

**ЗАПОВІДНІ
ПЕРЛИНИ
ХМЕЛЬНИЧЧИНИ**

Міжвідомча комплексна лабораторія наукових основ
заповідної справи НАН України та Мінприроди України
Державне управління охорони навколишнього природного середовища в Хмельницькій області
Хмельницький національний університет
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Хмельницький обласний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді

Заповідні перлини Хмельниччини

*Під загальною редакцією
доктора біологічних наук, проф. Т.Л. Андрієнко*

Видання друге, виправлене та доповнене

Хмельницький, 2008

УДК (581.5+591.5)+502.7(477.43)

ББК 28.088.6 (4 УКР.-4ХМ.)

З-30

З-30 Заповідні перлини Хмельниччини / За заг. ред. Т.Л. Андрієнко. – вид. 2-е, виправл. та доповн. – Кам'янець–Подільський: Видавництво ПП Мошинський В.С., 2008. – 248 с.

ISBN 978-966-8848-37-7

Книга присвячена опису природно-заповідних територій та об'єктів Хмельниччини. Читачі ознайомляться з природними умовами області, її рослинним та тваринним світом. Особлива увага звертається на види рослин і тварин, що підлягають охороні. Описані природні умови, рослинний світ та фауна природно-заповідних територій – національного природного парку, регіонального ландшафтного парку, заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ, ботанічного саду, дендропарків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва. Розрахована на широке коло читачів.

ББК 28.088.6 (4 УКР.-4ХМ.)

Рекомендовано до друку Вченою радою Хмельницького національного університету (протокол № 94 від 24 грудня 2008 року).

Видання здійснено за рахунок коштів обласного фонду охорони навколишнього природного середовища у відповідності до рішення дванадцятій сесії Хмельницької обласної ради від 23 січня 2008 р. № 3-12/2008 «Про затвердження переліку природоохоронних заходів, які будуть фінансуватись з обласного фонду охорони навколишнього природного середовища у 2008 році».

Рецензенти:

Баженов Л.В. – доктор історичних наук, професор, директор Центру дослідження історії Поділля,

Бахмат М.І. – доктор сільськогосподарських наук, професор, ректор Подільського державного аграрно-технічного університету.

ISBN 978-966-8848-37-7

© Автори статей, 2008

© ПП Мошинський В.С., 2008

ЗМІСТ

Хмельниччина, незвичайний край (Т.Л. Андрієнко, В.А. Онищенко).....	4
Історичний нарис досліджень природи Хмельниччини (Л.Г. Любінська, Л.С. Юглічек, М.Д. Матвєєв, Л.П. Казімірова, Р.Г. Білик).	7
Рослинний світ Хмельницької області	20
Рослинність Хмельниччини (В.А.Онищенко)	20
Раритети рослинного світу (Л.Г. Любінська, О.І. Прядко, Р.Я. Аран)	30
Рідкісні рослинні угруповання (Т.Л. Андрієнко).....	59
Тваринний світ Хмельницької області	64
Тваринний світ Хмельниччини (М.Д. Матвєєв)	64
Раритети тваринного світу Хмельниччини (М.Д. Матвєєв)	73
Унікальні палеонтологічні об'єкти хмельницької області (Ю.О. Семенов)	114
Природно-заповідна мережа Хмельниччини	122
Національний природний парк «Подільські Товтри» (Л.Г. Любінська)	122
Регіональний ландшафтний парк «Мальованка» (Л.С. Юглічек, О.І. Прядко, Р.Я. Аран).....	127
Заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища (Т.Л. Андрієнко, О.І. Прядко, Л.Г. Любінська, В.А. Онищенко, М.О. Осипова, Ю.О. Семенов, М.Л. Клєстов).....	136
Ботанічний сад (Л.Г. Любінська)	165
Зоопарк (М.Д. Матвєєв)	168
Парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва (Л.П. Казімірова)	169
Перспективні природно-заповідні території (Т.Л. Андрієнко, О.І. Прядко, В.А. Онищенко, Л.С. Юглічек)	194
Майбутнє заповідної мережі Хмельниччини (Л.П. Казімірова, Р.Г. Білик).....	197
Додатки	205
Списки рідкісних видів судинних рослин Хмельницької області	205
Списки рідкісних видів тварин Хмельницької області	213
Реєстр існуючих природно-заповідних територій та об'єктів області	218

ХМЕЛЬНИЧЧИНА, НЕЗВИЧАЙНИЙ КРАЙ

*Переді мною килими чудові
Натура стеле – темні луки,
Славути красної бори соснові
І Случі рідної веселі береги.*

(Леся Українка)

Серед областей України є різні за своєю природою – розташовані на рівнині, в горах і передгір'ях, на лісових просторах, в степовій смузі, де нині переважають агроценози. Наша Хмельниччина є незвичайним краєм. Вона увібрала в себе, здається, все, крім гір та морів. Тут є рівнинні лісові ділянки з болотами, типові подільські ділянки з розсіченим рельєфом та багатими ґрунтами, давно освоєні людиною, товтрове пасмо – прадавній утвір, диво природи, глибокі каньйоноподібні долини річок на півдні області.

Область простягається з півночі на південь на 225 км – від Полісся до долини Дністра і знаходиться у різних природних регіонах.

Більша частина території області належить до лісостепової зони і лише північний її край – до лісової – зони мішаних лісів. Це південь Поліської низовини. Ця лісова північна частина області зобов'язана своїм походженням дії льодовика. Колись льодовикові води, розливаючись на рівнині, яку пізніше назвуть Поліссям, і лишаючи на ній потужний шар відкладів, огинали підвищену територію Волинського лесового плато, утворивши на південь від нього ще одне зниження – так зване Мале Полісся. «Велике» Полісся, а саме його частина, яка називається Житомирське Полісся, з'єднується з Малим Поліссям якраз на півночі Хмельниччини. Вони – Житомирське Полісся із сходу, а Мале – із заходу утворюють досить широку заліснену і колись заболочену смугу з переважанням соснових і дубово-соснових лісів. В межах області це невелика територія – 7–8 % її площі, проте дуже важлива в екологічному аспекті. Тут згаданий, суто поліський рельєф із плавними обрисами плескатих підвищень, мало врізаними річковими долинами із спокійним плином річок. Ґрунти тут переважно дерново-підзолисті, сформовані на алювіальних та водно-льодовикових відкладах, здебільшого піщані та супіщані. В межах Житомирського Полісся близько до поверхні залягають граніти Українського кристалічного щита, але на поверхню вони виходять лише в окремих місцях.

Далі на захід кристалічний фундамент заглиблюється, він покритий відкладами різного віку – палеозойського, крейдового, неогенового.

Більша частина області знаходиться в межах Подільської височини. Підвищена територія на північ від Південного Бугу, але на південь від Житомирського Полісся, належить до Придніпровської височини – це її крайня західна частина. Крайня північно-західна частина області, яка знаходиться на північ від Малого Полісся і на захід від Житомирського Полісся, належить до Волинської височини. Отже, в межах області сходяться три височини – Подільська, Придніпровська і Волинська.

Найбільші висоти в області пов'язані з товтрами. Це – скеляста гряда Західного Поділля, яка тягнеться з північного заходу на південний схід більш, ніж на 200 км (80 км знаходиться в межах Хмельницької області на території національного природного парку «Подільські Товтри»). Ширина гряди 5–6 км. Над оточуючою рівниною вона піднімається на 50–60 м. Товтри є унікальною пам'яткою геологічного минулого Землі. Вздовж зовнішнього (північно-східного) краю Карпат 15–20 млн. років тому існувало тепле Галиційське (Сарматське) море. Вздовж східного його краю тягнувся бар'єрний риф, складений з решток організмів з вапняковим скелетом – літотамнієвих водоростей, моховаток, молосків, серпул. Цей риф був перекритий молодшими породами, а пізніше ерозійні процеси прибрали з нього ці відклади, а твердіші рифові вапняки утворили систему пагорбів, які називаються товтрами. Південно-західний схил товтрового кряжу стрімкий, скелястий, а північно-східний – пологий. На Товтровій гряді наявне головне пасмо – це ланцюг масивних горбів із найбільшими абсолютними висотами і здебільшого плоскими вершинами, та невеликі бічні товтри, які мають висоту до 20–25 м. В Товтрах є карстові печери та лійки, мальовничі скелі, кам'яні поля, складені багатьма різновидами вапняків.

За межами Товтрової гряди найбільш піднятою і слабо почленованою долинами є західна частина області. Висоти вододілів на північ і південь від цієї місцевості зменшуються. В південному напрямку вони зменшуються повільно, але швидко глибшають долини. По притоках Дністра перепади висот між рівнем річки та вододілом біля неї на півдні області становлять 150–200 м. Межиріччя на півдні вузькі, річкова мережа густа, річки мають глибокі каньйоноподібні долини.

В центральній частині області більші висоти межиріч знаходяться на сході, в межах Українського кристалічного щита, хоча річки тут течуть переважно на схід. Це пов'язано з висхідними тектонічними рухами щита, які викликають поглиблення долин на сході.

По долинах в східній та північно-східній частинах області відслонюються докембрійські кристалічні породи, а по Дністру та його притоках – нижньопалеозойські породи. Вище них відслонюються породи крейдового періоду та неогену.

На Хмельниччині зареєстровано 165 річок довжиною понад 10 км. Всі річки області несуть свої води до Чорного моря. Вони належать до басейнів Дніпра, Південного Бугу, Дністра. Найбільшими річками басейну Дніпра в межах області є Горинь, Случ (яка лише на короткому відрізку протікає по краю області), притоки Случі Хомора і Корчик. Горинь – одна з найбільших приток Прип'яті. Вона бере початок біля с. Волиця у сусідній Тернопільській області. Найбільшими притоками Південного Бугу є Бужок, Вовк, Згар, Рів, Іква. До басейну Дністра належить південна частина області. Найбільші притоки Дністра – Збруч, Жванчик, Смотрич, Студениця, Ушиця, Калюс. Вода в річках Хмельниччини з невеликою мінералізацією, гідрокарбонатно-кальцієва. Озер в області мало, більшість із них розташовані в басейні Горині. Подекуди, наприклад, на території регіонального ландшафтного парку «Мальованка», озерця, порослі мохами і болотними травами, утворилися на місці кар'єрів. Чимало на території області, особливо в її лісостеповій частині, ставків, створених при загаченні річок, та інших штучних водойм.

За своїми кліматичними умовами Хмельниччина займає проміжне положення між територіями Центральної та Східної Європи, між лісовою та лісостеповою зонами. Середня температура липня на півночі області становить 18,5 °С, на півдні 19–19,5 °С. Середня температура січня складає на заході -5 °С, в центрі та на сході -5-6 °С. Річна кількість опадів в середньому 550–600 мм – на північному заході 600–640 мм, на півдні 500–530 мм.

Досить різноманітним є ґрунтовий покрив області. На півночі на алювіальних та водно-льодовикових відкладах сформувалися дерново-підзолисті ґрунти, переважно піщані та супіщані. В середній широтній смузі переважають сформовані на лесових відкладах чорноземи типові та чорноземи опідзолені. Вони займають більше половини (55 %) території області. Сірі лісові ґрунти, а також світло-сірі та темно-сірі, також сформовані на лесах, займають значні площі на півночі та на півдні. Вони утворилися під широколистяними лісами і займають більше третини (близько 35 %) території області. На товтрах поширені дерново-карбонатні ґрунти, вони ж характерні для схилів долин річок у південній частині області. В заплавах річок переважають лучні та лучно-болотні ґрунти. Трапляються, особливо на півночі, торфово-болотні ґрунти і торфовища, переважно низинні.

Особливості клімату, рельєфу, геології, гідрографії, ґрунтового покриття обумовлюють рослинний покрив. На Хмельниччині він різноманітний і своєрідний. На жаль, більша частина природної рослинності втрачена – 62 % області займають орні землі. 14 % території займають ліси – цей показник близький до середнього по Україні. 6% займають луки і степи, 1 % – торфовища. Більш детально про рослинний світ області, про його тваринне населення ми розповімо в цій книзі.

ІСТОРИЧНИЙ НАРИС ДОСЛІДЖЕНЬ ПРИРОДИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

РОСЛИННИЙ СВІТ

На Хмельниччині Товтровий кряж та Придністров'я – найбагатші і найцікавіші райони Поділля, що здавна привертали увагу дослідників природи.

Перші ботанічні екскурсії в цьому регіоні були проведені професором В.Г. Бессером на початку XIX століття. Результати викладені в його роботі (Besser, 1822), де наведений перелік видів південно-західної Росії (в тому числі Товтр і Придністров'я). Автор описує ряд невідомих науці видів. Для деяких видів він вказує місцезнаходження і ступінь поширення. Так, кизил (дерен) автор наводить як такий, що часто зустрічається по берегах Дністра (Tigas giras). Досить часто за даними В.Г. Бессера на Поділлі зустрічається ясенець білий (по Дністру). Бук, льон тонколистий зустрічаються рідко. Вказується тонконіг різнобарвний, зібраний поблизу Кам'янець-Подільського.

Ця робота стала першим науковим джерелом, де описаний флористичний склад Поділля і подаються деякі дані і уявлення про ступінь поширення видів на території, що прилягає до Дністра.

Продовжив вивчення флори Поділля А.Л. Андржієвський, учень професора Бессера. Він провів експедиції на території вздовж річок Дністра і Збруча. Після подорожі по Поділлі виходить його робота (Andrzejowski, 1823), в якій він наводить перелік видів досліджуваного регіону. Автор подає порівняння видового різноманіття флори Надбужжя і Придністров'я, вказує види, спільні для обох територій, і види, властиві, на його думку, тільки території від Заліщиків до Ушиці (140 видів). Серед них: лунарія оживаюча, ясенець білий, клопогін європейський, астрагал монпельйський, аконіт куцистий, вишня магалебська, егоніхон пурпурово-голубий та інші.

В наступній роботі (1862) А. Андржієвський описує види, поширені в Подільській губернії, де показує ступінь поширення деяких видів по річках Дністер, Тернава, Збруч.

Перші дослідження рослинності східної частини Малого Полісся мали флористичний характер. За їх результатами публікувались списки рослин. Наприкінці 30-х років XIX століття в регіоні досліджень працював В. Тишецький. Він досліджував флору в околицях міст Острога та Полонного і передавав гербарні рослини та списки знайдених рослин О.С. Роговичу.

Зокрема, перелік рослин, які В. Тишецький зібрав біля Полонного, включав 663 види рослин. Серед них такі рідкісні знахідки як вовчі ягоди пахучі, фітеума колосиста, рододендрон жовтий, живокіст серцевидний, глід згладжений, зимолюбка зонтична, синюха голуба та інші. О.С. Рогович опублікував «Обозрение семенных и высших споровых растений, входящих в состав флоры губерний Киевского учебного округа: Волынской, Подольской, Киевской, Черниговской и Полтавской», в якому навів ряд видів флори східної частини Малого Полісся, зібраних В. Тишецьким та власноручно. Відомі збори О.С. Роговича з села Миньківці Славутського р-ну. Він перший вказав на місцезростання первоцвіту звичайного біля Шепетівки.

В 60-70 рр. XIX століття на території Кам'янецького Придністров'я свої дослідження проводить відомий флорист XIX ст. А.С. Рогович. В роботі (1869) узагальнені результати матеріалів, отримані під час експедицій по Київському навчальному округу, куди входило і Поділля, А.С. Рогович наводить біля 340 видів, що ростуть в Кам'янецькому Придністров'ї. Автор відмічає, що інколи зустрічаються чемерник червонуватий, холодок тонколистий. Такі види, як латаття біле, кизил, вовчі ягоди звичайні зустрічаються часто.

В 80-90 рр. XIX ст. флористичні дослідження на Поділлі проводили В.В. Монтезор і І.Ф. Шмальгаузен.

В «Огляді рослин, що входять до складу флори губерній Київського навчального округу: Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської і Полтавської» (1886) В. Монтезор вказує близько десяти дуже рідкісних для Придністров'я видів (хвощ великий, листовик сколопендровий, берека).

В 80-х роках цього ж століття біля Острога, Полонного та Славути проводив флористичні дослідження І.Ф. Шмальгаузен (1886). Він виявив місцезростання біля Полонного ряду рідкісних видів, серед яких кадило мелісолисте (сарматське), астранція велика, верба чорнична, ситник розчеплений.

І.Ф. Шмальгаузен (1886) узагальнив матеріали по флорі південно-західної Росії. В результаті багаточисленних власних досліджень, а також інтерпретації даних своїх попередників автор дає найбільш повний опис флористичного складу цього регіону. В роботі міститься значна інформація про види і їх місцезнаходження в Придністров'ї, особливо по р. Дністер і в околицях Кам'янець-Подільського. Виділяються види, що рідко зустрічаються.

Видатним дослідником флори та рослинності регіону був Й.К. Пачоський. В його працях вперше дається історія розвитку флори регіону. В статті «Матеріали для флори Заславського і Ковельського уездів Волынской губернии» він пише про місцезростання *Artemisia austriaca* Jacq. біля Славути. В праці «Флора Полесья и прилежащих местностей (1897–1900)» Й.К. Пачоський узагальнює флористичні матеріали попередників (В. Тишецького, А.С. Роговича), наводить дані про місцезростання ряду видів. В статті «Основные черты развития флоры Юго-Западной России» відмічає місцезростання *Rhododendron*

luteum Sweet. біля Полонного, як найбільш південного пункту поширення виду і місця, де він пережив льодовикову добу. П. Тутковський та М. Куксін вказують на місцезростання цього виду на північ від Шепетівки.

Особливий інтерес являє робота І. Пачоського (1910), де автор прослідковує генезис флори Поділля, вказує ендемічні і реліктові види, підкреслює самотність флори цього регіону.

В той же час Г. Запалович опублікував роботи по флорі Галичини (Zarajowicz, 1906, 1908, 1911). В цих роботах для ряду видів вказані конкретні місцезнаходження і частота їх трапляння. Так, лілія лісова – досить поширений вид, проліска дволиста, підсніжник білосніжний зустрічаються часто, в той же час півники угорські були відомі з одного місцезнаходження.

В 1911 році в м. Кам'янець-Подільському було організоване товариство Подільських природодослідників, до завдань якого входило вивчення флори Подільської губернії. Докладний опис флори Кам'янецького Придністров'я даний в роботах члена цього товариства С. Маковецького. Він відмічає ряд видів, що рідко зустрічаються в Кам'янець-Подільському і Дунаєвецькому районах. Цікаві види приведені дослідником для Довжоцького степу, що не існує в теперішній час, а саме: сон великий, сон широколистий, льон австрійський, ясенець білий. Автор вказує, що зозулинець салеповий, коручка чемерниковидна часто зустрічаються в Придністров'ї.

В післяреволюційний період дослідження флори Придністров'я продовжуються. В 20-х роках тут працює Д. Богатський (1928). Він наводить перелік видів, які ростуть на цій території і відмічає ступінь їх поширення. Такі види, як лілія лісова, ковила волосиста зустрічаються часто, а ковила пірчаста, цибуля ведмежа, шафран Гейфелів, зозулинець салеповий, любка дволиста трапляються досить рідко.

Флористичні матеріали по Поділлю приведені в «Визначнику рослин» В. Шафера, С. Кульчинського, Б. Павловського (Szafer, Kulczynski, Pawlowski, 1924). Для Кам'янецького Придністров'я біля 50 видів вказуються як рідкісні (цибуля гірська, цибуля подільська, сфедра двоколоскова, леопольдія тонколиста та інші).

В тридцятих роках в Придністров'ї працюють Ф.А. Гриць, М.І. Котов (1931), Ю.Р. Молотковський (1936), М. Косець (1937), Є. Балковський (1939). Вони наводять нові дані про склад флори досліджуваного регіону, генезису окремих видів, наводять місця поширення рідкісних видів.

В праці А.І. Барбарича (1937) «Суходільні луки Правобережного Полісся» знаходимо деякі дані про суходільні луки регіону.

В той час вивченням місцевої флори Кам'янецького Придністров'я займався М.М. Круцкевич. Під час екскурсії в природу він перевіряв вказані попередниками місцезростання рослин, уточнював перелік видів. В результаті до-

сліджень М.М. Круцкевич (1937) наводить ряд нових для цього району видів: котячі лапки дводомні, коральковець тричінадрізаний та інші.

Цими дослідниками зібраний багатий гербарний матеріал місцевої флори, який зберігається в Кам'янець-Подільському ботанічному саду ПДАТА.

Після Великої Вітчизняної війни триває більш цілеспрямоване вивчення флори і рослинності Середнього Придністров'я. В 50-х роках тут працюють М.М. Круцкевич, Г.О. Кузнецова, Г.В. Козій (1963). Г.О. Кузнецова (1953) проводить флористичні дослідження Середнього Придністров'я, здійснює аналіз флори. Для цього регіону вона наводить 1152 види. В своїх роботах (1958, 1963, 1967) вона порушує питання охорони рідкісних видів і раціонального використання природних ресурсів.

Продовжується фрагментарне вивчення флори регіону. С.С. Харкевич наводить дані про знаходження на Славутчині Є.Г. Бобровим конюшини люпинової, А.І. Барбарич (1953) – про місцезростання рододендрону жовтого біля Полонного. Особлива увага приділялась природним острівним місцезнаходженням ялини (Барбарич, Поварніцин, Кондрапюк та Слободян).

Стаття Є.М. Брадєс «Рослинність східної частини Малого Полісся та питання ботаніко-географічного районування західних областей УРСР» (1957) – єдиний узагальнюючий геоботанічний огляд території. В ній дано загальну характеристику Малого Полісся, визначено його межі, (які в основному збігаються з тими, що провів М.П. Цись), розроблено схематичну карту. Тут вперше використано назву «східна частина Малого Полісся» і охарактеризовано її рослинність. В цій статті, а також праці «О геоботаническом районировании северо-западных областей УССР» (1961) Є.М. Брадєс обґрунтувала необхідність виділення Малого Полісся в самостійний ботаніко-географічний район. Пізніше (1977) при проведенні геоботанічного районування вона виділила Малополіський округ соснових та дубово-соснових лісів та евтрофних боліт. Ю.Р. Шеляг-Сосонко та Г.С. Куковиця (1971) східну частину Малого Полісся виділяли в Східно-Малополіський район, в який включили територію Рівненщини та Хмельниччини. Є.М. Брадєс розробила торфово-болотне районування, згідно з яким східна межа Малого Полісся проходить біля м. Острога (по с. Плужному).

Продовжує дослідження флори і рідкісних видів М.М. Круцкевич. Ціленаправлене вивчення флори Товтрового кряжу в 70-ті роки про водить І.І. Мороз. Вона присвячує ряд робіт флористичним особливостям товтр (1970, 1973), приводить перелік рідкісних видів, що потребують охорони. Деякі види були інтродуковані в Києві в ЦРБС (1983).

Степова рослинність Західного Поділля вивчалась Г.С. Куковицею. Для цієї території вона вказує 506 видів, що ростуть на степових ділянках (1984). Г.С. Куковиця розглядає фітосозологічні питання – наводить перелік рідкісних видів і описує рідкісні угрупування (1970, 1973), надає пропозиції по їх збере-

женню. Рослинність досліджуваного регіону вивчалась також Ю.Р. Шеляг-Сосонком (1974, 1980).

В 70–80-ті роки опубліковано ряд робіт, що присвячені флористичним, в тому числі фітосозологічним питанням в даному регіоні (Доброчасва, 1978; Дідух, Шеляг-Сосонко, 1978; Куковиця, 1974, 1980; Ковальчук, Кльоц, 1984, 1987; Ковальчук, 1987; Ковальчук, Задорожний, 1985).

А.І. Барбарич на Малому Поліссі характеризував ділянки мезотрофних боліт поблизу сіл Дертка і Дорогоща Плучнянського району та біля озера Святого Ізяславського району. Він висловив припущення про те, що район внутрішньої акумулятивної рівнини Верхнього Бугу і Стиру з підрайоном Острозької прохідної низини є місцем збереження низки гляціальних реліктів в Україні. Заплавні луки р. Горині вивчали Ю.Р. Шеляг-Сосонко та А.І. Кузьмичов, верхів'їв р. Корчику – М.Н. Бувальцев, р. Вілії – Є.Я. Сліц, І.М. Григора, П.М. Поливняний.

Флористичні дослідження території проводили Н.В. Мшанецька [104], А.В. Шумілова, але вони переважно стосуються Малого Полісся в цілому або його західної та центральної частин.

Багаторічні дослідження на території Кам'янецького Придністров'я проводились Б.В. Заверухою. В ряді робіт Б.В. Заверуха (1975, 1976, 1980, 1983, 1985) розглядає питання хорології, ценоекології, ендемізму і генезису флори Волино-Поділля (в тому числі Кам'янецького Придністров'я). Ним виявлені нові місцезнаходження в досліджуваному регіоні рідкісних, реліктових і ендемічних видів.

Протягом 1982–1997 років проводилися цілеспрямовані дослідження флори та раритетних видів Л.Г. Люблінською, С.І. Ковальчуком, Р.Г. Біликом, О.М. Кльоцом.

Знахідкам рідкісних видів Малого Полісся присвячені праці Т.Л. Андрієнко, О.І. Прядко, Л.С. Юглічек, О.О. Орлова.

Палеоботаніки працювали над відновленням картини рослинного покриву різних етапів четвертинного періоду. Л.Г. Безусько, А.Т. Артюшенко, Р.Я. Арап на основі аналізу палінологічних розрізів зробили висновок про те, що в середньому голоцені рослинність східної частини Малого Полісся являла собою складний комплекс рослинних ценозів, складених сосновими та широколистяними лісами. Високий вміст шльку *Quercus robur* (27 %) у відкладах доводить його ценозоутворюючу роль. Палінологічні дані підтвердили висновки геоботанічних досліджень про те, що ділянки ялинових лісів на території Смизько-Острозько-Плучнянського р-ну Малого Полісся є природними.

Вивчення антропогенних змін флори та фауни в місцях гірничих розробок на території НПП «Подільські Товтри» протягом 1994–2004 років проводили Я.П. Дідух, Л.Г. Люблінська, Р.Г. Білик, О.В. Гумовський.

Останні роки на території парку працювали науковці Інституту ботаніки НАНУ (Я.П. Дідух, В.В. Протопопова, Л.І. Крицька, В.В. Новосад, М.В. Шевера, І.В. Ковтун) та Інституту екології Карпат (О.О. Кагало, Н.В. Скібіцька).

ФАУНА

Дослідження фауни подільських і поліських районів Хмельницької області було нерівномірним. Краще вивчена фауна подільських районів, значно гірше – поліських. Історія дослідження фауни цих природно-географічних регіонів Хмельниччини має свої особливості.

Дослідження фауни Поділля проводилися періодично, з великими перервами, не охоплювали всі систематичні групи тварин, з яких деякі і до цього часу є недослідженими. Перші повідомлення про фауну Поділля знаходимо з літописних зведеннях 13–17 століть і в щоденниках мандрівників того часу (Ульріх фон Вердум, 1983 та інші). Але ці матеріали містять описову інформацію загалом про природу та фрагментарну, дуже обмежену, про тваринний світ регіону.

Перші праці, що містять інформацію про фауну Поділля, з'явилися у першій половині – середині 19-го століття. Це були фауністичні списки як в цілому для Подільського регіону, так і його окремих районів (Andrzejowski, 1823, 1830; Eichwald, 1830; Кесслер, 1851, 1856; Kessler, 1856, 1857; Belke, 1853, 1858, 1859).

Загальні відомості щодо фауни Поділля та суміжних територій викладено у працях польських дослідників першої половини XIX ст. Е. Ейхвальда (1830) та А. Анджейовського (Andrzejowski, 1823, 1830). Пізніше К.Ф. Кесслер (1851, 1856; Kessler, 1856, 1857) у своїх працях наводить характеристику різних систематичних груп тварин території п'яти губерній (в т.ч. Подільської) Київського навчального округу.

Г. Бельке дав найбільш повну інформацію про фауну хребетних і безхребетних південних районів Поділля першої половини XIX століття. Матеріали дослідження він збирав від м. Смотрич на півночі – до с. Жванець на півдні, від с. Оринин на північному заході – до сіл Китайгород і Демшин на сході та південному сході. Результати його роботи були реалізовані в працях (Belke, 1853, 1858, 1859a, 1859b), які давали інформацію про фауну Подільського регіону того часу, а також у створенні в 1860 році разом з однодумцями з Товариства Подільських лікарів першого Природничого музею на Поділлі (у м. Кам'янець-Подільському). Після ліквідації у 1865 році Товариства Подільських лікарів частину колекції Природничого музею було втрачено і до початку XX століття дослідження фауни регіону практично не проводилися.

Продовження вивчення фауни південних районів Поділля пов'язане з ім'ям П.М. Бучинського, який після завершення роботи в Одеському університеті в 1910 році повернувся на батьківщину – у м. Кам'янець-Подільський. За його ініціативою тут було створено Товариство Подільських природодослідників і любителів природи, організовано видавництво Записок товариства, відновлена діяльність Природничого музею, проведені наукові експедиції, зокрема, в 1914 році по р. Дністер – від с. Ісаківці до м. Ягорлик (Бучинський, 1915).

На основі матеріалів, зібраних в околицях м. Кам'янця-Подільського та під час експедиції по Дністру, В. Боголепов (1913, 1915) наводить у «Записках товариства Подільських природодослідників і любителів природи» список птахів регіону.

Слід також відмітити роботу А.Н. Тушина, який з 1902 до 1910 роки займався вивченням фауни лускокрилих Подільської губернії. Ним було складено колекцію метеликів, списки якої були надруковані в «Записках товариства Подільських природодослідників і любителів природи» (Тушин, Раевский, 1915). Перевірка визначень деяких видів метеликів була здійснена Н. Раєвським у Зоологічному Музеї Імператорської Академії Наук.

Список твердокрилих, зібраних з 1908 по 1911 роки в околицях м. Кам'янця-Подільського, поданий І. Якубовським (1915) також у «Записках товариства Подільських природодослідників і любителів природи».

Зі створенням у жовтні 1918 року Кам'янець-Подільського Українського університету, який в подальшому був реорганізований в Інститут народної освіти, де здійснювалася підготовка біологів, і сільськогосподарській інститут, продовжились дослідження, перервані першою світовою війною.

Протягом 20-х – початку 30-х років ХХ століття були проведені дослідження та здійснена інвентаризація фауни Поділля та його окремих районів. У цей період можна відмітити праці В.П. Храневича, присвячені характеристиці фауни птахів (Храневич, 1926b, 1929), ссавців (Храневич, 1925b, 1926a) і комах Поділля (Храневич, 1925a, 1928). Іхтіофауну річок Дністер та Південний Буг здійснювали Ю.П. Сластененко (1929, 1932) та Д. Белінг (1927).

Дослідження фауни регіону в ті роки мали чітко виявлене господарське спрямування. Так, О.М. Кожуховим (1926) протягом 1923–1925 років у м. Кам'янці-Подільському було здійснене вивчення видового складу та біології комах-шкідників ряду Лускокрилих.

Протягом 1926–1927 років на території східних районів Поділля за дорученням Московського товариства дослідників природи проводив дослідження орнітофауни Л.А. Портенко (1928).

Закриття Інституту народної освіти, репресії 30-х років, коли були засуджені та страчені практично всі зоологи, що працювали в м. Кам'янці-Подільському та в інших містах області, та друга світова війна майже на 40

років припинили дослідження фауни регіону. Лише з кінця 50-х років ХХ-го століття вивчення фауни Поділля було продовжене. К.А. Татаринів зробив аналіз видового складу та поширення хребетних тварин на території Західної України (Татаринів, 1973) і Хмельницької області (Татаринів, 1980). На початку 80-х років у зв'язку з будівництвом Дністровського водосховища були проведені іхтіологічні дослідження, які охоплювали не тільки акваторію водосховища, а також його притоки.

У 60–80-х рр. 20-го століття на території південних районів Хмельниччини працював і збирав колекції метеликів краєзнавець Л.А. Лясота. Експонати, зібрані ним, зберігаються у фондах Державного природознавчого музею НАН України (м. Львів), Природничого музею Львівського Національного університету ім. І.Франка, Хмельницького краєзнавчого музею, Природничого музею НПП «Подільські Товтри» та інших.

На початку 90-х років В.І Гулаєв, Л.Г. Любінською та М.Д. Матвеевим були проведені польові дослідження практично у всіх районах Хмельниччини, результати їх знайшли своє відображення у Кадастрі хребетних тварин Хмельницької області. У цей період були створені заказники, зокрема, іхтіологічні, загальнобіологічні, орнітологічні тощо, підготована фауністична характеристика Хмельницької області.

Вивчення фауни регіону активізувалося зі створення у 1996 році Національного природного парку «Подільські Товтри». Була проведена інвентаризація флори та фауни природного парку (Любінська, Ковальчук, Матвеев, 1999).

В останні роки продовжується вивчення фауни безхребетних (Kubisz, Mazur, Pawlowski, 1997–1998; Журавльов, Петренко, Назаренко, Мороз, 2003; Капрусь, 2003; Яковенко, 2003 та ін.), орнітофауни (Матвеев, 1993, 1994, 1998, 2002; Тарасенко, 2003; Новак, 1994, 1996, 1998 та ін.), теріофауни (Матвеев, Тищенко, 2001; Тищенко, 2002; Тищенко, Матвеев, 2003 та ін.) та іхтіофауни (Мошу, Гузун, 2002 та ін.) Хмельниччини.

САДОВО-ПАРКОВЕ МИСТЕЦТВО

Маєткові парки (парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва) як синтез природного середовища і різноманітної багатовікової культури, відображеної в них, завжди привертали до себе увагу архітекторів, мистецтвознавців, істориків, ботаніків, письменників, художників.

Описи маєтків польських магнатів Волино-Поділля є у праці «Podole, Wolyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasow» (Wilno, 1841) відомого історика, мецената мистецтв, видавця, одного із фундаторів «Бібліотеки Варшавської» Олександра-Нарциса Пжездзецького, який і сам народився на Поділлі. Палацо-паркові ансамблі нашого краю зацікавили Т.Стецького, який описує їх у

своїх працях «Z boku i stepu. Obrazy i pamiantki» (Krakow, 1880), «Wolyn pod wzgiedem statystycznym».

Графічна спадщина польського художника Наполеона Орди стала першим ілюстрованим джерелом маєткової культури. Більше 20 років, подорожуючи Україною, художник замальовує пам'ятки історії, архітектури, садово-паркового мистецтва. В 1873–1883 роках у восьми випусках «Альбома исторических мест Польши, посвященному землякам» публікується 260 літографій, виконаних з малюнків Н. Орди. Одночасно нові роботи художника регулярно публікував журнал «Tygodnik ilustrowany» підрубрикою «С папки Наполеона Орды». У фондах Кам'янець-Подільського історико-архітектурного заповідника зберігається 123 літографії Н. Орди, з них Подільському краю присвячено 20 малюнків.

Визначною пам'яткою польської краєзнавчої літератури є «Географічний словник Королівства Польського і інших слов'янських країн» (Т.1-15, Варшава, 1880–1904 рр.), створений з ініціативи редактора популярного варшавського географічного тижневика «Вендровец» магістра фізико-математичних наук Філіпа Сулімерського. Редакторську роботу він здійснював спільно з магістром філологічно-історичних наук Броніславом Хлебовським та головним меценатом видання, багатим землевласником Владиславом Валевським. Після смерті Ф. Сулімерського у 1885 р. головним редактором словника став магістр історико-філологічних наук, слов'янознавець Юзеф Кшивіцький. Словник включає відомості з фізичної, економічної та історичної географії, топоніміки, демографії, історії, а також широко висвітлює тогочасні національні, мовні, станово-юридичні та економічні стосунки. 15-томна праця є результатом колективної праці численних вчених та краєзнавців, в т.ч. священників, педагогів, лікарів, землевласників.

Наприкінці XIX ст. відвідує та описує парк маєтку Самчики, – його флору та рослинність, – відомий російський і український вчений-ботанік, академік Іван Шмальгаузен у своїй відомій праці «Флора Юго-Западной России ...» (1886 р.).

Дендрологічні цінності старовинних парків вивчав професор Київського університету О.Л. Липа. В ряді публікацій автор дає дендрологічну характеристику парків, описує цінні екземпляри культивованої дендрофлори, подає їх параметри. Опубліковані результати експедиційних досліджень 30–40-х років XX ст. О.Л. Липи стали неоціненним матеріалом для порівняльного аналізу та моніторингу результатів інтродукції деревно-кущових рослин в умовах Волино-Поділля.

Відомий український дослідник паркового мистецтва України І. О. Косаревський у своїй фундаментальній праці «Искусство паркового пейзажа» (Москва, 1977) висвітлював історичні, мистецькі, архітектурні та ландшафтні аспекти деяких збережених маєтків Хмельниччини.

Важливим для істориків, краєзнавців, архітекторів, мистецтвознавців та паркознавців є 10-ти томне видання Польською Академією наук праці магістра архітектури, провідного співробітника бібліотеки «Оссолінеум» у Вроцлаві пана Романа Афтаназі, яке вийшло вже третім виданням «Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej» («Історія резиденцій на давніх теренах Речі Посполитої»). Роки видання – 1988, 1992, 1994. Сучасна Хмельниччина представлена у двох томах – 5-му (Волинь) та 9-му (Поділля). Описуючи садиби, Роман Афтаназі дає їм історичну, архітектурну, культурологічну й паркознавчу оцінку, генеалогію шляхетських родин в часи Речі Посполитої, подає велику кількість ілюстрованого матеріалу, більшість якого датується дореволюційними роками.

Цінність фундаментальної праці Романа Афтаназі в тому, що він, крім опрацювання літератури і першоджерел, використовує епістолярні спогади нащадків відомих родин-власників садиб, які сьогодні живуть у США, Канаді, Австралії, Латинській Америці.

З середини 1980-х років дендрологічні багатства Хмельниччини вивчають старший співробітник Центрального ботанічного саду НАН України Ю.О. Клименко, доценти Тернопільського державного університету В.М. Черняк та Хмельницького національного університету Л.П. Казімірова.

Дослідженнями історії та системи садово-паркового мистецтва регіону займаються директор державного історико-культурного заповідника «Самчиків» О.М. Пажимський та його син Б.О. Пажимський («Садибні ансамблі Подільської Волині», 1997).

ЗАПОВІДНА СПРАВА

Історію створення заповідних об'єктів можна поділити на ряд етапів.

Перший етап розпочинається з 1960 року, коли постановою Ради Міністрів УРСР (від 29.01.1960 року № 105) затверджено перелік найбільш визначних парків – пам'яток садово – паркової архітектури, які вимагають охорони держави. До даного переліку увійшли 8 парків Хмельницької області (з 76), які в подальшому отримали загальнодержавний статус. Основна робота по виявленню цінних об'єктів проводилася обласним товариством з охорони природи.

Наступний етап розпочинається у 1968 році зі створенням обласної інспекції з охорони природи. Основна робота із обстеження природних територій та створення нових заповідних об'єктів проводилася головою обласної секції охорони пам'яток природи Гаврилюк В.В. за сприяння науковців та природолюбів Круцкевича М.М., Целукіної А.М., Козловської К.М. та інших. У 1975 році виходить з друку перший реєстр пам'яток природи Хмельницької області підготовлений В.В. Гаврилюк. Станом на 1 січня 1975 року в області

було створено 130 пам'яток природи, з яких – 15 республіканського значення. Загальна площа всіх пам'яток держави взятих під охорону держави становила 2362,9 га.

Третій етап триває з 1975 по 1986 рік. В середині 70-х років відомі вчені академіки Є.К. Лазаренко, В.Г. Бондарчук, член кореспондент АН України О.М. Маринич, професор Б.В. Заверуха, місцеві природознавці М.М. Бабанський, М.М. Круцкевич, С.І. Ковальчук, М.А. Задорожний та інші висунули ідею створення Придністровського державного природного парку. В 1977 році на розширеному засіданні вченої ради Кам'янець-Подільського обласного відділу Географічного товариства України при АН України за участю природоохоронців і представників місцевої влади Є.К. Лазаренко і М.М. Бабанський в своїх доповідях науково обґрунтували доцільність створення національного парку.

У 1983 році прийнято Постанову Ради Міністрів УРСР «Про класифікацію і мережу територій та об'єктів природно-заповідного фонду УРСР». У 1984 році прийнято відповідне рішення виконкому Хмельницької обласної Ради народних депутатів, згідно з яким приведено у відповідність до нього мережу ПЗФ області. Відкорегована мережа знайшла своє відображення у виданні, підготованому у 1986 році старшим інспектором обласної інспекції Держкомприроди УРСР С.А.Яремю «Перелік заповідних територій і об'єктів, рідкісних та зникаючих видів тварин і рослин Хмельниччини». Станом на 1 січня 1986 року в області нараховувалося 248 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, з яких – 26 – республіканського значення. Загальна площа природно-заповіданих об'єктів складає 9935 га. (відсоток заповідності – 0,5). У наведеному списку видів рослин області, що потребують охорони, зазначено 199 видів, з яких до Червоної книги України занесено 65 видів і до Червоної книги Радянського Союзу – 22 види. Список видів тварин області, що потребують охорони, включав 11 видів ссавців, 43 види птахів, 10 видів плазунів, 5 земноводних та 8 – комах. В цей період над створенням заповідних територій активно працюють науковці та активісти природоохоронної справи С.І. Ковальчук, М.М. Бабанський, М.А. Задорожний, О.М. Кльоц, активно сприяють створенню природно-заповідних територій та об'єктів співробітники державних служб та громадських організацій В.А. Шмигований, Л.В. Баженов та інші. В цей період в області приймається «Комплексна програма охорони навколишнього природного середовища на 1986–1990 роки», якою передбачено подальший розвиток заповідної справи на Хмельниччині. Планується створення національного природного парку «Подільські Товтри».

Четвертий етап триває з 1986 по 1996 рік. Протягом нього створено національний природний парк «Подільські Товтри» (Указ Президента України від 26.07.1996 року № 474/96). Даний період є найбільш сприятливим у роз-

витку заповідної справи області. Щорічно приймаються рішення про створення нових природно-заповідних об'єктів. Здійснюється державний контроль за станом дотримання заповідного режиму територій та об'єктів у відповідності до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» (1992), проводиться створення нових категорій заповідних територій та об'єктів. Затверджується положення про охоронні зони та встановлюються охоронні зони для всіх існуючих заповідних об'єктів (1993). Значна робота проведена у підготовці проектної документації та пакету матеріалів на створення національного природного парку. Величезний внесок у ведення заповідної справи, шляхом надання наукових обґрунтувань щодо необхідності створення нових об'єктів, у тому числі і національного природного парку, проведення моніторингу, розробки кадастру рослинного і тваринного світу внесли київські науковці Я.П. Дідух, Б.В. Заверуха, Т.Л. Андрієнко, О.І. Прядко, Р.Я. Арап, М.Л. Клестов та місцеві науковці М.І. Гулай, Л.Г. Любінська, С.І. Ковальчук, М.Д. Матвеев, Л.П. Казімірова.

Визначних результатів досягнуто завдяки налагодженій роботі команди державних службовців на чолі з начальником Шмигованим В.А. (Ярема С.А., Войтенко В.Г., Андреев В.В., Яковишин Ф.І., Побережна Л.І., Білик Р.Г.) та держінспекторів у районах (Козлов В.О., Жовтяк Є.В., Новак А.М., Кльоц О.М., Жаровський І.Б., Тарасюк Д.С., Волоско С.Ф., Курілко В.В., Мельник Г.А., Климчук М.В., Шутяк В.В. та інші). До створення НПП «Подільські Товтри», станом на 1.01.1996 року мережа територій та об'єктів ПЗФ області включала 400 територій та об'єктів загальною площею 34130,59 га., з яких – 28 загальнодержавного значення. Відсоток заповідності склав 1,7.

Сучасний етап, з 1997 року, характеризується рядом робіт із забезпечення функціонування національного природного парку «Подільські Товтри» – створення проекту організації, облаштування приміщення дирекції з музеєм та бібліотекою і лабораторією, проведенням цілої низки науково-дослідних робіт, веденням Літопису природи, організацією раціонального природокористування та рекреаційної діяльності. Рішенням сесії обласної ради від 16 грудня 1998 року № 11 вилучено землі Кам'янець-Подільського держлісгоспу на територіях Кам'янець-Подільського та Чемеровецького районів а також колгоспу ім. Петровського Чемеровецького району на площі 3081га і передано їх національному природному парку.

Підсумком діяльності київських науковців на чолі з Т.Л. Андрієнко та начальників райдержінспекцій екоресурсів у Шепетівському (О.О. Костюк) та Полонському (С.В. Молодоженя) районах стало створення рішенням сесії обласної ради від 11 травня 1999 року № 21 регіонального ландшафтного парку «Мальованка» на площі 15660,3 га у Шепетівському та Полонському районах.

Рішенням сесії обласної ради у 1997 р. затверджено списки червонокнижних видів області (92 види), переліки рідкісних для області видів (137 видів) та видів, на які поширюється лімітована заготівля (43 види).

Плідним для охорони біологічного і ландшафтного різноманіття став 2002 рік, в який, окрім щорічного заповідання були прийняті рішення сесії обласної ради «Про затвердження положення про регіональний ландшафтний парк «Мальованка», внесено зміни до положення про охоронні зони заповідних об'єктів та затверджена уніфікована схема встановлення охоронних зон для заповідних об'єктів області. Рішенням сесії обласної ради від 26 вересня 2002 року № 16 внесено зміни до списків червонокнижних видів області (рослин 89 видів, тварин – 41 вид). Переліки рідкісних для області видів включають 149 видів рослин та 82 тварин, лімітоване використання поширене на 37 видів рослин та 20 видів тварин.

Також розпорядженнями голови облдержадміністрації створено Координаційну раду з питань формування національної екологічної мережі та обласну робочу групу зі сприяння реалізації державної політики в галузі збереження та відтворення тваринного і рослинного світу на території області.

В 2003 році розпорядженням голови обласної державної адміністрації «Про утворення координаційної ради зі сприяння створенню національного природного парку «Озеро Святе»» розпочата робота із створення національного природного парку «Озеро Святе». У зв'язку із проведенням земельної реформи постійно проводиться переоформлення документації (положення та охоронні зобов'язання) на заповідні об'єкти. Ведеться кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду області.

Із приходом нового начальника держуправління Г.А. Сагайдака незмінним є курс на розширення мережі природно-заповідного фонду області та посилення державного контролю за дотриманням заповідного режиму.

РОСЛИННИЙ СВІТ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

РОСЛИННІСТЬ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Рослинність Хмельницької області досить різноманітна. Це пов'язано із високим геологічним різноманіттям цієї території та із значною протяжністю області з півночі на південь, чим обумовлюються істотні кліматичні відмінності різних її частин.

Як і на більшій частині рівнинної України, на Хмельниччині за площею в наш час переважають атропогенно значно порушені території. Так, орні землі займають в області 12 тис. кв. км. Це становить 58 % загальної площі області. Серед природної і напівприродної рослинності переважають ліси – 13,8 % території, луки разом із степами займають біля 13,3 %, болота – 1 %.

Найпоширенішими лісами є відносно темні широколистяні ліси. В їх деревостані переважають граб, ясен, дуб звичайний, рідше – липа серцелиста, клен гостролистий, явір, на порушених ділянках – осика та береза повисла. В географічному відношенні більшість видів цих лісів є європейськими видами з досить широким ареалом, ендеміків серед них немає. Види, характерні для європейських широколистяних лісів, часто називають неморальними. Серед регіонів України флористично найбагатші широколистяні ліси поширені на Поділлі, зокрема у Хмельницькій області.

Характерною особливістю темних листяних лісів є те, що у них здебільшого значного розвитку набуває група видів, яку називають весняними ефемероїдами. Це рослини, які вегетують і цвітуть недовго, навесні. Вони «поспішають» використати сонячне світло, поки не розпустилося листя на деревах. До наступної весни ці рослини існують у вигляді бульб, цибулин або кореневищ. Цвітуть вони навесні, більшість із них має досить великі і гарні квіти. За своєю продуктивністю, запасом біомаси і проективним покриттям весняні ефемероїди часто перевищують види, які вегетують влітку.

Серед темних широколистяних лісів Хмельницької області можна виділити чотири основні групи – грабово-дубові, кленово-ясеневі, букові та вологі ліси з переважанням вільхи, ясеня і дуба.

Найпоширенішими є ліси, які можна умовно назвати грабово-дубовими. До них можна віднести і чисті грабові ліси (вони здебільшого є наслідком рубок у грабово-дубових і грабово-ясеневих лісах), а також значну частину гра-

бово-ясенових та осикових лісів. Інколи в їх деревостані висока участь липи серцелистої або берези. Такі рослинні угруповання розвиваються на відносно багатих, переважно свіжих або вологих ґрунтах. У височинній частині області – це ґрунти із групи сірих лісових та чорноземи опідзолені, а в поліській частині області – багаті відміни дерново-підзолистих ґрунтів. Найхарактернішими видами лісів цього типу є граб, черешня, липа серцелиста, осока волосиста, зірочник ланцетовидний, рівноплідник рутвицелистий.

Грабово-дубові ліси північної частини Хмельницької області відрізняються від аналогічних лісів південної та середньої частин області. На півночі Хмельниччини ґрунти значно кисліші, тому там в широколистяних лісах часто трапляються такі відносно «кислолюбні» види, як ожика волосиста, горобина, квасениця, характерні для лісів Полісся. В більш південних регіонах ці види в лісах зникають, але з'являються деякі інші. Дуже характерним видом подільських лісів є купина широколиста. Ареал цього виду переважно балканський, зростає він і в Гірському Криму. Але, можливо, найчастіше він трапляється саме на Поділлі, в північній частині свого ареалу. Інший характерний для подільських лісів вид – арум Бессера. Навесні ця рослина привертає увагу своєрідним суцвіттям – дрібні квіти зібрані в суцвіття-початок, біля якого знаходиться великий покривний листок зеленуватого або брудно-фіолетового кольору довжиною до 10 см. Влітку листя всихає, залишається «початок» червоних плодів на безлистому стеблі. На півдні області в листяних лісах з'являються дерен (кизил), осока парвська, перлівка ряба, гордовина.

В деревостані поліських лісів, крім дуба і граба, нерідко є домішка осики, сосни. Для власне подільських лісів дуже характерні ясен, який тут часто домінує, та клен польовий. Серед весняних ефемероїдів у поліських лісах майже завжди домінує анемона дібровна (відносно велика біла, здебільшого, шестипелюсткова квітка). Інші види ефемероїдів на Поліссі значно менш чисельні. Анемона дібровна є звичайним видом і в деяких лісових масивах височинної частини області, але тут дуже поширені й інші ефемероїди – анемона жовтецева (подібна до анемони дібрової, але з жовтими квітами), рівноплідник рутвицелистий (з декількома невеликими білими квітами), рясти ущільнений і порожнистий, зубниці залозиста і бульбиста, зірочки жовті та малі (вузьколисті рослини з невеликими жовтими шестипелюстковими квітами). Всі ці види трапляються і у поліській частині області, але рідше. В деяких лісових масивах середньої і південної частини області поширена цибуля ведмежа – рослина з широкими листками, подібними на листки конвалії.

Грабово-дубові ліси дещо варіюють навіть в межах одного відносно невеликого лісового масиву – на видовий склад і доміанти рослинного угруповання впливають локальна вологість ґрунту, експозиція схилу (південні схили прогріваються сильніше, ніж північні) та деякі інші фактори. На схилах, особливо тих, які мають «теплу» експозицію, в травостой часто домінує осока во-

лосиста, яка отримала свою назву через наявність волосків, які добре помітні на краях листків. В таких лісах мало ефемероїдів. На вирівняних ділянках, де ґрунти багатші і вологіші, осока волосиста як правило не домінує і, взагалі, часто відсутня. Найтиповішими домінантами в таких місцях є ялиця і зеленчук жовтий.

В поліських грабово-дубових лісах також можна виділити кілька відмін, але, оскільки рельєф тут більш вирівняний, вони обумовлені в більшій мірі характером ґрунтоутворних порід і глибиною залягання ґрунтових вод, а не експозицією схилів. Найбільш кислі серед грабово-дубових лісів ґрунти займають угруповання, які близькі за видовим складом до дубово-соснових лісів. Вони відрізняються від інших грабово-дубових лісів наявністю таких видів, як орляк, куничник тростиновий, одинарник європейський, чорниця. Дуже часто в таких лісах трапляється сосна. В трохи багатших ґрунтових умовах ці види зникають. Як вже згадувалося, як правило, в поліських лісах, є один вид ефемероїдів – анемона дібровна. Найбагатші і відносно вологі місця вкриті лісами, які мають у своєму складі багатий набір ефемероїдів, але такі ліси в поліській частині Хмельницької області займають незначну площу.

Грабово-дубові ліси є найпоширенішими в області природними рослинними угрупованнями, тому вони добре представлені на багатьох природно-заповідних територіях. Найбільші площі грабово-дубових лісів охороняються в РЛП «Мальованка», зокрема в його заповідній зоні, в заказниках загальнодержавного значення «Іванковецький», «Циківський», «Кармалюкова гора», «Совий яр», «Князпільський», «Панівецька дача», «Довжоцький».

Крім, грабово-дубових лісів, своєрідну групу широколистяних лісів Хмельниччини складають ліси, які можна назвати кленово-ясеновими. Вони розвиваються на багатих ґрунтах, які формуються на вапняках поблизу вершин тогтр і в каньйонах деяких річок. Деревостан таких лісів чітко двоярусний. Перший завжди складений ясенем, другий – найчастіше кленом гостролистим. Інколи трапляються яворово-ясенові та грабово-ясенові деревостани. Видовий склад цих лісів добре відображає багатство ґрунтів під ними, в тому числі високий вміст у них нітратів – тут ростуть чистотіл великий, куколиця дводомна, інколи домінує кропива дводомна. З іншого боку, вапнякова основа ґрунту сприяє зростанню тут шкоча. В цих лісах трапляються ділянки з домінуванням червонокнижних видів скополії карніолійської та лунарії оживаючої.

Букові ліси в Хмельницькій області знаходяться на північно-східній межі ареалу. Найбільший їх масив знаходиться на крайньому заході області в ур. Сатанівська дача на південь від Сатанова. За видовим складом вони близькі до дубово-грабових, але флористично децю бідніші через більше затемнення. Сатанівський масив букового лісу охороняється в лісовому заказнику загальнодержавного значення «Сатанівський».

По днищах балок, в заплавах річок, зрідка – на схилах поширені широколистяні ліси з наявністю вологолюбних видів. За переважаючими в деревостані породами це переважно ліси вільхові і ясенові, інколи – дубові. Характерним видом дерев є в'яз граболистий (берест). Тут звичайними є рослини, типові й для інших широколистяних лісів – ялиця, рясти, анемони тощо. Характерними видами цих лісів є жовтяниця черговолиста, пшінка весняна, черемха. Інколи можна зустріти й більш вологолюбні види, наприклад, калюжницю болотну, вербозілля звичайне. Такі ліси поширені у всіх частинах області. Вони наявні на багатьох природно-заповідних територіях, але займають невелику площу.

При ще більшому зволоженні розвиваються заболочені вільхові ліси. В них вже практично немає видів, поширених в грабово-дубових лісах. В деревному ярусі, як правило, безроздільно панує вільха чорна. В трав'яному ярусі переважають осоки (найчастіше – осока гостровидна), півники болотні, очерет. Іншими характерними видами є смородина чорна, паслін солодко-гіркий, теліптерис болотний (болотна папороть), вербозілля звичайне, вовконіг європейський, калюжниця болотна. Заболочені вільшняки трапляються частіше в північній частині області, але є вони і на півдні.

Флористично дуже цінними є ліси, які можна назвати «світлими дібровами». Їх деревостан чисто дубовий, інші види дерев, якщо і є, то в незначній кількості. Слабе затінення дозволяє розвиватися багатьом світлолюбним рослинам, які не знаходять собі умов у більш темних лісах. «Світлі діброви» помітно перевищують інші ліси за видовою насиченістю. Так на 1000 кв. м такого рослинного угруповання нерідко є 50–60 видів судинних рослин, тоді як на такій же площі подільських грабово-дубових лісів – біля 45, а поліських грабово-дубових лісів – 25–30 видів. Характерні для світлих лісів види рослин трапляються також на узліссях, луках, деякі – серед степової рослинності. Дуже характерними є такі види, як дзвоники персиколисті, осока гірська, кадило сарматське, ластовень лікарський, ломиніс прямий, пахучка звичайна, анемона лісова, піретрум щитковий. В наш час такі ліси трапляються відносно рідко і займають невелику площу, тому заслуговують на особливу охорону.

«Світлі діброви» поліської частини області розвиваються на відносно кислих ґрунтах, тому у їх складі трапляються чорниця, одишарник європейський, орляк. Дуже характерною рослиною цих лісів є перстач білий, або п'ятипал (ця рослина має пальчастоп'ятироздільні листки і білі квіти). «Світлі діброви» південної частини Хмельниччини формуються переважно на нейтральних і навіть на основних (карбонатних) ґрунтах і в умовах теплішого клімату. Тут характерними дібровними видами є півники угорські і злаколисті, егоніхон (горобейник) пурпурово-голубий, дерен (кизил), шоломниця висока. Ці види в області знаходяться на північній межі ареалу.

З широколистяними лісами пов'язано багато видів з Червоної книги України. Більшість із них належать до родини зозулинцевих. Це коручки чемерникова (морозниковидна), пурпурова, темночервона, булатки червона, довголиста і великоквіткова, зозулині черевички справжні, гніздівка звичайна, зозулині сльози яйцелисті, любки зеленоквіткова і дволиста, коральковець тричінадріаний. З інших червонокнижних видів листяних лісах ростуть аконіт Бессера, клокичка периста, лілія лісова, лунарія оживаюча, осока затінкова, скополія карніолійська, цибуля ведмежа, шафран Гейфеля.

В поліській частині Хмельниччини значні площі вкриті сосновими лісами. Сосна надає перевагу піскам. Вона добре росте і на багатших сулинкових ґрунтах, але в цих умовах не може відновлюватись внаслідок сильного затінення підросту листяними деревами. В умовах досить вологого клімату на пісках формуються кислі ґрунти, сприятливі для північних видів, таких як чорниця, брусниця, різні види грушанок, плауни. Як правило, в цих лісах добре розвинений ярус зелених мохів. Домінуючим видом мохів є найчастіше плевроцій Шребера, звичайними є види роду дикран.

При помірному зволоженні, у так званих «свіжих» умовах, розвиваються зеленомохові соснові ліси. Домінують в трав'яно-чагарничковому ярусі найчастіше чорниця або конвалія. Характерними видами цих лісів є смовдь гірська, купина пахуча, зіновать руська, дрік фарбувальний. На більш вологих ділянках ці види зникають, замість них з'являється досить високий злак – молінія голуба, яка, разом із чорницею часто домінує. При подальшому зростанні вологості ґрунту у лісах з'являються види оліготрофних боліт – пухівка піхвова, журавлина болотна, лохина, багно болотне, андромеда багатоліста. Серед мохів для таких лісів характерні не зелені, а сфагнові мохи, які ще називають «білим мохом». В найбільш сухих місцях – на верхівках піщаних пагорбів трапляються невеликі ділянки розріджених соснових лісів лишайникових. Їм властивий значний розвиток лишайникового покриву, здебільшого це види роду кладонія. Розвиток лишайників в цих умовах пояснюється тим, що їм не потрібна ґрунтова волога, якої тут дуже мало. Вони засвоюють воду з атмосферних опадів.

На дещо багатших ґрунтах формуються дубово-соснові ліси. Вони у Хмельницькій області, як і чисті соснові ліси, поширені в основному в північній її частині. Моховий покрив у цих лісах, на відміну від чистих соснових лісів, розвинений слабо. Для видового складу характерне поєднання видів соснових та широколистяних лісів. Із видів листяних лісів тут найчастіше трапляються ліщина, перлівка поникла, зірочник ланцетовидний, а із хвойно-лісових – чорниця, брусниця, перестріч лучний. У вологих дубово-соснових лісах часто трапляється молінія голуба. Звичайними видами дубово-соснових лісів є орляк і конвалія. Ці два види, а також чорниця, є найбільш поширеними домінантами трав'яно-чагарничкового ярусу. Від чистих соснових лісів

дубово-соснові відрізняються також добре розвинутим підліском (ярусом чагарників), у якому переважають ліщина або крушина.

Соснові та дубово-соснові ліси добре представлені на природно-заповідних територіях Славутського, Ізяславського, Шепетівського та Полонського районів. Зокрема, велику площу вони займають в РЛП «Мальованка».

Із видів Червоної книги України з сосновими та дубово-сосновими лісами пов'язані плауни – плаун річний (плаун колочий) та діфазіаструм сплюснутий.

Степова рослинність займає в області невелику площу – кілька тисяч гектарів. Навіть до інтенсивного освоєння земель степова рослинність тут була не дуже поширеною, оскільки клімат Хмельниччини занадто вологий для цього типу рослинності. В умовах області степова рослинність тяжіє до ґрунтів, сформованих на вапняках, і до схилів південної експозиції і є не дуже стійкою – ряд ділянок при відсутності випасання і викошування мають тенденцію до заростання чагарниками і деревами. Типовими домінантами степових рослинних угруповань є вузьколисті дерновинні злаки – види родів ковила, костриця, а також осока низька.

Одними з найпоширеніших є степи з домінуванням осоки низької та типчака (типчак – збірна назва кількох дуже близьких дерновинних вузьколистих видів костриці – костриць валіської, несправжньоюдалматської, несправжньооовечої, борознистої). Звичайними видами таких угруповань є маренка рожева, самосил гайовий, дзвоники сибірські, перстач пісковий. На деяких ділянках в травостой переважають ковили волосиста, пірчаста, найкрасивіша. Всі види ковили занесені до Червоної книги України.

Дуже поширеними є степи з домінуванням тонконога вузьколистого. Вони є переходом до лучної рослинності і займають вологіші ділянки. Від більшості типчакових і низькоосокових степів ці угруповання відрізняються наявністю лучно-степових видів – жовтеця багатоквіткового, гадючника звичайного, конюшини гірської, суниць зелених, шолудивника Кауфмана та деяких інших. В лучних степах можна зустріти такі гарноквітучі види, як анемона лісова, суховершки великоквіткові, півники угорські. До лучних степів належать також ценози з переважанням куцоніжки пірчастої.

На кам'янистих ділянках трапляються степові ценози з домінуванням селерії Хейфлера та тонконога різнобарвного, занесеного до Червоної книги України. Їх видовий склад відрізняється наявністю ряду петрофільних та узлісних видів – підмаренника дзвониковидного, самосила гайового, ломинусу прямого тощо.

Трапляються на Хмельниччині і чагарникові степи. Видовий склад їх типовий для степів, але домінують не трави, а невисокі чагарники – види роду зіновать (зіноваті руська, австрійська, біла, Блоцького), рідше – види шипшини.

Ряд степових ценозів, наявних в області, занесено до Зеленої книги України – це формації ковили волосистої, ковили пірчастої, ковили найкрасивішої, мигдалю степового, осоки низької, тонконогу різнобарвного, сеслерії Хейфлера. Степи багаті на субендемичні види. Степова рослинність в Україні найбільше серед всіх типів рослинності постраждала від людської діяльності. Все це обумовило велику кількість степових видів у Червоній книзі України. На території Хмельниччини у степових ценозах, крім вже згаданих видів ковили, трапляються такі червонокнижні види, як астрагал монпельйський, зіноваті біла, Блоцького і Пачоського, змієголовник австрійський, сон чорночюий, шавлія кременецька, ясенець білий та деякі інші.

Значні площі займають в області луки. Ці трав'яні ценози займають порівняно із степами більш зволожені ґрунти. Більша частина лук знаходиться в заплавах річок, є суходільні луки. Колись площі, зайняті в наш час луками, були переважно вкриті лісами. З ростом чисельності населення і розвитком тваринництва ці ліси були вирубані, а землі залучені до сільськогосподарського виробництва як пасовища та сіножаті. Луки на рівнині України є нестійкими ценозами. При відсутності випасання або викошування лучні ділянки як правило швидко заростають деревами і чагарниками.

В найсухіших серед лук умовах розвиваються так звані остепнені луки. У них поряд із власне лучними видами (такими як костриця лучна, тонконіг лучний, райграс високий) трапляються види, властиві і деяким степовим ценозам – гадючник звичайний, конюшина гірська, жовтець багатоквітковий, тонконіг вузьколистий. Такі рослинні угруповання трапляються по всій території Хмельницької області – у балках і на схилах долин, на підвищених ділянках заплав, займають нижні частини схилів товтр.

На ділянках з більшим зволоженням формуються так звані справжні луки з домінуванням тонконогу лучного, райграсу високого, трищитинника жовтуватого, грястиці збірної, костриці лучної. Звичайними видами цих лук є грясучка середня, конюшини лучна та повзуча, горошок плотовий, деревій звичайний, жовтець їдкий, підмаренник м'який. За межами заплав, на лесових сірих лісових ґрунтах формуються луки, видовий склад яких відображає менше багатство ґрунтів і менше зволоження. Домінують тут найчастіше кунічник наземний та мітлиця тонка. Іншими характерними видами є відкасник Біберштейна, ожика рівнинна, пахуча трава звичайна, перстач неблискухий. В північній частині області найпоширенішими домінантами справжніх лук є костриця лучна, мітлиця тонка та велетенська.

Більш вологими, ніж справжні луки, є торф'яністі луки. Найхарактернішим домінантом таких лук є щучник дернистий, з яким співдомінують (а інколи є і основними домінантами) тонконіг лучний, мітлиця собача і повзуча, осока чорна, ситник скупчений. Такі луки значні площі займають на півночі

Хмельниччини, але трапляються і на решті території. Торф'янисті луки утворилися переважно на місці боліт при їх осушенні. На ще вологіших ділянках формуються рослинні угруповання з переважанням лепешняку великого, осоки гострої, очеретянки звичайної, мітлиці повзучої, які часто називають болотистими луками.

Своєрідні луки формуються на пісках, переважно у північній частині області. Їх основними домінантами є біловус, келерія сиза і булавоносець сіруватий. Із специфічних видів найчастіше трапляються тут нечуй-вітер волохатенький, верес, цмин піщаний, костриця овеча.

На луках Хмельницької області трапляються такі види з Червоної книги України: молочай волинський, астранція велика, рябчик гірський, види родів зозулинець і пальчатокорінник.

Болота поширені по всій Хмельниччині, хоча займають більшу площу і є різноманітнішими на півночі області. Ці ценози формуються в умовах надмірного зволоження, яке погіршує аерацію ґрунту, що в свою чергу приводить до гальмування розкладу органічних решток. Внаслідок цього на болотах накопичується торф.

Більшість боліт на території Хмельницької області належить до евтрофних (низинних). Це болота високого мінерального живлення. Вони формуються у зниженнях (улоговинах, заплавах, днищах балок) серед відносно багатих ґрунтів, з яких через підземні і наземні води до боліт поступає багато мінеральних речовин. На трав'яних евтрофних болотах найчастіше домінують очерет та різні види осок (гостровидна, зближена, омська, пухирчаста). Найбільш звичайними, крім домінантів, їх видами є плакун верболистий, підмаренник болотний, незабудка болотна, калюжниця болотна, хвоц річковий, жовтець повзучий. На більш обводнених ділянках ростуть теліптерис болотний, плавушник болотний, пухирник звичайний, півники болотні. Серед евтрофних боліт особливо слід відмітити ценози з домінуванням червонокнижного виду – осоки Девелла. Такі болота в області трапляються дуже рідко. Вони пов'язані з водами, багатими на кальцій і карбонати. Із інших червонокнижних видів на евтрофних болотах Хмельниччини відмічені шолудивник королівський, види роду пальчатокорінник, коручка болотна. Евтрофні болота представлені на багатьох природно-заповідних територіях області. Найбільші їх площі охороняються в РЛП «Мальованка», гідрологічних заказниках загальнодержавного значення Башта, Моначинський, Моломолинецький, гідрологічному заказнику місцевого значення «Вовчанський».

Інша група боліт – оліготрофні (верхові) болота. Ці болота формуються там, де мінеральне живлення є бідним, що як правило зумовлено переважним живленням бідними (дистильованими природним шляхом) атмосферними, а не ґрунтовими, водами. В умовах такого бідного мінерального живлення може

розвиватись невелика кількість видів рослин. Серед них – сфагнові мохи, що виділяють в навколишнє середовище кислоти. Це ще більше погіршує умови для рослин. Як правило, на ділянці оліготрофного болота площею 100 кв. м зростає лише 5–9 видів судинних рослин і кілька видів мохів. Серед судинних рослин дуже характерними є види двох близьких родин – брусницевих і вересових. Це лохина, андромеда багатоліста, журавлина болотна, багно болотне. Переважаючим видом є пухівка піхвова. Часто на оліготрофних болотах росте сосна звичайна, яка в цих умовах росте дуже повільно, і висота її рідко перевищує 4 м. Оліготрофні болота охороняються в гідрологічному заказнику загальнодержавного значення «Михельський», гідрологічних заказниках місцевого значення «Купинський», «Теребіжі», ботанічному заказнику місцевого значення «Хутірський», РЛП «Мальованка» та на деяких інших природно-заповідних територіях.

Проміжне положення між евтрофними і оліготрофними болотами займають мезотрофні болота. Вони формуються в умовах дещо багатшого живлення, ніж оліготрофні болота, але біднішого, ніж евтрофні. Для видового складу характерне поєднання видів евтрофних і оліготрофних боліт. Характерними домінантами мезотрофних боліт є осоки пухнатошлуда, здута, багнова. Із дерев на таких болотах часто трапляються берези пухнаста та повисла. Характерними для мезотрофних боліт є вид з Червоної книги України шейхцерія болотна та комахоїдні рослини роду росичка. Мезотрофні болота охороняються в гідрологічному заказнику загальнодержавного значення «Михельський», гідрологічній пам'ятці природи загальнодержавного значення «Озеро Святе», заказниках «Купинський», «Теребіжі», «Хутірський», РЛП «Мальованка» та на ряді інших природно-заповідних територій північної частини області.

Прибережно-водна рослинність у Хмельницькій області представлена в основному ценозами очерету, рогозів широколистого та вузьколистого. Найбільші площі таких угруповань в наш час пов'язані з водоймами штучного походження – ставками. Справжня водна рослинність дуже різноманітна. Вона включає угруповання плаваючих рослин та угруповання прикріплених рослин – з плаваючим листям і повністю занурених. До вільноплаваючих належать угруповання рослин з родини ряскових. Найпоширенішими і часто домінуючими видами ряскових у водоймах Хмельниччини є спіродела багатокоренева і ряска мала. Із менш поширених плаваючих видів особливо слід відмітити сальвінію плаваючу. Це водна папороть, занесена до Червоної книги України. Вона також трапляється як домінант, і її угруповання занесені до Зеленої книги України. Серед ценозів прикріплених до дна рослин в Хмельницькій області поширені угруповання з домінуванням різних видів рдесників та водяних жовтеців, глечиків жовтих, латаття сніжно-білого та латаття білого, елодеї канадської, водяного різака алоеvidного, жабурника звичайно-

го, куширу темно-зеленого, водопериці кільчастої. Із рідкісних водних вкорінених видів рослин утворює ценози червонокнижний плавун щитолистий. Водні ценози наявні на багатьох природно-заповідних територіях області. Значні площі вони займають у гідрологічному заказнику місцевого значення «Вовчанський».

Незначною за площею, але своєрідною за видовим складом є скельна рослинність. Такі угруповання поширені переважно в південній і західній частині області. Їх видовий склад дуже залежить від освітленості скель. Так, на затінених лісових скелях, які не прогріваються на сонці і майже завжди мають достатню кількість вологи, формуються рослинні угруповання із високою участю папоротей та мохів. Специфічними, поширеними в основному на затінених вологих на скелях, видами папоротей є аспленій волосовидний, багатоніжка звичайна, пухирник ламкий, дуже рідко – листовик сколопендровий – папороть з цілісним листком. Із квіткових рослин на таких скелях найчастіше трапляються дзвоники ріповидні, герань Роберта, міцеліс муровий. Мохи найчастіше представлені такими видами, як гомалотецій Філіппе, кампготецій жовтуватий, порелла плосколиста, аномодон вусатий, плагіохіла порелловидна.

На більш освітлених місцях поширені ценози з участю іншого виду папоротей – аспленія мурового. Цей вид частіше за інші папороті можна зустріти на «скелях» штучного походження – старих кам'яних огорожах, стінах замків тощо, за що він і отримав свою назву.

Інший характер має рослинність добре освітлених скель, які розташовані як правило серед степової рослинності. Для них характерні цибулі гірська та подільська, очитки їдкий та Рупрехта, молодило руське, кардамінопсис пісковий, авринія скельна, перлівка трансільванська, перстач пісковий, підмаренник дзвоникovidний, щербрушка польова, види роду чебрець. Нерідко тут ростуть степові види – костриця валіська (типчак), келерія гребінчаста, осока низька та ін. Серед папоротей часто у таких угрупованнях трапляється тільки аспленій муровий. Мохи для відкритих скель менш характерні, ніж для затінених. Серед них найчастіше трапляються тортула сільська, тортела скручена, псевдолескея ланцожкова. Як правило, на незатінених скелях великого розвитку набувають лишайники. Із видів рослин, занесених до Червоної книги України, зі скельною рослинністю пов'язані такі дуже рідкісні види, як аспленій чорний, цибуля пряма, шиверекія подільська. Більшість наявних в області скель і відповідно скельних рослинних угруповань зосереджені на території НПП «Подільські Товтри», зокрема в заказниках загальнодержавного значення «Іванковецький», «Івахновецький», «Сатанівський», «Велика і Мала Бугаїха», геологічній пам'ятці природи «Смотрицький каньйон» та ін.

РАРИТЕТИ РОСЛИННОГО СВІТУ

Види Червоного списку МСОП на Європейського Червоного списку

У світі існує ряд списків видів рослин і тварин, які відображують поширення виду і загрози його існуванню в масштабі більш, ніж однієї країни. Деякі із списків мають глобальне значення. Одним із таких списків є Червоний список Міжнародного союзу охорони природи (МСОП, англ. – IUCN). Цей список в Україні не має офіційного статусу, але є цінним для наукових робіт природоохоронного спрямування. В Україні відомо 108 таксонів (переважно видів) рослин, занесених до цього списку. Інший перелік – «Європейський Червоний список рослин і тварин, які знаходяться під загрозою зникнення у світовому масштабі». Цей документ підготовано за участю ООН. В природній флорі України відомо 182 таксони рослин із цього списку. Цей список опубліковано як Додаток до Червоної книги. Види як з Червоного списку МСОП, так і з Європейського Червоного списку, є переважно ендемічними (з малим ареалом) видами. Оскільки види Європейського Червоного списку поширені майже виключно у Європі, то наявність загрози для існування є водночас загрозою у глобальному масштабі, а не тільки у Європі, що і відображено у повній назві списку. На території Хмельницької області в природі відмічено по 7 видів із кожного із цих списків (див. Додаток). Більшість видів наявні у обох списках, а також занесені до Червоної книги України.

Відка сник осотовидний (*Carlina cirsioides* Klok.) – центральноевропейський вид. В Україні трапляється в Західному та Правобережному Лісостепу. Зустріти цю своєрідну рослину можна на сухих луках та узліссях. Рослину легко впізнати за великими (до 13 см у діаметрі) суцвіттями-кошиками. Є давні відомості про зростання виду на території Хмельниччини в околицях смт. Сатанів. Рослина занесена до Червоної книги України.

Жовтозілля Бессера (*Senecio besseranus* Minder.) – ендемічний вид, місцезростання якого знаходяться на Волинській та Подільській височинах. Зростає на лучно-степових та лучних ділянках. Рослина має борозенчасте стебло з червонувато-фіолетовими смугами і такого ж кольору квіти, зібрані у негусте суцвіття. Вид скорочує своє поширення. Чимало його місцезростань є давніми і не мають сучасних підтверджень. Вказане в Червоній книзі України місцезростання цього виду на Хмельниччині також давні. Необхідно продовжувати пошук цієї рослини і брати її локалітети під охорону.

Зпювать Іюцького (*Chamaecytisus blockianus* Pawl.). Ендемічна реліктова рослина, що зростає в Правобережному та Лівобережному Лісостепу. Росте на лісових галявинах, узліссях, лучно-степових і степових ділянках та вапнякових кам'янистих схилах. Рослина зникає при залісенні схилів хвойни-

ми породами, при видобутку вапняків. Невисокий кущ (20–40 см). Блідожовті квіти утворюють щитковидно-головчасте суцвіття на верхівці молодих гілок. В Хмельницькій області рослина зростає в Придністров'ї та на товтровій гряді (заказники та пам'ятки природи загальнодержавного значення «Чапля», «Самовита», Циківський») та на територіях Дунаєвецького (с. Слобідка Смотрицька), Новоушицького (с. Піжівка) р-нів, які не є природно-заповідними.

Зінують Пачоського (*Chamaecytisus paczoskii* (V. Krecz.) Klaskova) – реліктовий ендемічний вид, який в Україні зростає в західній частині Лісостепу та поодинокі зустрічається в степовій зоні (Одеська область). Густоопушений невисокий кущ з жовтими квітами, зібраними по 2–4 у колосовидне суцвіття. Рослина тяжіє до вапнякових відслонень. На Хмельниччині є рідкісною. Відомі місцезнаходження знаходяться на скельно-степових ділянках вздовж р. Смотрич. Охороняється у ландшафтному заказнику загальнодержавного значення «Івахновецький».

Зінують подільська (*Chamaecytisus podolicus* Blocki.). Ендемічний реліктовий вид, що зростає в Закарпатті та Західному Лісостепу на ґрунтах, багатих на кальцій. Рослина дуже рідко зустрічається серед чагарників, на лучно-степових, степових схилах, гине при руйнуванні місць зростання, випалюванні травостою. Кущ до 50 см заввишки. Квіти утворюють головчасте суцвіття на верхівках молодих і минулорічних гілочок. Віночок блідожовтий. На Хмельниччині зустрічається біля с. Гуменці (гербарні збори 1950 р., НПП «Подільські Товтри») та в заказнику «Чапля» на схилах р. Тернави та Дністер. Утримується в колекції Кам'янець-Подільського ботанічного саду.

Шавлія кременецька (*Salvia cremenecensis* Bess.). Ендемічний вид, поширений на Поділлі (Кременецькі гори та Придністров'я). Зростає на вапнякових кам'янистих степових схилах Кременецьких гір та Товтровою кряжу. Вид утворює малочисельні групи. Дуже негативно впливає викошування в період цвітіння та плодоношення. Рослина багаторічна, дуже схожа на більш поширені види шавлію лучну та шавлію пониклу, але вирізняється будовою квітки. На Хмельниччині вид відомий на території заказника місцевого значення «Мукшанський» та на схилах р. Мукша біля с. Мала Слобода).

Шиверекия подільська (*Schivereckia podolica* Andrzej. et DC). Реліктова рослина з диз'юнктивним (розірваним) ареалом, поширена в Центральній та Східній Європі. Вид, названий в честь польського ботаніка Шиверека. В Україні відомий із Правобережного Лісостепу та східного Степу. Зростає на вапнякових та крейдяних відслоненнях. Рослина вразлива до антропогенного впливу. Зникає при спалюванні, випасанні, витоптуванні. Знищується при стихійному добуванні вапняку у місцях зростання виду. Багаторічна рослина із опушеним зеленим зимуючим листям і китицею білих квітів. На Хмельниччині відомо біля 10 місць зростання шиверекиї в межах НПП «Подільські Товтри»: Вільховецькі товтри Чемеровецького р-ну, схили р. Смотрич біля

м. Кам'янця-Подільського та с. Устя, скелясті береги р. Збруч біля с. Кудринці, пам'ятка природи «Китайгородське відслонення» та схили р. Дністер біля Бакотського скельного монастиря. Утримується в колекції Кам'янець-Подільського ботанічного саду.

Цибуля переодягнена (*Allium pervestitum* Klok.). Рослина ендемічна, реліктова з розірваним ареалом. Багаторічна цибулинна рослина з рожевими квітами. Вид відомий з Придністров'я та Приазов'я. Зустрічається поодинокі на невеликих степових вапнякових схилах. За даними Б.В. Заверухи (1985) наводиться для околиць м. Кам'янець-Подільський (каньйон р. Мукша). Територія знаходиться під значним антропогенним впливом (викопування, випалювання, засмічення). Місцезростання не вдалося віднайти.

Види з Додатку I Бернської конвенції

Конвенція про охорону флори, фауни і природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 р.) включає переліки видів рослин і тварин, що підлягають особливій охороні (Додатки I і II) та видів тварин, що підлягають звичайній охороні (Додаток III). У природній флорі України є 59 видів із Додатку I. На відміну від Червоного списку МСОП і Європейського Червоного списку до цього додатку входять переважно неендемічні види, хоча є і ряд ендеміків.

Аконіт Бессера (*Aconitum besseranum* Andr.) – волино-подільський ендемік. Висока трав'яна рослина з пальчаторозсіченими листками. Квіти бруднувато-білі, зібрані в розгалужене гроно. Шолом квітки конічний, тупий, бокові чашолистки округлі, опушені, шпорка кільцевидно вигнута. Росте в широколистяних лісах, по чагарниках. Зникає після вирубки лісу. В Хмельницькій області відомий з Кам'янець-Подільського (заказники «Совий яр», «Княжпільський») та Городоцького районів (заказник «Копарнинський»). Вид занесено до Червоної книги України.

Зозулині черевички справжні (*Cypripedium calceolus* L.) – одна з найраритетніших рослин природної флори України, виділяється оригінальною великою квіткою, яка нагадує вишукатий черевичок старовинної форми. Квітки поодинокі або по 2–3 розміщуються у верхній частині високого стебла. Це третинний релікт. Латинська назва означає черевичок Кіпріди (Венери). Ареал цієї орхідеї охоплює північну частину Європи від Великобританії до о. Сахалін. Деяка відмінна форма виду поширена в Північній Америці. В Україні зозулині черевички справжні трапляються зрідка на рівнинній частині України, відомі місцезнаходження в Карпатах та в Гірському Криму. Росте у світлих листяних та мішаних лісах, на узліссях. Ця орхідея характеризується досить складною біологією розвитку. Зацвітають зозулині черевички, коли розвиваються з насіння, лише на 16–17-ий рік. При вегетативному розмноженні вегетативні пагони розвиваються на 2–3-ий рік. На території Хмельниччини відомі місцезростання у грабових та дубово-грабових лісах Городоцького та

Кам'янець-Подільського районів. Охороняється у ландшафтних заказниках загальнодержавного значення «Совий яр» та «Кошаринський». Вид занесено до Червоної книги України.

Осока житня (*Carex secalina* Wahlenb.). Вид поширений в Середній Азії, Ірані, на Кавказі, в степовій і лісостеповій зонах Європи і Сибіру, трапляється в Центральній Європі. Основні місцезростання цього виду пов'язані із слабо-засоленими луками. Росте щільними дернинами. Скрізь в Україні вид є рідкісним, але частіше зустрічається на північ і сході країни. В сусідній Польщі вид занесено до Червоної книги. Є інформація про зростання виду на Хмельниччині без точних вказівок, де саме він виявлений.

Рябчик гірський (*Fritillaria montana* Hoppe). Рослина є ефемероїдом, квіти мають фіолетово-пурпурове забарвлення з характерним візерунком. Рослина поширена в південній Європі, в Україні перебуває на північно-східній межі поширення. В Україні рябчик гірський трапляється дуже рідко. Відомі поодинокі місця зростання в Придністров'ї (Хмельницька, Чернівецька обл.) в дубово-грабових лісах. Рослини вириваються та викопуються дачниками, що знижує відновлення рябчика в природному місцезростанні. Єдине поки що відоме на Хмельниччині місцезростання – ліс в улоговині біля с. Устя (у кварталах, які знаходяться в землекористуванні НПП «Подільські Товтри»). Вид занесено до Червоної книги України.

Сальвінія плаваюча (*Salvinia natans* L.). Це реліктова водна папороть, невеличка за розміром – до 15 см завдовжки. Зростає в стоячих водоймах та в річках з повільною течією. На поверхні води рослину утримують два ряди яйцевидних листків із спеціальними повітряними мішечками. Листки вкриті восковою плівочкою, тому з них стікає вода. Сальвінія ще має третій ряд листків, які нагадують корені і забезпечують рослині мінеральне живлення. На занурених у воду листках утворюються спорангії. В Україні сальвінія плаваюча зустрічається майже на всій території, переважно в заплавах великих річок – Дніпра, Дунаю, Десни, Сіверського Донця та інш. На Хмельниччині трапляється рідко. Вид занесено до Червоної книги України.

Сон великий (*Pulsatilla grandis* Wend.). Високодекоративний вид з центральноєвропейським ареалом. Багаторічна трав'яна рослина із світло-фіолетовими квітами, опушена шовковистими жовтуватими волосками. Листки пірчаторозсічені. В Україні трапляється в Західному та Правобережному Лісостепу. Зростає на лісових галявинах, між чагарниками, лучно-степових схилах подільських товтр. Рослина знищується через свої декоративні та лікувальні властивості, чисельність популяцій дуже знижується при випалюванні сухої трави, викошуванні. В Хмельницькій області відомі місцезростання на території НПП «Подільські Товтри»: остепнені схили р. Смотрич біля м. Кам'янця-Подільського, заказниках загальнодержавного значення «Чапля», «Совий яр» та «Івахновецький», біля Бакотського скельного монастиря та на

степових схилах біля с. Стара Ушиця. Латинська назва роду *Pulsatilla* означає маленький дзвіночок. Утримується в колекції Кам'янець-Подільського ботанічного саду. Вид занесено до Червоної книги України.

Сон широколистий (*Pulsatilla latifolia* Rupr., *Pulsatilla patens* (L.) Mill.) Європейсько-західносибірський вид. В Україні поширений на Поліссі, в Лісостепу, зрідка зустрічається у Прикарпатті та на Розточчі. Декоративна ранньоквітуча рослина з великими ліловими квітами, зростає переважно у соснових лісах та на узліссях. Листки на відміну від сонів великого і чорніючого, пальчасто-, а не пірчаторозсічені. Рослина дуже страждає від зривання на букети, чисельність виду зменшується. На Хмельниччині вид є дуже рідкісним. Відомо кілька місцезнаходжень у північній частині області.

До Додатку I Бернської конвенції занесено також шиверекию подільську, яка охарактеризована вище.

Види з Червоної книги України

Рідкісні види лісів

Баранець звичайний (*Huperzia selago* (L.) Bernh. ex Schrank et Mart.) Вічнозелена спорова рослина. Це єдиний вид роду в Україні. Цей вид плауна характеризується прямим, або частіше висхідним, розгалуженим стеблом висотою до 20 см, росте невеликими групами або окремими рослинами. Хто бував в Карпатах, можливо зустрічав баранець, оскільки там він не є таким рідкісним, як на рівнині. Стебло баранця щорічно нахиляється до землі і укорінюється додатковими коренями, до того ж стебло щорічно роздвоюється і окремі гілочки з часом переходять на самостійне життя. Це так зване вегетативне розмноження. Розмножується баранець і спорами. На відміну від інших видів плаунів це вид не утворює колосків, а спорангії ховаються у півхах листочків у середній та верхній частині стебла. Слід відмітити, що спори у баранця проростають лише через 3–8 років, а повний цикл розвитку від спори до спори відбувається в межах 10–15 років. Баранець звичайний має великий, переважно голарктичний ареал, але має диз'юнкції і в південній півкулі. В Україні поширений в лісовій зоні, відомі поодинокі знаходження в лісостеповій зоні. На Хмельниччині рослина є дуже рідкісною. Поодинокі трапляються в соснових лісах зеленомохових і чорницево-зеленомохових в Шепетівському районі в околицях с. Мальованка (заказна зона РЛП «Мальованка»), в гідрологічному заказнику «Теребіжі» та в лісовому заказнику «Дорогоща».

Бладонна звичайна (*Atropa belladonna* L.) – третинний релікт з європейським ареалом. Належить до родини пасльонових. Квіти мають буро-фіолетовий колір, плоди – чорні ягоди. В Україні зустрічається в Закарпатті, Прикарпатті, на Поділлі та в Криму в букових та дубово-грабових лісах. На Хмельниччині вид відомий у заказниках «Сатанівський», «Кошаринський».

Видова назва рослини («bella donna») означає «гарна жінка» – колись вважалося, що красивими є широкі зіниці, а рослина містить алкалоїд атропін, який їх розширює. Вид зберігається в Кам'янець-Подільському ботанічному саду.

Буслина карликова (*Euonymus nana* Vieb.) – палеарктичний вид з диз'юнктивним ареалом, третинний релікт. Невеличкий кущ з вузькими шкірястими листками. Квіти бурувато-червоного забарвлення. Плід – блідожовта чи зелена з рожевим принасіником коробочка. Зростає в дубово-грабових та букових лісах. Зникає при зруйнуванні місць зростання, викопуванні, при лісових пожежах. Вид дуже вразливий, в умовах України наслідок відтворення є незадовільним. На Хмельниччині вид знайдено в Городоцькому (заказник «Саганівський») та Чемеровецькому (заказник «Циківська дача») районах.

Вовчі ягоди пахучі (*Daphne sneorum* L.). Цю рослину можна побачити в північній частині Хмельниччини в лісах східної частини Малого Полісся. Цей вид відомий з третинного віку. Напрочуд гарна, невеличка (10–30 см) рослина з прямостоячими стеблами та шкірястими видовженими листочками, особливо помітна під час квітучості. Цвіте у травні. Темно-рожеві квіти зібрані на кінцях стебла. Ростуть вовчі ягоди пахучі переважно у світлих соснових та дубово-соснових лісах і мають народну назву «боровий бузок». В Україні цей вид має два центри поширення. Один – на північному заході (Західне Полісся, Волинська височина, Мале Полісся, Розточчя), другий – у лісостеповій частині Придніпров'я. Перші згадки про зростання вовчих ягід пахучих на Хмельниччині біля Славути знаходимо в літературі, що датується кінцем XVIII сторіччя, але останнім часом ці дані не підтверджувались. Останні знахідки нами зроблені в Плужнянському лісництві (Тязьславський район). Тут вовчі ягоди пахучі ростуть невеликими групами на ділянках соснового лісу чорницево-зеленомохового.

Гронянка півмісяцева, ключ-трава (*Botrychium lunaria* (L.) Sw.). Це невелика оригінальної форми папороть. Вона належить до малочисельної родини вужачкових. Наукова назва гронянки походить від грецького слова «ботріхіон», що означає китиця. Серед багатьох народних назв найбільш відома – ключ-трава. Ця назва походить від того, що розсічений спороносний колосок нагадує нижню частину старого ключа. Саме тому цій рослині приписували магичну силу у відшукуванні скарбів, схованих в землі, у знаходженні питної води, лікувальних джерел. Листки (вайї) цієї папороті голі та м'ясисті, вони складаються із спороносної та стерильної (безплідної) частини. Гронянка півмісяцева зростає у світлих соснових та мішаних лісах, в чагарникових заростях, на сухих луках. В Україні зрідка трапляється в Поліссі, Лісостепу і Гірському Криму, трохи частіше – в Карпатах. На Хмельниччині гронянка півмісяцева є дуже рідкісним видом. Внаслідок вирубування та вигоптування лісів цей вид трапляється все рідше.

Діфазіа струм сплюснутий (*Diphaziastrum complanatum* (L.) Holub). Своєрідний, не схожий на інші роди плаунових, діфазіа струм нагадує розгалужене «віяло», яке піднімається над землею на 10–20 см. Рослина має довге повзуче кореневище, гілки її сплюснені, вишчорозгалужені. В Україні зустрічається рідко у соснових і дубово-соснових лісах Українського Полісся та Малого Полісся на піщаних ґрунтах. Є вказівки про зростання цього виду в Карпатах. Цей голарктичний вид знаходиться в Україні на південній межі поширення. Для Хмельниччини і Малого Полісся вид раніше не наводився. Знайти його вдалось в ідрологічному заказнику Терембіжі в Ізяславському районі в сосновому лісі чорницево-зеленомоховому. Необхідно продовжувати пошуки нових місцезростань.

Клюкичка периста (*Staphylea pinnata* L.) – кущ або невисоке деревце до 5 м. Реліктова рослина з субсередземноморським ареалом. В Україні вид відомий з Поділля, Волині, Закарпаття. Зростає в грабово-дубових, рідше – букових, лісах, на кам'янистих вапнякових заліснених схилах. Знищується при вирубках лісу. Квіти білі, зібрані у волоть. На Хмельниччині зустрічається поодинокі або невеликими групами в Городоцькому, Чемеровецькому, Кам'янець-Подільському, Дунаєвецькому та Новоушицькому районах. Зберігається у Кам'янець-Подільському ботанічному саду.

Лілія лісова (*Lilium martagon* L.) – висока трав'яна рослина з кільцями довгастих листочків. Квіти рожеві з темно-фіолетовими плямками. Пелюстки загорнуті назад, форма квітки нагадує турецький тюрбан. Квітує протягом червня-липня. Росте в листяних і мішаних лісах, серед чагарників. Ареал євросибірський, в Україні вид поширений в лісовій зоні та в Лісостепу. Трапляється в лісах по всій Хмельницькій області. Рослина знищується людиною як декоративна, а також випасанням худоби на лісових ділянках. Охороняється на багатьох природно-заповідних територіях, зокрема в заказниках «Городоцький», «Довжоцький», «Дорогоща», «Копаринський», РЛП «Мальованка».

Лунарія оживаюча (*Lunaria rediviva* L.) Реліктова рослина з диз'юнктивним ареалом. В Україні зустрічається в Карпатах, Розточчі-Опіллі, Західному та Лівобережному (Сумська область) Лісостепу. Рослина належить до родини хрестоцвітних. Її легко впізнати по характерних великих стручечках, великих серцевидних листках. Квіти рожево-фіолетові, інколи – білі, запахні. Цвіте рослина у травні-червні. Трапляється в листяних лісах на кам'янистих ґрунтах. На Хмельниччині зустрічається в Чемеровецькому районі у заказнику «Циківський» та в урочищі «Недобір» Кам'янець-Подільського району.

Осока затінкова (*Carex umbrosa* Host). Ця осока, як і осока Девелла, є центральноевропейським видом на східній межі поширення. Але це лісовий вид і росте в світлих листяних і мішаних лісах. В Україні цей вид відомий на Поліссі, в Правобережному Лісостепу і в Карпатах. Осока затінкова трапляється

ся здебільшого невеликими групами куртин. Утворює щільні дернини, добре помітні серед лісових трав. На Хмельниччині її поодинокі місцезростання виявлені на території РЛШ «Мальованка» у Мальованському та Полонському лісництвах у дубових лісах ліщиново-конвалієвих та крушиново-конвалієвих. Тут осока утворює щільні купиноподібні дернини в кількості від 10 до 12, має добру життєвість.

Підсніжник білосніжний (*Galanthus nivalis* L.). Латинська назва підсніжника походить від грецьких слів «гала» – молоко і «антос» – квітка. Рано навесні з'являються згорнуті листочки підсніжника. Дещо пізніше над ними піднімається поникла біла квітка. Квітує рослина у березні – квітні. Росте в листяних лісах. Це європейський вид, в Україні поширений в лісовій і лісостеповій зоні, на лівобережжі Дніпра проходить східна межа поширення виду. На Хмельниччині трапляється нерідко. Охороняється на багатьох природно-заповідних територіях.

Плаун колючий (*Lycopodium annotinum* L.). Порівняно з попередніми видами плаун колючий значно частіше трапляється як в Україні в цілому, так і на Хмельниччині. Це палеарктичний вид, в Україні знаходиться на південній межі свого ареалу. В Україні він найчастіше трапляється в ялинових лісах Українських Карпат, де місцями утворює суцільний покрив. Дещо рідше зустрічається в лісовій зоні на рівнині України і рідко в Лісостепу. На Хмельниччині відомі місцезростання пов'язані з вологими сосновими лісами північної частини області. Він виявлений в Ізяславському районі в Плужнянському та Лютарському лісництвах, в Славутському районі в Голицькому і Хутірському лісництвах, в Шепетівському районі у Мальованському лісництві. Цей вид плауна називається колючим тому, що його численні листочки мають колючу верхівку. Листочки розташовані перпендикулярно до стебла або відігнуті вниз. Видова назва «річний» обумовлена тим, що у цього виду кожен рік формується кільце з не відстовбурчених, а пригиснутих до стебла листочків. Як і всі плаунові, плаун колючий є чутливим до зміни середовища і швидко скорочує своє поширення, а з часом і зникає внаслідок вирубування лісів, значного рекреаційного навантаження, а також збирання як декоративної та лікарської рослини.

Рябчик гірський (*Fritillaria montana* Норре). Рослина є ефемероїдом, квіти мають фіолетово-пурпурове забарвлення з характерним візерунком. Рослина поширена в південній Європі, в Україні перебуває на північно-східній межі поширення. В Україні рябчик гірський трапляється дуже рідко. Відомі поодинокі місця зростання в Придністров'ї (Хмельницька, Чернівецька обл.) в дубово-грабових лісах. Рослини вириваються та викопуються дачниками, що знижує відновлення рябчика в природному місцезростанні. Єдине поки що відоме на Хмельниччині місцезростання – ліс в улоговині біля с. Устя.

Скопо́лія карніо́лійська (*Scopolia carniolica* Jacq.). Багаторічна трав'яна рослина з родини пасльонових 20-50 см заввишки. Має еліптичні звужені біля основи листки. Рослина є ефемероїдом, вегетує у квітні – червні, цвіте у квітні – травні. Квіти поодинокі, трубчасто-дзвоникovidні, пурпурово-коричневі. Росте у листяних лісах на багатих ґрунтах. Скопо́лія карніо́лійська – центральноєвропейський вид. В Україні зрідка трапляється в Карпатах, Західному і Правобережному Лісостепу. На Хмельниччині ця рослина трапляється зрідка. Відома на території заказників «Панівецька дача», «Велика і Мала Бугаїха», «Іванковецький», «Городоцький». Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду. Необхідно виявляти місцезнаходження виду та контролювати стан популяцій.

Фіа́лка бі́ла (*Viola alba* Bess.). Центральноєвропейський вид, в Хмельницькій області знаходиться на східній межі ареалу. В Україні відомий із Закарпаття, Прикарпаття, Поділля. Росте фіалка біла в дубово-грабових лісах, на галявинах, узліссях. Виринає на букети. Квіти цього виду фіалок білі, запашні. На Хмельниччині зустрічається в Кам'янецькому Придністров'ї (заказник «На валу», Кам'янець-Подільський дендропарк). Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду.

Цибу́ля ведме́жа (*Allium ursinum* L.). В народі цей вид називають левурдою або черемшою. Рано навесні піднімається над землею два широкі листки цибулі ведмежої. Квітує вона у травні. Білі квіти зібрані у суцвіття-зонтик. Росте ведмежа цибуля в листяних лісах на багатих ґрунтах. Нерідко вид утворює суцільні зарості. Це європейсько-кавказький вид. В Україні поширений в лісовій, більше – в лісостеповій зонах. Як цінна харчова рослина ведмежа цибуля інтенсивно знищується при збиранні населенням. Охороняється на багатьох природно-заповідних територіях Хмельниччини, зокрема в заказниках загальнодержавного значення «Велика і Мала Бугаїха», «Городоцький», «Іванковецький», «Сатанівський», заказниках місцевого значення «Лизнявський», «Івахнівський ліс».

Шафра́н Гейфе́ля (*Crocus heuffelianus* Herb.) – весняний ефемероїд з фіолетовими шестипелюстковими квітами і лінійними листками. Вид має центральноєвропейський ареал. В Україні рослина відома із Закарпаття, Передкарпаття та Поділля. На Хмельниччині знаходиться на східній межі ареалу. Зростає в дубово-грабових, букових лісах на галявинах. Масово винищується в період цвітіння та кількісно зменшується при рубках лісу. Багаторічна бульбо-цибулина рослина. Квіти фіолетові, поодинокі. На Хмельниччині охороняється у заказниках «Циківська дача» та «Залісецький». В культурі зберігається в Кам'янець-Подільському ботанічному саду.

Переважно на узліссях зростають такі червонокнижні види як астранція велика та пізньоцвіт осінній.

АСТРАНЦІЯ ВЕЛИКА (*Astrantia major* L.) – рослина з родини зонтичних. Зонтички у неї своєрідні – невеликі, компактні, з великими рожевими обгортками. Поширена астранція в Центральній Європі, переважно в горах. На території України нерідко трапляється в Карпатах. На рівнині, поступово рідшаючи, доходить до Житомира. Ростає на луках, узліссях, в лісах. На Хмельниччині трапляється рідко. Відоме давнє місцезнаходження цього виду біля Полонного, яке відмічав ще І.Ф. Шмальгаузен. Три локалітети виявлено в Шепетівському та Ізяславському держлісгоспах. Відомий вид і на півдні області – в заказнику загальнодержавного значення «Кошарнинський» Городоцького району.

Пізньоцвіт осінній (*Colchicum autumnale* L.). Європейський вид. В Україні поширений в основному на гірських луках в Карпатах. Надзвичайно декоративна рослина з родини Лілійних. Її великі рожеві квіти в кількості 1–3 з'являються восени, а плоди-коробочки можна побачити лише наступного року навесні. Рослина дуже отруйна. На території Хмельниччини пізньоцвіт осінній наводиться для околиць с. Стара Ушиця Кам'янець-Подільського району.

Рідкісні рослини степів та кам'янистих відслонень

АСТРАГАЛ МОНПЕЛІЙСЬКИЙ (*Astragalus monspessulanus* L.) – рослина з родини бобових. Має пурпурові квіти та своєрідні серповидні великі плоди. Вид має субсередземноморський ареал. В Україні трапляється в Західному Лісостепу, де знаходиться на північно-східній межі свого поширення. Зростає астрагал монпелійський на вапнякових осипах, кам'янистих схилах. На чисельність рослин впливають процеси заліснення схилів, ерозія ґрунтів. На Хмельниччині трапляється в південній частині області: в Кам'янець-Подільському (заказники «Наддністрянський», «Чапля», «Староушицький», «Устянський», «Мукшанський», схили по рр. Смотрич, Мукша, Студениця, Дністер), Новоушицькому (заказники «Данилевський», «Дністровський», «Калюський»), Чемеровецькому (пам'ятка природи «Товтра Самовита», заказник «Вільховецький», товтри в с. Яцьківці, Залуччя, Черче), Дунаєвецькому (біля смт. Смотрич) районах.

АСПЕНІЙ ЧОРНИЙ (*Asplenium adiantum-nigrum* L.). Субсередземноморський вид, який в Україні знаходиться на північній межі ареалу. На території України вид відомий в Карпатах, Гірському Криму та на Поділлі. Зростає аспеній чорний переважно на скелях, іноді його можна зустріти на прикореневих частинах дерев у листяних лісах. Скрізь ця папороть є рідкісною. На Хмельниччині вказується три місцезростання, одне з яких на території лісового заказника загальнодержавного значення «Сатанівський». Всі вони є давніми. Необхідно продовжувати вивчення поширення виду в області.

Змісголовник австрійський (*Dracocephalum austriacum* L.). Реліктовий вид з родини губоцвітих. Відомий з Розточчя-Опілля та Поділля, де зростає на вапнякових відслоненнях. Квіти фіолетові. Форма віночка нагадує голову дракона, що зумовило назву виду. Відоме одне місцезростання біля с. Закупне Чемеровецького р-ну (Круцкевич, 1937). В останні десятиріччя вид не був знайдений.

Лешиця дністровська (*Gypsophila thyraica* A. Krasnova). Рослина з родини гвоздичних. Має розгалужене стебло і білі квіти. Рослина є подільським ендеміком. Зростає на вапнякових відслоненнях. На стан популяцій впливають зривання рослини на букети та випалювання травостою. В Хмельницькій області рослина поширена в межах НПП «Подільські Товтри» (заказники «Товтра Вербецька», «Івахновецький»).

Ковила волосиста (*Stipa capillata* L.). Євразійський вид. В Україні зустрічається в лісостеповій та степовій зоні, в Передкарпатті та Криму. Поширений на степових ділянках, вапнякових відслоненнях. Ковила є багаторічною трав'яною рослиною, що утворює щільні дернини. Квіти утворюють суцвіття волоть з одноквітковими колосками. Остюк нижньої квіткової луски неперистий, покручений. У Хмельницькій області зростає в на Товтровій гряді, в на крутих схилах Дністра та його приток, утворюючи місцями невеликі степові угруповання. Охороняється вид в заказниках загальнодержавного значення «Чапля», «Товтра Вербецька», «Смотрицький каньйон» Кам'янець-Подільського р-ну, в пам'ятці природи «Товтра «Самовита», заказниках «Івахновецький», «Вільховецькі Товтри» Чемеровецького р-ну, «Данилевський», «Дністровський», «Калюський» Новоушицького р-ну. Крім цього рослина зростає на крутих схилах Дністра в районі сіл Жванець, Брага, річок Тернави біля с. Врублівці, Студениці біля с. Колодіївка Кам'янець-Подільського району, на схилах р. Смотрич біля смт. Смотрич Дунаєвецького р-ну. Потерпає при випалюванні, викошуванні та надмірному випасанні. Рослина зберігається в Кам'янець-Подільському ботанічному саду.

Ковила Граффа, ковила найкрасивіша (*Stipa graefiana* Stev.). Євразійський степовий вид, який в Україні поширений переважно у Лівобережному Лісостепу та Степу. На решті території цих зон трапляється дуже рідко. Ця ковила висока, має довгу волоть та довгий пірчастий остюк. На Хмельниччині є рідкісною. Відомі місцезростання знаходяться на степових ділянках Каньйонового Придністров'я, де місцями домінує. Охороняється у заказнику «Чапля».

Ковила пірчаста (*Stipa pennata* L.). Рослина має євразійський ареал, в Україні відома з Лісостепу та Степу. Зростає на степових ділянках. Остюки, як і у ковили Граффа, пірчасті. Звідси походить видова назва рослини. На ковилу пірчасту негативно впливає знищення рослин в період цвітіння на бу-

кети-сухоцвіти, випалювання, викошування та надмірне випасання. На Хмельниччині зростає в Придністров'ї, утворюючи невеликі угруповання. Охороняється в заказниках і пам'ятках природи «Чапля», «Товтра Вербецька», «Смотрицький каньйон» Кам'янець-Подільського р-ну, в пам'ятці природи «Товтра Самовита» Чемеровецького р-ну, в заказниках «Данилевський», «Дністровський», «Калюський» Новоушицького р-ну.

Молочай волинський (*Euphorbia volhynica* Bess. ex Szaf., Kulcz. et Pawl.). – третинний релікт, волино-подільський ендемік. Зростає на узліссях, на луках, в лучних степах і чагарникових угрупованнях. Зникає при знищенні місць зростання: при добуванні вапняку, випалюванні травостою. Зберігається в заказниках загальнодержавного значення «Чапля», «Совий яр», «Циківський», «Данилівський», «Іванковецький».

Рутвиця смердюча (*Thalictrum foetidum* L.). Європейсько-азіатський реліктовий вид з родини жовтецевих. Має розірваний ареал. В Україні поширений в Західному Лісостепу, Донецькому Степу. Зростає у степових угрупованнях. Зникає при випалюванні трав, розробці вапняка. На Хмельниччині рослина відома з околиць м. Кам'янець-Подільського.

Сон чорнючий (*Pulsatilla nigricans* Stork). Це невелика трав'яна рослина, опушена м'якими довгими волосками. Квіти темно-фіолетові, повернуті донизу. Квітує у травні. Після цвітіння утворюється оригінальний опушений шід. В Україні зустрічається на Поліссі (крім Західного), в Лісостепу та Степу. Росте в соснових лісах та в степах. На Хмельниччині трапляється у лучно-степових ценозах південної частини області. Рослина страждає від знищення степових ділянок, зривання на букети, пожеж. Охороняється у заказниках «Нижні Патринці», «Івахновецький», «Товтра Вербецька», «Староушицький», «Наддністрянський», «Чапля», «Івахновецький», «Вільховецькі Товтри», «Данилевський», «Дністровський», «Калюський», в пам'ятці природи «Товтра Самовита».

Тонконіг різнобарвний (*Poa versicolor* Bess.). Ендемічний вид, зростає в Західному Поділлі та Передкарпатті, утворюючи угруповання на степових схилах. Зникає при добуванні вапняку, залісенні степових схилів, випалюванні та випасанні. Багаторічний злак із барвистими колосками. На Хмельниччині трапляється по берегах р. Дністер та її приток в межах Кам'янецького Придністров'я, в т.ч. у заказниках «Устянський», «Староушицький», «Наддністрянський», «Калюський».

Цибуля коса (*Allium obliquum* L.). Реліктовий вид з диз'юнктивним центральноевропейсько-азійським ареалом, відомий з Румунії, Південного Уралу, Середньої Азії. Квіти у цього виду цибулі мають блідо-зелений віночок. Любить багаті на кальцій ґрунти. Еродованість схилів призводить до загибелі рослин при зсувах та змивах вапнякової породи. В Україні росте лише в Хме-

льницькій області на схилах р. Смотрич в заказнику місцевого значення «Устянський». Культивується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду.

Цибуля пряма (*Allium strictum* Schrad.). Диз'юнктивноареальний реліктовий вид, відомий з Центральної Європи та Середньої Азії, в Україні – з Кременецьких гір, Гологор та Придністров'я. Небагаточисельний вид з простками, які гинуть при значній сухості ґрунту. Цибулинна рослина з рожево-пурпуровими квітами. Зростає на вапнякових відслоненнях В Хмельницькій області вид знайдено в заказнику «Устянський» на схилах р. Смотрич Кам'янець-Подільського р-ну.

Шоломниця весняна (*Scutellaria verna* Bess.). Ендемічний подільсько-причорноморський вид. В Україні зустрічається в Придністров'ї та в Західному Причорномор'ї. Зростає на вапнякових відслоненнях. Рослина утворює невеликі куртини, зникає при руйнуванні екоотопів. Багаторічна рослина, півкущик. Віночок жовтий з синюватою плямкою на верхній губі і голубими боковими лопатями. На Хмельниччині зростає на осипах та вапнякових схилах в долинах Дністра та його приток (заказники «Устянський», «Мукшанський», Староушицький», «Наддністрянський», «Чапля», «Дністровський», «Калоський», «Данилевський»).

Ясенєць білий (*Dictamnus albus* L.) – центральноевропейський реліктовий вид. Народні назви: червона рута, неопалима купина. В Україні трапляється на Правобережжі, в основному на Поділлі. Рослина багаторічна, трав'яна, із залозистим опушенням. Квіти досить великі (діаметром близько 5 см) блідорожеві з темнішими прожилками, інколи білі, зібрані на верхівці стебла у китицю. Контакт рослини із шкірою спричиняє опіки. В Хмельницькій області малочисленні популяції трапляються на території НПП «Подільські Товтри»: заказники «Староушицький», «Наддністрянський», «Чапля», пам'ятка природи «Смотрицький каньйон» (Кам'янець-Подільський район), пам'ятка природи «Товтра Самовита», заказник «Вільховецькі Товтри» (Чемеровецького р-ну), заказнику «Дністровський» (Новоушицький район). Вирощується у Кам'янець-Подільському ботанічному саду.

Рідкісні види боліт та водойм

ВЕРБА ЧОРНИЧНА (*Salix myrtilloides* L.) – невеличкий чагарник до 1,5 м заввишки. Листки дрібні, еліптичної форми, подібні до листків чорниці. Росте переважно на торфових болотах. Трапляється невеликими куртинами. Вербу чорничну вважають льодовиковим реліктом. На території України цей вид поширений на Полісі та Розточчі, рідко він трапляється на півночі Лісостепу. На Хмельниччині це рідкісний вид. Відомо 4 місцезнаходження в північній частині області. Одне з них – давнє місцезнаходження, відмічене І.Ф. Шмальгаузенем біля Полонного. Нині відомі і охороняються локалітети виду в РЛП «Мальованка», ботанічному заказнику місцевого значення

«Хутірський», гідрологічній пам'ятці природи загальнодержавного значення «Озеро Святе». Рослина чутлива до осушення боліт і зникає при меліорації.

Осока богемська (*Carex bohemica* Schreb.) – один з найрідкісніших видів осок України. Декілька відомих раніше місцезростань на території України тривалий час не підтверджуються. Рослина трапляється переважно в смугах заростання проточних або непроточних водойм з мулистими або піщаними ґрунтами. У сусідніх країнах – Польщі і Білорусі ця осока також є дуже рідкісною. Її поодинокі місцезростання вказуються в подібних умовах. Так, в Польщі вона відома з берегів пересихаючих ставків та каналів. Осока богемська – це вид з диз'юнктивним євразійським ареалом. Основна частина ареалу знаходиться у Центральній та Атлантичній Європі, а ізольовані локалітети трапляються до Далекого Сходу. Від інших видів осок цей відрізняється головчастим суцвіттям, оточеним довгими покривними листочками, які в кілька разів довші, ніж суцвіття. Велику популяцію осоки богемської виявлено в урочищі Терєбіжі у Славутському районі, де створено гідрологічний заказник місцевого значення «Терєбіжі».

Осока Девелла (*Carex davalliana* Smith) поширена переважно в Центральній Європі. У нас ця реліктова рослина знаходиться на східній межі поширення. Осока Девелла зростає переважно на карбонатних болотах. Ця багаторічна трав'яна рослина заввишки 10–60 см росте щільними дернинками. На кінці кожного стебельця один колосок. На Хмельниччині окремі ділянки з карбонатними ґрунтами зустрічаються на низинних осоково-мохових болотах Ізяславського району у Плужнянському лісництві біля с.Комин. Це найсхідніший локалітет виду в Україні. Охорона осоки Девелла в Україні забезпечена слабо. Єдине на Хмельниччині її місцезростання має значну наукову цінність. Нині воно не охоплене охороною.

Осока Буксбаума (*Carex buxbaumii* Wahlenb.) є не менш рідкісною як на Хмельниччині, так і в Україні в цілому, ніж попередній вид. Це голарктичний вид, який наявний тут у локалітетах на південь від основного ареалу. В Україні зустрічається зрідка в Карпатах, на Поліссі та у Лісостепу. Росте осока Буксбаума на низинних осокових та осоково-гіпнових болотах. Це досить висока (до 70 см) рослина, має характерні темно-іржаві луски маточкових колосків. Для Хмельниччини цей вид раніше не наводився. Її місцезростання виявлені в ур. Лізне у Полонському районі. Слід продовжувати пошуки цієї рідкісної осоки.

Ломика мінь болотний (*Saxifraga hirculus* L.). Одна з найрідкісніших болотних рослин флори України. Це тендітна прямостояча рослина з ланцетними листочками. Її жовті квіти з оранжевими крапочками на пелюстках добре помітні на зеленому тлі болотних трав. Ломикамінь болотний – голарктичний вид з диз'юнктивним ареалом, в Україні знаходиться на південній межі поширення. Зростає ця рослина на осоково-гіпнових та осоково-сфагнових

болотах лісової зони та північної частини лісостепової зони. Більша частина відомих раніше місцезростань ломикаменя болотного в Україні нині не підтверджуються. Рослина дуже чутлива до гідрологічних умов і швидко зникає при осушенні боліт. Для Хмельницької області є давня вказівка про зростання виду в околицях смт. Деражня.

Лікоподієлла заплавна (*Lycopodiella inundata* (L.) Holub). Цей вид слід шукати на ділянках обводнених торфових боліт та на вологих пісках по терасах річок. Це голарктичний вид. В Україні рідко трапляється на більшій частині території. Стебло лікоподієлли 10–15 см, густо вкрите лінійно-шило-видними листочками. Все рідше трапляється ця рослина, оскільки страждає від осушення боліт та освоєння річкових долин. На Хмельниччині пощастило знайти її в урочищі Сільце, що у Славутському районі. Воно знаходиться неподалік від м. Нетішин у Кривинському лісництві у заболоченій улоговині, що на терасі р. Горині. Тут на вологих ділянках з піщаними ґрунтами лікоподієлла заплавна утворює значну популяцію. Необхідним є пошук нових місцезнаходжень виду.

Меч-трава - болотна (*Cladium mariscus* (L.) Pohl.). Монтанно-океанічний вид, представлений як у світовій флорі, так і у флорі України двома підвидами. Один із них трапляється на болотах, інший – по узбережжях морів. Ознайомимось з меч-травою, яка зростає саме на болотах. Це досить висока (до 150 см) сіро-зелена рослина з родини осокових. Свою родову назву рослина отримала завдяки своїм гостропилчастим шкірястим листкам, якими можна порізатись. В Україні цей підвид меч-трави болотної зустрічається на евтрофних, частіше карбонатних болотах Малого Полісся, Волинської височини та Західного Полісся. Вказувався цей вид і для території Хмельниччини, а саме для околиць Летичева. Інтенсивне осушення боліт призвело практично до знищення цього виду. Тому більшість відомих раніше місцезростань меч-трави в Україні нині не підтверджується. На жаль, і на Хмельниччині, сучасні місцезнаходження виду не відомі.

Плавуна щитолистий (*Nymphoides peltata* (S.G.Gmel.) O.Kuntze) – рідкісна водна рослина, яка дожила з третинного періоду до наших часів. Ареал плавуна щитолистого є досить широким, він охоплює Європу, Кавказ, Середню Азію та Далекий Схід. В Україні плавуна щитолистий поширений в долинах великих річок – Дніпра, Десни, Дунаю, Південного Бугу. Рослина є теплолюбною і тому більш поширена на півдні України. На Хмельниччині плавуна щитолистий є окрасою водойм річок басейну Південного Бугу у Летичівському та Деражнянському районах. Поодинокі ця рідкісна рослина зростає на ставках Чемеровецького району. Овально-яйцевидні листки плавуна на довгих гнучких черешках плавають на поверхні води, утворюючи місцями зелений килим, на тлі якого яскравими жовтими вогниками виблискують на сонці його квіти, які піднімаються над листям на 5–6 см. Квіти досить великі і під час

квітування цю рослину легко помітити здалеку. Плавун цитолистий є досить чутливим до зміни умов у водоймах. При забрудненні вод він швидко скорочує своє поширення, а згодом і випадає із водних ценозів. Охорона цього рідкісного виду забезпечена на Хмельниччині недостатньо. В існуючій системі природно-заповідних територій цей вид є у гідрологічному заказнику загальнодержавного значення «Башта» та в НПП «Подільські Товтри».

Схенус іржавий (*Schenus ferrugineus* L.). – європейський вид, його ареал має основну частину в Альпах, і численні «острови», розміщені на північ і схід від них. В Україні вид знаходиться на східній межі поширення. Назва «схенус» походить від грецького слова «ситник», на який він і схожий. Видова назва обумовлена темно-бурими, начебто іржавими при основі стеблами і такого ж кольору колосками. Схенус іржавий, як і меч-трава, зростає переважно на болотах, збагачених карбонатами, але він є менш гідрофільним видом і росте не на обводнених ділянках, а тяжіє до ділянок, які мають покрив із зелених мохів. Густі дернини схенуса іржавого добре помітні серед болотних трав. На Хмельниччині відоме місцезнаходження цього виду у Летичівському районі. Воно датується 1977 роком. Нові дані про зростання цього виду в області відсутні.

Ситник бульбистий (*Juncus bulbosus* L.). Малопоширена гідрофільна рослина. Це – центральноєвропейський вид, який в Україні знаходиться на східній межі ареалу. Основні відомі в Україні місцезнаходження знаходяться в Закарпатті та на Правобережному Поліссі. Росте ситник бульбистий в обводнених зниженнях на сфагнових болотах, на обводнених ділянках заболочених лісів, у меліоративних каналах. Є відомості про зростання виду на Закарпатті на обводнених ділянках заплав. Рослина стає помітною, коли вода спадає. Стебельця її мають бульбоподібні потовщення біля основи, що й обумовило видову назву цієї рослини. Ситник бульбистий дуже чутливий до антропогенного впливу і стає все більш рідкісним внаслідок осушення боліт та забруднення водойм. На Хмельниччині відомо два його місцезростання. Одне з них – на березі озера Святого, що в Ізяславському районі (гідрологічна пам'ятка природи загальнодержавного значення). Друге місце знаходиться в гідрологічному заказнику місцевого значення «Теребіжі» в Славутському районі. Тут вид зростає також на березі заростаючого озера. Сподіваємось, що при подальших дослідженнях на Хмельниччині будуть виявлені нові місцезростання цього виду.

Шейхцерія болотна (*Scheuchzeria palustris* L.) – третинний релікт, який росте на обводнених болотах, переважно сфагнових із бідними та кислими торфами. Шейхцерія росте, насамперед, в мочажинах, – обводнених зниженнях на болотах з покривом із сфагнових мохів. Це невисока рослина із сплюсненим стеблом, вузькими листками та оригінальними здутими плодиками. Рослина має довге кореневище і утворює великі куртини. Основні місцезро-

стання цього виду в Україні пов'язані із сфагновими болотами Західного Полісся. Шейхцерія знаходиться в Україні на південній межі поширення. Багато відомих раніше місцезростань цього рідкісного виду в Україні вже зникли. Рослина страждає від осушення боліт. На території Хмельниччини шейхцерія болотна знаходиться в ізольованих місцезростаннях на південь від межі суцільного поширення. Єдиний нині локалітет цього виду на Хмельниччині виявлений на сфагновому плаві озера Святого, що в Ізяславському районі. Це територія гідрологічної пам'ятки природи загальнодержавного значення «Озеро Святе».

Шолудивник королівський (*Pedicularis sceptrum-carolinum* L.) – багаторічна трав'яна рослина. При основі має розетку видовжених з виїмками листків. Гранчасте стебло виносить в гору колосовидне суцвіття з оригінальними великими квітами, в забарвленні яких поєднуються жовтий і червоний кольори. Рослина веде напівпаразитний спосіб життя. Росте на низинних болотах та торф'янистих луках. Є льодовиковим реліктом. У післяльодовиковий час шолудивник королівський зберігся в окремих локалітетах. В Україні трапляється на Поліссі, Розточчі та в Лісостепу. Рослина зникає після осушення боліт. На Хмельниччині вид є дуже рідкісним. Необхідно виявляти та брати під охорону місцезнаходження цього виду.

Товстянка звичайна (*Pinguicula vulgaris* L.) – комахоїдна рослина з довгастоеліптичними листками, зібраними у прикореневу розетку. Зверху листки вкриті клейкими залозками. У червні – серпні на квітконосному стеблі з'являється одна синювато-фіолетова квітка. Комахи прилипають до залозок із клейкою рідиною, що паралізує комах. Зростає на евтрофних, переважно осоково-гіпнових болотах, заболочених луках. В Україні вид знаходиться на південно-східній межі ареалу, трапляється на Західному і Малому Поліссі, Волинській височині, на Поділлі і в Карпатах. На Хмельниччині зустрічається дуже рідко. Внаслідок осушення боліт кількість місцезростань цього виду скорочується, сучасні дані про наявність в області цього виду відсутні.

Тофільдія чашечкова (*Tofieldia calyculata* (L.) Wahlenb.) Це – рідкісний представник лілійних, що знаходиться під загрозою зникнення. Вид знаходиться на північно-східній межі ареалу. Зростає на заболочених луках, евтрофних та мезотрофних болотах. Тофільдія чашечкова – багаторічна рослина з мечовидними листками. Дрібні жовтувато-білі квіти зібрані в досить густий колос. Цвіте у червні – липні. Плід – яйцевидна загострена коробочка. Рослина розмножується насінням і кореневищем. На Хмельниччині ця рослина трапляється рідко. Необхідно виявляти місцезнаходження виду, контролювати стан популяції.

До Червоної книги України серед водних рослин занесена також сальвінія плаваюча, яка охарактеризована серед видів з Додатку I Бернської конвенції.

Орхідні – найцінніші та найчарівніші

Орхідні – незвичайна, своєрідна група рослин, які привертають до себе увагу вишуканістю квітів. Ці рослини виявились дуже чутливими до зміни навколишнього середовища, вони одними з перших зникають з порушених місцезростань. В багатьох країнах, в т.ч. і в Україні всі представники цієї чисельної родини взяті під охорону. В Україні зростає 66 видів орхідних. Всі вони занесені до Червоної книги України. Чисельною ця група є і на Хмельниччині – 29 видів.

Анакамптіс пірамідальний (*Anacamptis pyramidalis* (L.) Rich.). Європейсько-середземноморський вид, в Україні досить часто трапляється в Гірському Криму, значно рідше – в рівнинній частині Криму. На решті України вид є дуже рідкісним. На території Хмельницької області відоме одне давнє місце-знаходження – між м. Городок і с. Лісоводи Городоцького району.

Блатка великоквіткова (*Cephalanthera damasonium* (Mill.) Druce). Один із трьох видів роду на території України та Хмельницької області. Квіти білі, листки еліптичні, відносно широкі. В Хмельницькій області відома з південних та західних районів. Росте в листяних лісах та на узліссях. Охороняється в заказниках загальнодержавного значення «Папівецька дача», «Кармалпокова гора», «Совий яр», «Івахновецький ліс», «Велика і Мала Бугаїха», «Сокіл», «Городоцька дача», «Сатанівський», «Карабчівський», «Данилевський». Зустрічається в лісах Маківського лісництва Дунаєвського р-ну.

Блатка довголиста (*Cephalanthera longifolia* (L.) Fritsch.). Євразійський вид, ареал якого простягається від Західної Європи до Індії. В Україні цей вид найчастіше трапляється в Гірському Криму, характерний він для букових і дубових лісів Закарпаття в нижній частині лісового поясу. Трапляється і в лісовій і лісостеповій зонах на рівнині, але рідко. Надає перевагу ґрунтам, багатим на кальцій і карбонати. В Хмельницькій області вид відомий з Кам'янець-Подільського району. Ймовірно є зростання виду і в інших частинах області.

Блатка червона (*Cephalanthera rubra* (L.) Rich.) – вид з переважно європейським ареалом, є також на Кавказі, в Малій Азії та Північній Африці. В Україні зрідка трапляється в лісовій зоні, на півночі і заході Лісостепу, більш численний в Гірському Криму. Росте в листяних та соснових лісах, в основному на карбонатних ґрунтах. Про зростання цього виду на Хмельниччині є давні вказівки Монтезора.

Гніздівка звичайна (*Neottia nidus-avis* (L.) Rich.). Ареал цього виду охоплює Європу, Кавказ та Західний Сибір. В Україні поширена в лісовій і лісостеповій зонах та в Гірському Криму. Дуже рідко трапляється на півночі степової зони. Гніздівка звичайна – сапрофітна орхідея. Вона живиться відмерлими рештками рослин і має не зелене, а жовтувате або бурувате забарвлення. Та-

кого ж кольору її запашині квіти. Численні корені, спілітаючись, нагадують пташине гніздо, що обумовило її назву. На Хмельниччині гніздівка спорадично трапляється в лісах різних частин області. Росте невеликими групами або поодинокі. Охороняється в багатьох природно-заповідних територіях, в т.ч. в РЛП «Мальованка» заказниках «Совий яр», «Панівецька дача», «Чоботарня», «Кошаринський», «Городоцький», «Давидковецький», заповідному урочищі «Липняк».

Рід Зозулинець нараховує понад 90 видів, з них 20 росте в Україні, а на Хмельниччині – 5. У багатьох видів на листках є темні крапки і тому вони нагадують листя зозулі. Це і обумовило назву роду та всієї родини.

Зозулинець блошичний (*Orchis coriophora* L.) – вид поширений в Європі, Середземномор'ї, Малій Азії. В Україні трапляється в лісовій і лісостеповій зонах, в Гірському Криму. Росте на вологих луках. На Хмельниччині є одне давнє місцезнаходження в околицях Кам'янець-Подільського. Цей вид серед інших видів роду відрізняється дрібними коричнювато-пурпуровими квітами з неприємним запахом.

Зозулинець обпалений (*Orchis ustulata* L.) – євросибірський вид, трапляється на більшій частині України. Росте на луках. Квіти дрібні, темно-коричнювато-пурпурові, з медовим запахом, зібрані у густий колос. Сучасних даних про поширення виду в Хмельницькій області немає.

Зозулинець салеповий (*Orchis morio* L.). Рослина має європейсько-середземноморсько-азійський ареал. Вид трапляється на більшій частині території України, однак в степовій зоні дуже рідко. Зростає на лучних і лучно-степових ділянках. Трав'яна багаторічна рослина з кулястими бульбами, квіти мають трилопатеву губу з темнопурпуровими плямами. Має біологічні особливості, які обмежують його поширення, зникає під впливом антропогенної дії (добування вапняку, випалювання, витогування). В Хмельницькій області відоме місцезростання на степових схилах біля с. Гораївка ближче до Бакотської затоки над р. Дністер.

Зозулинець прикрашений (*Orchis signifera* Vest.) – європейсько-середземноморський вид, в Україні знаходиться на північній межі ареалу. В Україні зростає в Карпатах, в Криму та Західному Лісостепу. Трапляється на луках, в лісах, тяжіє до вапнякових ґрунтів. Цей вид зозулинців має яскраво-пурпурові квіти, зібрані у негустий видовжений колос. На Хмельниччині є давні вказівки про зростання виду. Необхідно продовжувати пошуки цієї рослини.

Зозулинець шоломоносний (*Orchis militaris* L.) – євразійський вид, який росте на луках. В Україні є досить звичайним в Карпатах та Передкарпатті, на решті території зустрічається рідко. Цей вид характеризується густим колосовидним суцвіттям з рожево-фіолетовими квітами, які мають запах кумарину. Сучасні відомості про зростання цього виду на Хмельниччині відсутні.

Зозулин сльозияйцевидні (*Listera ovata* (L.) R.Br.). Ареал цієї орхідеї досить широкий. Він охоплює Європу, Кавказ, Малу і Середню Азію, Західний Сибір. Цей вид зростає і на більшій частині України. Рослину легко впізнати по двох супротивних майже круглих листках, розташованих горизонтально на значній відстані від землі. Квіти невеликі, зеленуваті у довгому багатоквітковому суцвітті. Видовжені частини квітки наче «стікають» по стеблу, що і обумовило назву рослини. Ростуть зозулині сльози в листяних лісах по всій території області. Охороняються в заказниках «Городоцький», «Іванковецький», «Кошаринський», «Панівецька дача», «Совий яр», РЛП «Мальованка» та деяких інших природно-заповідних територіях.

Коральковець тричінадрізаний (*Corallorhiza trifida* Chatel.). Вид зустрічається в помірній зоні Євразії. Рослина є сапрофітом, не має хлорофілу. Квітки жовтувато-зелені, губа трилопатева з червонуватими смужками. В Україні трапляється в Карпатах, Гірському Криму, дуже рідко на рівнині – на Правобережжі в межах лісової і лісостепової зон, утворює малочисленні групи по всій Україні. Орхідея зникає при зміні умов середовища (вирубці лісів, випасанні тварин у лісі, засміченні). В Хмельницькій області коральковець тричінадрізаний відомий з Кам'янець-Подільського району, де зростає у грабово-дубовому лісі в Суржинському яру.

Рід Коручка представлений на території України п'ятьма видами, із них чотири зростають на території Хмельниччини.

Коручка болотна (*Epipactis palustris* (L.) Crantz). Вид поширений в Європі, Західному Сибіру, Середній Азії, на Кавказі. В Україні цей вид зрідка зустрічається майже по всій її території. Зустріти рослину можна на торфових болотах та заболочених луках, де місцями вона утворює великі популяції. Рожево-білі квіти цього виду добре помітні серед болотного різнотрав'я. Коручка болотна скорочує своє поширення внаслідок осушення боліт. Вже на перших стадіях осушення вона випадає із травостою. На Хмельниччині коручка болотна є дуже рідкісною. Поодинокі місцезнаходження раніше наводились як для південної, так і для північної частин області. Але останнім часом ці місцезростання не підтверджуються. Єдине відоме сучасне місцезростання виду на території Хмельниччини знаходиться у північній частині області в Славутському районі неподалік м. Нетішин. Тут в заболоченому зниженні на терасі р. Горинь в урочищі Сільце знайдено кілька десятків екземплярів цього виду. Рослини мають добру життєвість, квітують і плодоносять. Проте, це лише одне місцезнаходження. Слід шукати і брати під охорону інші.

Коручка пурпурова (*Epipactis purpurata* Smith). – центральноевропейський вид. В Україні спорадично зустрічається в Карпатах, Передкарпатті та Західному Лісостепу, де зростає в листяних та мішаних лісах. Стебло та листки у цього виду мають пурпуровий колір, що і обумовлює її видову назву. На

Хмельниччині, як і в Україні в цілому, зустрічається спорадично в лісах Товтрового кряжу та Кам'янецького Придністров'я. Охороняється у заказниках загальнодержавного значення «Панівецька дача», «Іванковецький» та «Совий яр» (Кам'янець-Подільський район), у зоологічному заказнику місцевого значення «Чоботарня» (Летичівський район), в заповідному урочищі «Липняк» у Деражнянському районі.

Коручка темно-червона (*Epipactis atrorubens* (Hoffm. Ex Bernb.) Schult). Вид поширений в Європі, Сибіру, на Кавказі та у Середній Азії. Рослина відрізняється пурпуровими квітами із запахом ванілі. На Хмельниччині поодинокі місцезростання відомі як у північній частині – в околицях м. Нетішин (лісовий заказник місцевого значення «Праліс»), так і в південній – в околицях Кам'янця Подільського (ландшафтний заказник загальнодержавного значення «Княжпільський»).

Коручка чемерниковидна (*Epipactis helleborine* (L.) Crantz.). Євразійський вид, поширений на більшій частині України. В Хмельницькій області трапляється в усіх районах. Зростає в листяних лісах та на узліссях. Охороняється в заказниках загальнодержавного значення «Панівецька дача», «Кармалюкова гора», «Совий яр» Кам'янець-Подільського р-ну, заказниках «Івахнівецький ліс», «Велика і Мала Бугаїхи», «Циківський», «Жабинецька дача», «Сокіл» Чемеровецького р-ну, «Сатанівський», «Кошарницький», «Карабчівський» Городоцького р-ну, «Данилевський» Новоушицького р-ну, «Залісецька дача» Дунаєвського р-ну, «Чоботарня» Летичівського району, «Дорогоща» у м. Нетішин.

Любка дволиста (*Platanthera bifolia* L.) – палеарктичний вид, який трапляється від Західної Європи до Східного Сибіру, від тайги на півночі до Середземномор'я на півдні. В Україні цей вид спорадично трапляється в лісовій і лісостеповій зонах, є окремі знахідки на півночі степової зони. Відрізняє цю рослину наявність двох широких довгастих прикореневих листків. Квіти зібрані у видовжене суцвіття – китицю. Квіти досить великі, білі, з довгою губою (спрямованою вниз пелюсткою). Квіти цієї рослини особливо духмяні вночі, за що рослина отримала народну назву «нічна фіалка». Своїм незвичайним запахом любка приваблює нічних метеликів, які є її запилювачами. Квітує любка дволиста з середини червня до середини липня, а через півтора-два місяці у неї дозріває насіння. Живе любка до 27 років, а зацвітає лише на 10–11-ий рік. На Хмельниччині цей вид спорадично трапляється в лісах, на узліссях, інколи – на луках по всій області. Охороняється в РЛП «Мальованка», багатьох заказниках – «Городоцький», «Панівецька дача», «Совий яр», «Зарудка зелена», «Нижні Патринці», «Червоноцвітський», «Чоботарня», «Довжоцький», «Кармалюкова гора», «Совий яр», «Івахнівецький ліс», «Велика і Мала Бугаїхи», «Сокіл», «Циківський», «Сатанівський», «Карабчівський», «Данилевський» та ін.

Любка зеленоквіткова (*Platanthera chlorantha* (Cust.) Reichenb.). Ареал виду охоплює Європу, Малу Азію та Кавказ. В Україні трапляється на більшій частині території, але в степовій зоні дуже рідко і тільки в північній її частині. В Карпатах високо в гори не піднімається. Найчисельніша в Гірському Криму. Любка зеленоквіткова подібна на любку дволисту, але при уважному розгляді неважко помітити відмінності між цими видами. У любки зеленоквіткової квітки зеленуваті, з товщим шпорцем. Пиляки в квітці не паралельні, як у любки дволистої. До того ж квіти любки зеленоквіткової не мають запаху. Росте ця рослина у широколистяних лісах. Охороняється в РЛП «Мальованка», заказниках «Панівецька дача», «Совий яр», «Іванковецький», «Нижні Патринці», «Івахнівецький ліс», «Велика і Мала Бутаїхи», «Сатанівський», «Карабчівський», «Данилевський» та на деяких інших природно-заповідних територіях.

Добре представлений на Хмельниччині рід Пальчатокорінник. Тут зростає 6 його видів. Об'єднує їх пальчаста форма бульб, звідси і походить назва рослини.

Пальчатокорінник бузиновий (*Dactylorhiza sambucina* (L.) Soo). Це невелика (10–30 см) рослина. Квіти як правило жовті, інколи – рожеві. Запах квітів зумовив видову назву рослини. Ареал виду охоплює Західну та Центральну Європу, окремі місцезростання є в Середземномор'ї, на Кавказі, на півночі та сході Європи. В Україні вид знаходиться на північно-східній межі свого поширення і трапляється в Карпатах, на Поліссі і в північній частині Лісостепу. Скрізь є рідкісним. На Хмельниччині давні знахідки цього виду відомі з околиць смт. Летичева та смт. Сатанова.

Пальчатокорінник м'ясочервоний (*Dactylorhiza incarnata* (L.) Soo) – один із найпоширеніших видів роду. Це поліморфний євразійський вид. На території України він поширений на більшій частині території, але в степовій зоні трапляється рідко. Серед інших видів пальчатокорінників цей вид виділяється міцним стеблом та світло-рожевими квітами, зібраними у дещо витягнуте суцвіття. Місцезростання цього виду пов'язані переважно з торф'янистими луками, але зустріти його можна і у вологих лісах, по берегах річок тощо. Під час квітучання пальчатокорінник виділяється яскравими плямами серед трав. В Хмельницькій області вид частіше трапляється в північній частині області, але є він і на її півдні. Охороняється вид в РЛП «Мальованка», геологічній пам'ятці природи загальнодержавного значення «Смотрицький каньйон», гідрологічних заказниках загальнодержавного значення «Бапта» та «Михельський», гідрологічних заказниках місцевого значення «Безодня» та «Вовчанський».

Пальчатокорінник плямистий (*Dactylorhiza maculata* (L.) Soo) – європейський лучно-болотний вид, який в Україні трапляється майже виключно в

лісовій зоні, найбільш чисельним є на луках Карпат. Листки з поперечними червонувато-бурими плямами, стебло тонке. Квіти блідо-рожеві, іноді білі, зібрані у густий колос. На Хмельниччині вид знайдено в ур. Лізне Полонського району (входить до РЛП «Мальованка») та в околицях м. Нетішина.

Пальчатокорінник травневий (*Dactylorhiza majalis* (Reichenb.) P.F. Hunt et Summerhayes). Європейський вид. В Україні трапляється в лісовій зоні, рідше – в лісостеповій. Є в Гірському Криму. Зростає на сирих і заболочених луках. Стебло, як і в попереднього виду, товсте, пряме. Листя має криваво-червоні плями. Квіти фіолетово-пурпурові, зібрані в густе компактне суцвіття. Цвіте раніше, ніж більшість інших видів роду – у травні і на початку червня. На Хмельниччині пальчатокорінник травневий трапляється рідко. Він знайдений в РЛП «Мальованка» в ур. Лізне, біля хутора Півнева Гора в околицях Нетішина, в околицях с. Суржинці Кам'янець-Подільського району.

Пальчатокорінник Фукса (*Dactylorhiza fuchsii* (Druse) Soo) – лучно-болотний вид з євразійським ареалом. В Україні трапляється в лісовій зоні, на півночі та сході Лісостепу, є кілька локалітетів в степовій зоні в басейні Сіверського Донця. Схожий на пальчатокорінник плямистий, відрізняється від нього виразно трьохлопатевою губою. Єдиний відомий сучасний локалітет виду у Хмельницькій області знаходиться в урочищі Лізне на території РЛП «Мальованка», де вид поодиноким зростає на торф'янистій луці.

Язичок зелений (*Coeloglossum viridae* (L.) S. Hartm.) – толарктичний вид. В Україні вид трапляється в Карпатах, Гірському Криму, на Поліссі, в Розточчі та Лісостепу. Рослина скрізь є рідкісною. Зростає на луках та у лісах. Це невелика орхідея з жовтуватими-зеленими квітами, зібраними у негусте суцвіття. Свого родову назву рослина отримала завдяки будові квітки, нижня губа якої досить довга. На Хмельниччині язичок зелений є дуже рідкісним, поодинокі місцезростання вказуються для придністровської частини області, але сучасні дані про наявність цього виду на Хмельниччині відсутні.

Види регіональної охорони

На Хмельниччині ряд видів рослин (149 видів) охороняються на регіональному рівні. Вони занесені до списку рослин, що охороняються у Хмельницькій області. Познайомимось з деякими із них.

Жонгл кушистий (*Aconitum anthora* L.). Європейський вид, що зустрічається в Україні в лісостеповій зоні. Квіти жовтуватого забарвлення, опушені, утворюють густе гроно. Зростає в широколистяних лісах. В Хмельницькій області росте в Кам'янець-Подільському районі в заказнику «Чапля» та в пам'ятці природи «Товтра Самовита» Чемеровецького району. Вид вирощуються в Кам'янець-Подільському ботанічному саду.

Жонгл строкатий (*Aconitum variegatum* L.). Центральноевропейський вид, відомий в Україні із Західного Лісостепу. Має сині шоломоподібні квіти.

Зростає в дубово-грабових та грабових лісах. На Хмельниччині зустрічається в південних районах (заказники «Панівецька дача», «Кармалюкова гора» Кам'янець-Подільського району, «Данилевський» Новоушицького району). Вид вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду.

Бігно звичайне (*Ledum palustre* L.). Це вічнозелений розгалужений чагарник до 1,5 м висоти. Листки вузькі, зверху темно-зелені, блискучі. Білі квіти зібрані на верхівці стебла в щитковидне суцвіття. Рослина має сильний запах. Росте на сфагнових болотах, у заболочених та сирих соснових лісах. В Україні багно звичайне поширене переважно на Поліссі. На Хмельниччині ця рослина трапляється в північній частині області. Охороняється в РЛП «Мальованка».

Бібівник трилистий (*Menyanthes trifoliata* L.). Трав'яна рослина з трійчастими листками на довгих черешках. В народі цю рослину називають трилистник або трифоль. Квіти білі або біло-рожеві. Росте на низинних та переходових болотах, в заболочених лісах. Вид зустрічається майже по всій Україні, але в степовій зоні рідко. На Хмельниччині бібівник трилистий трапляється нерідко. Вид є на території РЛП «Мальованка», в гідрологічному заказнику загальнодержавного значення «Башта», в гідрологічному заказнику місцевого значення «Вовчанський».

Верба лапландська (*Salix lapponum* L.) – бореальний євросибірський вид, льодовиковий релікт. В Україні вид трапляється рідко, найчастіше – на Правобережному Поліссі, є ізольовані місцезнаходження в більш південних і східних районах. Зростає верба лапландська на мезотрофних та еумезотрофних болотах, рідше на евтрофних. Цей невеличкий кущ добре помітний завдяки своїм густо опушеним білувато-сірими листками. Рослина в цілому переносить незначне зниження ґрунтових вод, але випадає з рослинного покриву при інтенсивному осушенні боліт. Ряд відомих раніше місцезростань на півдні Полісся вже втрачені. На Хмельниччині верба лапландська виявлена на еумезотрофному болоті, що утворилося на одному із заростаючих торфових кар'єрів неподалік с. Мальованка. Охороняється в РЛП «Мальованка».

Вовче тіло білозне (*Comarum palustre* L.). Болотна рослина з пальчато-роздільними гостропилчастими листками, які знизу опушені сріблястими волосками. Квіти темно-червоного кольору. Вовче тіло зростає на низинних та переходових болотах, в заболочених лісах, по берегах лісових річок. В Україні нерідко трапляється на Поліссі, в лісостеповій зоні значно рідше. На Хмельниччині вид поширений переважно в північних районах. Вид є на території РЛП «Мальованка», в гідрологічних заказниках «Башта» і «Вовчанський».

Вовчі ягоди звичайні (*Daphne mezereum* L.). Невеликий чагарник заввишки 40–120 см з довгасто-ланцетними листками, зібраними на кінцях гілок. Квітки запахні, рожевого кольору, скупчені пучками в піхвах торішніх листків. Цвіте у квітні – травні. Плід – червона кістянка. Вовчі ягоди звичайні

ростуть у листяних лісах. В Україні вид поширений в лісовій зоні. Рідше трапляється на півночі Лісостепу. На Хмельниччині зустрічається на багатьох природно-заповідних територіях, зокрема в ботанічному заказнику загальнодержавного значення «Панівецька дача», лісовому заказнику місцевого значення «Дорогоща».

Волошка Маршалла (*Centaurea marchalliana* Spreng.). Приземкувата рослина прикореневою розеткою сизуватих листків та малиновими квітами. В Україні зустрічається в Степу та на півдні Лісостепу, де зростає в степових угрупованнях, на вапнякових відслоненнях. На Хмельниччині вид виявлено на Товтрах, на схилах долин Дністра та його приток у Кам'янець-Подільському районі (заказники «Товтра Вербецька», «Чапля», «Нігинська товтра», «Надністрянський», «Устянський», «Мукшанський», пам'ятка природи «Китайгородське відслонення», біля с. Шустівці), в Чемеровецькому районі (пам'ятка природи «Товтра Самовита», заказники «Сокіл», «Вільховецький», біля сс. Залуччя, Черче), в Дунаєвецькому районі (біля смт. Смотрич, сс. Яцківці, Блищанівка), в Новоушицькому районі (заказники «Дністровський», «Данилевський», «Калюський»).

Волошка східна (*Centaurea orientalis* L.). Євразійський вид, який в Хмельницькій області знаходиться на західній межі ареалу. Досить висока рослина з жовтими квітами. Зростає в степових угрупованнях на вапнякових схилах. На Хмельниччині волошка східна відома з території НПП «Подільські Товтри» (схили р. Дністер біля с. Устя та заказник «Нігинський»).

Голокучник дубовий (*Gymnocarpium dryopteris* (L.) Newm.). Невеличка лісова папороть з голарктичним ареалом. Її ще називають «папороть Ліннея» на честь шведського натураліста. На території України голокучник дубовий поширений в лісовій зоні. Він нерідко трапляється в лісах Карпат, а на рівнині – значно рідше. На території Хмельниччини вид відомий в сосновому лісі неподалік м. Нетішин.

Еремогоне скельна (*Eremogone saxatilis* (L.) Ikonn.) багаторічна рослина з родини Гвоздичних. Має лінійні листки і невеликі білі квіти. Це євросибірський вид, в Україні зрідка трапляється на Поліссі та в Лісостепу. Незважаючи на свою видову назву, росте в соснових лісах на піщаних ґрунтах. На Хмельниччині еремогоне скельна була відмічена в соснових лісах в ур. Півнева гора біля м. Нетішина та біля озера Святого в Ізяславському районі.

Ефедрa двоколоскова (*Ephedra distachia* L.). Реліктова рослина з євразійським ареалом. В Україні зустрічається в південній частині Лісостепу, в Степу та Криму. Ефедрa зростає на вапнякових схилах, осипищах. Вид зникає при залісенні, терасуванні, випалюванні. Багаторічний кущик з своєрідними лусочкоподібними листками та з соковитими червоними лусочками жіночих шишок. На Хмельниччині виявлений в заказниках «Чапля», «Староушиць-

кий» Кам'янець-Подільського району. Старе місцезростання, що наводиться для с. Жванець, не вдається підтвердити.

Живокіст серцевидний (*Symphytum cordatum* Waldst. et Kit. ex Willd.) – вид, поширений переважно в Карпатах. Там він є однією з найхарактерніших рослин гірських букових лісів. Трапляється вид і в Передкарпатті. Далі на північ і схід зустрічається дуже рідко. В лісах Хмельниччини живокіст серцевидний знайдено у Полонському районі у вологому дубово-сосновому лісі (РЛП «Мальованка»).

Їжака голівка мала (*Sparganium minimum* Wallr.) – циркумполярний бореальний вид. В Україні трапляється переважно на Поліссі. Зростає на мілководнях та періодично обводнених ділянках. На Хмельниччині трапляється переважно в північній частині. Відмічений біля с. Мальованка (РЛП «Мальованка») в широкій зарослій канаві, в заростаючому озері в гідрологічному заказнику Тереміжі (Славутський район) та в околицях Нетішина в урочищі Сільце на терасі Горині.

Кадило сарматське (*Melittis sarmatica* Klok.) – вид з родини губоцвітих. Поширений в Центральній Європі. Рослина має приємний запах, її раніше використовували у сільських церквах замість ладану. Цим зумовлена і назва рослини. Пелюстки білуваті, з темпорожевою плямкою на нижній губі. Росте в листяних лісах. На Хмельниччині вид трапляється майже по всій території, зокрема, відмічений в заказниках «Лазарево», «Совий яр», «На валу» (Кам'янець-Подільський район), «Циківський» (Чемеровецький район), «Сатанівський» (Городоцький район), «Чоботарня» (Летичівський район) в РЛП «Мальованка». Вид зберігається в культурі в Кам'янець-Подільському ботанічному саду.

Киятки сибірські (*Polygala sibirica* L.). Реліктова рослина з центральноевропейсько-сибірським ареалом. В Україні зустрічається в Лісостепу (Придністров'я), та Лівобережному Степу на вапнякових степових ділянках. Зникає при руйнуванні місцезростання та випалюванні трави. Багатостебла гілляста рослина з блідо-фіолетовими квітами. В Хмельницькій області трапляється в Придністров'ї (заказники Устянський, «Мукшанський», «Наддністрянський», «Чапля», «Староушицький», «Дністровський», «Глібівський», «Калюський»)

Косарики черепитчасті (*Gladiolus imbricatus* L.). Рослина з лінійними листками і однобічним верхівковим суцвіттям із рожевих квітів. Росте на вологих і заболочених луках. В Україні вид поширений в лісовій і лісостеповій зоні, в основному на Правобережжі. На Хмельниччині поодинокі трапляються на луках в окол. с. Мальованка.

Латаття сніжно-біле (*Nymphaea candida* J. et C. Presl.) та латаття біле (*Nymphaea alba* L.). Це – гарні водні рослини. Ім'ям німф назвав рід відомий шведський ботанік К. Лінней. В народі рослини називають водяними ліліями,

русалчиним цвітом. Латаття сніжно-біле відрізняється від латаття білого дещо меншим розміром квітки та особливостями її будови. Рослини ростуть в стоячих та слабопроточних прісних водоймах. Латаття біле поширене по всій території України, а латаття сніжно-біле – переважно в її північній половині. Латаття сніжно-біле відмічене в РЛП «Мальованка», в гідрологічному заказнику загальнодержавного значення «Башта», латаття біле – у гідрологічному заказнику місцевого значення «Вовчанський».

Образки болотні (*Calla palustris* L.) – незвичайна гарноквітуха болотна рослина, близька родичка культурних декоративних калл. Ареал цього виду охоплює Євразію і Північну Америку. В Україні образки болотні ще в значній мірі поширені на болотах лісової зони, насамперед Полісся, менше – в Лісостепу. На Хмельниччині найчисельнішим цей вид є на заростаючих торфових кар'єрах в околицях с. Мальованка (РЛП «Мальованка»). Тут вони надають мальовничого вигляду сфагновим шлавам, що насуваються на водну поверхню.

Осока багнова (*Carex limosa* L.). Голарктичний болотний вид, в Україні проходить південна межа його ареалу. В межах України поширений переважно в лісовій зоні, найчастіше трапляється на Поліссі. Це один із найбільш гідрофільних болотних видів, зростає в обводнених екотопах, в тому числі в мочажинах. Внаслідок меліоративних робіт цей вид швидко зникає. В Україні він спорадично трапляється на Західному Поліссі, зрідка – на болотах Карпат. Значна частина відомих раніше локалітетів в лісовій та лісостеповій зонах вже не існує. На Хмельниччині відомо два місцезростання на мезотрофних болотах біля с. Мальованка. Це територія РЛП «Мальованка».

Осока біла (*Carex alba* Scop.) – одна з найрідкісніших рослин нашої флори. Це реліктова осока з палеарктичним диз'юнктивним ареалом. Невеличка (5–25 см заввишки) рослина має дуже вузькі (біля 1 мм) листочки. Відомі раніше місцезростання в Україні пов'язані з кам'янистими відслоненнями подільської частини Хмельниччини. Вид вказувався біля с. Врублівці Кам'янець-Подільського району. Відомі місцезростання датувались 1926–1927 рр. Довгий час місцезростання цього виду не підтверджувались і вид вважався втраченим. І лише у 2001 році І.В.Ковтун виявила осоку білу біля с. Демшин Кам'янець-Подільського району у дубово-грабовому лісі на вапнякових схилах долини р. Тернави. Необхідно продовжувати пошуки цієї осоки на Хмельниччині і взяти всі її місцезнаходження під охорону.

Первоцвіт звичайний (*Primula vulgaris* Huds.) – гарноквітуха лісова рослина. На відміну від інших видів роду первоцвіт, які трапляються на Хмельниччині, цей вид не має квітконосного стебла, квітконіжки виходять прямо з кореневища. Квіти великі (2,5–3,5 см), світло-жовті. Первоцвіт звичайний – субатлантично-середземноморський вид. В Україні він часто трапляється в лісах Гірського Криму. Крім того, відомий в Карпатах, на півдні Житомирсь-

кого Полісся та на сході Малого Полісся. Вперше на Поліссі біля Житомира цей вид відмічався у 1890–1910 роках. Були давні відомості про його місцезростання і на Хмельниччині – в околицях Шепетівки і Полонного. Тривалий час відомостей про зростання цього виду на Хмельниччині не було. У 2002 році Л.С. Юплічек виявила нові місцезростання виду в околицях Шепетівки в Кам'янківському та Климентовицькому лісництвах. Первоцвіт звичайний зростає тут у старих листяних, рідше мішаних, лісах, утворює великі популяції. На жаль, відомі місцезростання цього виду знаходяться за межами природно-заповідних територій.

Плющ звичайний (*Hedera helix* L.). Рослина є третинним реліктом. Плющ являє собою ліану з вічнозеленими блискучими лопатовими листками. Здерев'яніле стебло стелиться по землі або піднімається на дерева і скелі. Росте в лісах на ґрунтах, багатих на кальцій. Вид поширений в Західній, Центральній та Південній Європі. В Україні плющ поширений в Карпатах, на Західному Поліссі, на Поділлі. Дуже близький вид трапляється в Гірському Криму. Найсхідніші локалітети плюща звичайного знаходяться у Вінницькій області. В умовах Хмельниччини плющ як правило не піднімається на дерева, а стелиться по землі, де взимку він захищений від морозів сніговим покривом. Трапляється в різних частинах області, але частіше в її південній частині. Вид є на багатьох природно-заповідних територіях, зокрема в заказниках загальнодержавного значення «Велика і Мала Бугаїха», «Сатанівський», «Диківський», «Панівецька дача».

Льон лінійнолистий (*Linum linearifolium* (Lindem.) Jav.). Подільсько-причорноморський ендемік. В Україні вид відомий з Правобережного Лісостепу та Степу. Рослина зустрічається на вапнякових відслоненнях. Зникає при добуванні вапняку, терасуванні схилів та їх залісені сосною. Рослина з численними стеблами, пелюстки віночка жовті. В Хмельницькій області поширена по схилах р. Дністер та її притоків в Кам'янецькому Придністров'ї (заказники «Староушицький», «Наддністрянський», «Чапля»), в Новоушицькому районі (заказники «Глібівський», «Калюський»). Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду.

Льон Бессарабський (*Linum bessarabicum* (Savul. et Rayss.) Klok ex Juz.). Ендемік Західного Лісостепу. Квіти жовті, стебла густо улишені. Трапляється на степових схилах, вапнякових відслоненнях. Знищується при випалюванні травостою, добуванні вапняку, залісені схилів. Пелюстки жовті. На Хмельниччині вид відомий в Кам'янець-Подільському районі (заказники «Наддністрянський», «Чапля»).

Росичка круглолиста (*Drosera rotundifolia* L.) – відома комахоїдна рослина бідних місцезростань, а саме сфагнових боліт. Добуває собі додаткове живлення тим, що ловить дрібних комах. Поширена росичка круглолиста в помірній та субарктичній Європі, в Японії та в Північній Америці. В Україні

цю своєрідну рослину можна зустріти в лісовій зоні, переважно на Поліссі, рідко – в Лісостепу і на півночі Степу. Вид росте невеликими групами, місцями утворює досить щільні куртини червонуватого кольору, помітні на зеленому тлі болотних трав. Вперше на Хмельниччині цей вид знайшов відомий український ботанік А.І. Барбарич у 1952 р. на березі озера Святе в Ізяславському районі. Нині відомо ще декілька місцезростань росички круглолистої. Велика популяція виду виявлена в заболоченій улоговині урочища Сільце біля Нетішина. Зустрічається також на сфагнових болотах РЛП «Мальованка».

Синюха голу́ба (*Polemonium caeruleum* L.) – свразійський вид, який в Україні трапляється на Поліссі, в Лісостепу і на північному сході степової зони. Це вологолюбна і вибаглива до ґрунтів рослина. Основні її місцезростання пов'язані з торф'янистими та заболоченими луками. Саме в таких умовах і виявлена ця рослина в урочищі Лізне на території РЛП «Мальованка», де на торф'янистих луках серед квітучого різнотрав'я – вербозілля звичайного, валеріани високої та інших видів – добре помітні її сині квіти. Листки синюхи непарнопирчастороздільні з яйцевидно-ланцетними листочками. Популяція є досить чисельною, рослини мають добру життєвість. Поодинокі синюха голу́ба виявлена в околицях м. Нетішина.

Ситник розчепірений (*Juncus squarrosus* L.) – вид, ареал якого охоплює Атлантичну та Центральну Європу. В Україні він знаходиться на східній межі поширення. Основні місцезростання ситника розчепіреного в Україні знаходяться у Західному та Центральному Поліссі, розсіяно вид трапляється у Передкарпатті, Розточчі, Опіллі, Західному Поділлі. Росте ця рослина по краях боліт, в заболочених лісах, вздовж доріг в соснових лісах. На Хмельниччині перші відомості про цю рослину датуються 1885 роком. Зібраний в цей час І.Ф. Шмальгаузенем зразок зберігається у національному гербарії України (KW). Це багаторічна сіро-зелена рослина з жорсткими дуговидними листками, зібраними біля основи стебла, які лежать на моховому покриві та підстилці. Форма листків обумовила видову назву рослини. Цей вид відомий на Хмельниччині в урочищі Теребіжі. Рослини виявлені у заболоченому злаковому березняку біля заболочених озер. Росте ситник розчепірений і на березі оз. Святе. Ці ділянки входять до природно-заповідних територій – гідрологічного заказника місцевого значення «Теребіжі» та гідрологічної пам'ятки природи загальнодержавного значення «Озеро Святе».

Тирлич хрещатий (*Gentiana cruciata* L.). Багаторічна трав'яна рослина з довгасто-ланцетними супротивними листками, зрощеними при основі. В Україні вид зрідка трапляється на більшій частині території. Росте на сухих узліссях і луках на ґрунтах, багатих на кальцій. На Хмельниччині трапляється рідко в різних частинах області. Вид відомий в ботанічній пам'ятці природи місцевого значення «Курган» (Славутський район).

Тирлич звичайний (*Gentiana pneumonanthe* L.). Інший вид роду. Листки вужчі, ніж у попереднього виду. Зростає на вологих луках, узліссях. Євросибірський вид, трапляється на більшій частині України.

Хвощ рябий (*Equisetum variegatum* Schleich. ex Weber et Mohr). Голарктичний вид, в Україні зростає переважно в Карпатах, на рівнині трапляється рідко, здебільшого на Правобережжі. Росте переважно на вологих піщаних ґрунтах. Утворює темно-зелені дернинки, стебла тонкі, не розгалужені. На Хмельниччині велику популяцію цього виду знайдено у Славутському районі неподалік Нетішина в урочищі Сільце на терасі Горині. Відомий вид і з південної частини області.

Шипшина блискуча (*Rosa nitidula* Bess.) – кущ до 2 м заввишки. Ареал точно не з'ясований. В Україні вид трапляється на Поділлі. Росте на вапнякових схилах в угрупованнях чагарникових степів. Вид відомий на території НПП «Подільські Товтри» (схил р. Дністер біля с. Устя).

Шипшина синювата (*Rosa livescens* Bess.) – невеликий прямостоячий кущик заввишки до 45 см. Вид ймовірно є придністровським ендеміком. Зростає на кам'янистих степових схилах. В Хмельницькій області вид виявлений у заказнику «Мукшанський» (Кам'янець-Подільський район).

РІДКІСНІ РОСЛИННІ УГРУПОВАННЯ

Не лише види рослин та тварин, але й рослинні угруповання бувають рідкісними. Адже серед лісових, лучних, болотних, степових ділянок, типових для певного краю, трапляються особливо цінні, такі, які мають велике наукове значення. Насамперед, це ті рослинні угруповання, в яких переважають (є домінантами) рідкісні, реліктові та ендемічні види. Побудовані цими видами угруповання є вразливими і потребують охорони. Їх важливо зберегти – адже природа сторіччями формувала їх, даючи нам нині ключ до розуміння розвитку рослинного світу. Рідкісними також є угруповання, в яких переважаючі види (домінанти та співдомінанти) знаходяться на межі свого ареалу – наприклад, букові ліси на Хмельниччині, деякі угруповання середземноморських видів у Криму. В Україні рослинні угруповання, які потребують охорони, занесені до Зеленої книги України.

На Хмельниччині найбільша кількість рідкісних угруповань із Зеленої книги належить до лісової рослинності. Серед них переважають ті, основний ареал яких розташований в Середній (Центральній) Європі. Серед них насамперед треба назвати *дубові та грабово-дубові ліси трясучковидноосокові*. Домінант їх трав'яного ярусу – осока трясучковидна – є центральноевропейським видом, нерідко переважає в листяних лісах цього регіону. Такі ліси розташовуються на плескатих, погано дренажованих ділянках межирич з вологими та мокрими дерново-підзолистими оглеєними ґрунтами. Ці ліси ма-

ють густий деревостан, підлісок із ліщини або крушини. Густий травостій майже суціль вкриває землю. Осока трясучковидна відіграє в ньому провідну роль, з нею зростають неморальні та бореальні лісові види з домішкою болотних. Ці угруповання поширені в поліській частині області, рідше трапляються в її центральній частині. Вони на значних площах представлені в РЛП «Мальованка».

До центральноєвропейських угруповань належать *грабово-дубові ліси плющові та підмаренниково-плющові з підмаренником запашиним*. Це рідкісні для України угруповання з домінуванням реліктового виду – плюща звичайного. В Україні ці угруповання трапляються в Закарпатті та Передкарпатті, на Подільській та Волинській височинах, на Західному Поліссі. Угруповання мають деревостани, в яких перший ярус формує дуб, а другий – граб. Розріджений підлісок утворюють бруслина європейська, свидина. В наземному покриві переважає плющ. Він утворює густі зарості і часто піднімається по деревах до 10 м і вище. Крім плюща, тут звичайні такі неморальні види як яглиця, зеленчук, підмаренник запашний.

Листяні ліси із цибулею ведмежою також є угрупованнями, представленими в Центральній та Південній Європі, крім того такі ліси трапляються на Кавказі та в Малій Азії. В Україні такі ліси спорадично поширені на Подільській та Придніпровській височинах, в Закарпатті та Передкарпатті, рідко трапляються на Поліссі та в Лівобережному Лісостепу. Угруповання листяних лісів з цибулею ведмежою нерідко займають днища балок, трапляються і на вирівняних плакорних ділянках та схилах. Деревний ярус побудований дубом, ясенем, грабом. В густому травості в квітні – червні панує цибуля ведмежа, її білі суцвіття в травні утворюють суцільний аспект. В другій половині літа її надземна частина відмирає, тому ці ліси виглядають як рідкотравні.

Для угруповань, характерних для Центральної Європи в її південній частині та для східного Субсередземномор'я, належать *дубові ліси із дуба скельного та дуба звичайного з підліском із кизилу* (дерену) – субсередземноморського виду. Це – рідкісні для рівнинної частини України ліси на північній та східній межі ареалу. В Україні вони мають локальне поширення в Придністров'ї, Закарпатті, більші площі займають у Гірському Криму. В Придністров'ї, в тому числі на півдні Хмельниччини, зростають на стрімких схилах південної експозиції із сухими ґрунтами (темно-сірими, чорноземами опідзоленими та дерново-карбонатними). Це досить світлі ліси з участю в підліску свидини, субсередземноморських видів – кизилу, клокички перистої, калини-гордовини. Субсередземноморські види наявні і в травості. Це осока парвська, купина широколиста, егоніхон (горобейник) пурпурово-голубий. Ці рідкісні на рівнині України лісові угруповання мають велику наукову цінність, вони є центрами поширення південноєвропейських видів на північній межі ареалу. На Хмельниччині такі ліси невеликої площі ділянками трапляються в південній частині області, зокрема в ботанічному заказнику загальнодержав-

ного значення «Панівецька дача». В їх деревостані переважає дуб звичайний, дуб скельний на території області трапляється нечасто.

До рідкісних угруповань, поширених в Середній Європі та Східному Субсередземномор'ї належать і *дубові ліси дуба звичайного з переважанням у травостой осоки гірської та осоки парвської*. Вони поширені на Подільській височині і займають тут вирівняні ділянки межиріч з темно-сірими опідзеленими свіжими ґрунтами на лесах. Поширення таких лісів у Хмельницькій області недостатньо з'ясоване. Даних про їх наявність на природно-заповідних територіях немає.

Дуже рідкісними для області є угруповання *дубово-соснових лісів рододендронових*. Рододендрон жовтий (азалія понтійська) – реліктовий диз'юнктивно-ареальний вид, який зростає на Кавказі та на Українському Поліссі в межах Житомирської та прилеглої частини Рівненської областей. Дубово-соснові ліси з рододендроном жовтим, що утворює досить густий підлісок, представлені в залежності від екологічних умов рододендроново-чорницевими, рододендроново-осоковими (з осокою трясуцковидною) та осоково-сфагновими ценозами. Видовий склад типовий для дубово-соснових лісів – тут поєднуються бореальні види хвойних лісів та види широколистяних лісів. На Хмельниччині маленька ділянка дубово-соснового лісу рододендроново-чорницевого відома на території РЛП «Мальованка». Слід зауважити, що окремі локалітети рододендрона жовтого є також в Білорусі та Польщі, де вони охороняються. Таємниця поширення цього виду ще чекає на своє з'ясування.

Дубові ліси із дуба звичайного татарськокленові також є рідкісними на Хмельниччині. Вони є типовими південній частині лісостепової та в північній частині степової зони, в Хмельницькій області знаходяться на північно-західній межі ареалу. Формуються такі ліси переважно на схилах балок та долин в середній та південній частинах області. Дубові ліси татарськокленові мають багате флористичне ядро, яке об'єднує субсередземноморські, світлолюбні неморальні та лучно-степові види. Дуб утворює деревний ярус з домішкою ясена, липи, клена польового. Клен татарський формує підлісок, інколи досить густий. В травостой переважають ягилиця, конвалія. Трапляються, а інколи й домінують, перлівка ряба, осока Мікеля, егоніхон пурпурово-голубий.

Решта занесених до Зеленої книги України лісових угруповань Хмельниччини – це зональні, найбільш типові для України та Хмельницької області угруповання, рештки старих лісів різних формацій. До них належать грабово-дубові ліси волосистоосокові та ягилицеві, соснові ліси зеленомохові та чорницеві, дубові ліси ліщинові. Охорона добре збережених ділянок таких лісів, які сформувалися за довгі віки, допоможе нам зберегти біорізноманіття, вивчити розвиток рослинності.

На Хмельниччині виявлено також декілька рідкісних степових угруповань. Степи Поділля, в тому числі Хмельниччини, є не зональними, а едафічними. Вони тут трапляються на дерново-карбонатних ґрунтах, які формуються здебільшого на вапняках. Ці західні степи є дуже цінними для охорони

біорізноманіття, оскільки в їх флористичному складі чимало рідкісних видів. Дуже рідкісними для Поділля є й деякі домінанти цих степів.

Характерними для Поділля є степи з домінуванням *осоки низької*, які на території України трапляються ще в Гірському Криму та на Середньоруській височині. Поширення таких степів пов'язане з ґрунтами, багатими на кальцій та карбонати. Осока низька формує звичайно досить щільний травостій. Як співдомінанти її трапляються типчак, келерія гребінчаста. Із рідкісних видів в низькоосокових степах на Поділлі трапляються зіноваті подільська та Блоцького. Ці реліктові степи вимагають повсюдної охорони.

Нерідко серед степової рослинності трапляються ділянки з домінуванням *ковили волосистої*. Такі степи поширені переважно степовій і лісостепових зонах Євразії. Вони повсюдно в Україні скорочують зайняту ними площу. На Хмельниччині трапляються на товтрах, схилах річкових долин, найчастіше – у Дністровському каньйоні. Ці угруповання займають найсухіші ділянки – верхні та середні частини схилів південної експозиції, вершини вузьких гребенів. Трапляються як чисті волосистоковилові степи, так і волосистоковилові степи із співдомінуванням типчака, перстача піщаного, осоки низької, келерії гребінчастої, бородача.

Степи з домінуванням *ковили пірчастої* трапляються на території Хмельницької області рідше. Ці степи займають дещо вологіші ділянки, ніж степи з домінуванням *ковили волосистої*. Тут часто можна зустріти такі лучні-степові види, як суніці зелені, конюшина гірська, гадючник звичайний, які не характерні для волосистоковилових степів. Як співдомінанти трапляються типчак, осока низька, тонконіг вузьколистий.

До групи реліктових степових угруповань належать степи з домінуванням *сеслерії Гейфлера*. Це ценози центральноєвропейського гірського виду на східній межі ареалу. В Хмельницькій області вони відомі біля сіл Панівці, Шутнівці та Устя Кам'янець-Подільського району (НПП «Подільські Товтри»). Видовий склад сеслерієвих степів характеризується поєднанням лучно-степових, петрофітно-степових та узлісних видів таких, як тонконіг різнобарвний (занесений до Червоної книги України), шавлія мутовчаста, кущоніжка пірчаста, маренка рожева, ласкавець серповидний, оман мечолистий, авринія скельна, самосил гайовий, суховершки великоквіткові, в'язіль барвистий та ін.

На кам'янистих ділянках південної частини області трапляються рідкісні степові угруповання з домінуванням *тонконогу різнобарвного*. Ареал цих угруповань охоплює лісостепову частину Західного Поділля та північний захід Молдови. Ці угруповання мають перехідний характер між степовою та скельною рослинністю. Крім домінанта, в них найчастіше трапляються типчак, ковила волосиста, перстач піщаний (інколи співдомінує), пирій середній, перлівка трансільванська, самосили гайовий та паннонський, цибуля гірська.

Угруповання костриці білдуватої, які також трапляються на Хмельниччині, являють собою рідкісні угруповання на східній межі ареалу. Вони поширені в Центральній Європі, Середземномор'ї, Малій Азії. На території України

є кілька локалітетів на Західному Поділлі. Займають верхівки та круті схили кам'янистих пасм з дерново-карбонатними ґрунтами на гіпсах та вапняках. Ці угруповання в еколого-ценотичному аспекті належать до петрофітного варіанту лучних степів. Як співдомінанти виступають осока низька, ковила волосиста, самосил гайовий.

Боліт на Хмельниччині небагато, тому тут із рідкісних болотних угруповань представлені лише ценози осоки Девелла. Це реліктові угруповання центральноєвропейського виду на східній межі ареалу. Осока Девелла в Україні утворює угруповання на Малому Поліссі, на Волинському лесовому плато та в Західному Поділлі. Вони займають долини невеликих річок, представлені на карбонатних евтрофних болотах з неглибоким (1–2 м) шаром тофу. Осока Девелла утворює невеликі купини. Співдомінують з нею молінія голуба, медова трава шерстиста, щучник дернистий. Моховий покрив із гіпнових мохів частіше розріджений, але місцями добре виявлений. У флористичному ядрі разом з широкоареальними видами наявні такі центральноєвропейські види, як сашник іржавий, товстянка звичайна, сверція багаторічна. Фрагменти цих угруповань наявні у малополіській частині області. Вони виявлені в околицях с. Комини та в кв. 83 Плужнянського лісництва Ізяславського держлісгоспу.

Наявні на Хмельниччині і рідкісні водні угруповання. До них належать угруповання плавуна щитолистого, їжачої голівки малої, глечиків жовтих, латаття сніжно-білого, латаття білого.

Особливий інтерес являє знаходження тут ценозів плавуна щитолистого. Це рідкісні на території України реліктові угруповання. На Хмельниччині вони виявлені по р. Південний Буг в Летичівському районі в заказнику «Башта». При квітнуванні плавуна щитолистого водойма влітку вкривається яскравими жовтими квітами.

Угруповання їжачої голівки малої знаходяться в області на південній межі ареалу. Вони спорадично трапляються в північній частині області. Ці угруповання займають прибережні мілководдя непроточних і напівпроточних водойм з не дуже багатим мінеральним живленням. Охороняються вони на території РЛП «Мальованка».

Угруповання глечиків жовтих спорадично трапляються у водоймах по всій території області. Деяко рідше трапляються ценози латаття білого та латаття сніжно-білого. Латаття сніжно-біле та його угруповання в Хмельницькій області знаходяться на південній межі ареалу. Вони спорадично трапляються у водоймах на півночі області, в південніших районах – рідко. Охороняються в пам'ятці природи «Озеро Святе», заказнику «Теребіжі», РЛП «Мальованка». Угруповання латаття білого відомі з різних частин області, зокрема відмічені у гідрологічному заказнику «Вовчанський» у Деражнянському районі.

Нині ботаніки України працюють над другим, доповненим виданням Зеленої книги України, яка буде державним документом, подібно до Червоної книги. Всі охарактеризовані рідкісні рослинні угруповання Хмельниччини знайдуть своє місце як об'єкти вивчення та охорони.

ТВАРИННИЙ СВІТ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

ТВАРИННИЙ СВІТ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Хмельницька область характеризується різноманітністю природних умов. На півночі області поширені соснові та дубово-соснові ліси, вільшняки. Річки тут мають низькі береги. Поширені болота і торфорозробки. Центральні райони області характеризуються невеликим залісненням території, великою кількістю водосховищ і ставків на річках, високим рівнем меліорованості території, завдяки чому практично відсутні болота. Більшу частину площі займають сільгоспугіддя. Південні райони Хмельниччини – це меридіально розміщені притоки Дністра (Дністровського водосховища) з глибокими каньйонами, шпекаті межиріччя із сільгоспугіддями. На схилах річкових долин та на товтровому кряжі є лучно-степові ділянки. Серед лісової рослинності в центральних і південних районах області переважають грабово-дубові ліси.

Завдяки такій різноманітності біотопів тварини розподілені по території області нерівномірно. Найбільш численні фауністичні комплекси збереглися у південній придністровській частині Хмельниччини, а також по долинах річок, біля водосховищ у великих лісових масивах північних і південних районів, а також у невеличких острівних лісах центральних районів. Значно біднішими є видовий склад і чисельність хребетних тварин освоєних людиною районів області (особливо центральних), де переважають агроценози.

Загалом територія області характеризується значним антропогенним впливом і високим рівнем господарської освоєності. Незважаючи на те, що природні біотопи збережені не скрізь і розміщені фрагментарно, їх фауністичний склад залишається відносно багатим. Хребетні тварини фауни Хмельницької області представлені 425 видами, що належать до 101 родини, 39 рядів і 6 класів. З початку 19-го століття і до наших днів на Хмельниччині було зареєстровано 1 вид круглоротих, 62 види кісткових риб, 11 видів земноводних, 10 видів плазунів, 269 видів птахів і 72 види ссавців (рис. 1).

Дослідження, проведені за останні роки, показали, що до складу населення хребетних Хмельниччини належить 390 видів. Таким чином, з території області зникли 35 видів хребетних тварин.

У водоймах області було зареєстровано 1 вид круглоротих і 62 види кісткових риб. Інвентаризація іхтіофауни, проведена за останні роки, показала, що

зараз у водних артеріях регіону зустрічається тільки 47 видів риб. Більшість видів риб, що припинили існування у водоймах Хмельниччини, – прохідні риби, тобто риби, які мешкали в морях або в гирлах річок басейну Чорного моря, а на нерест піднімалися («проходили») у річки. Це осетер російський, севрюга, білуга, синець, чехоня. Причиною зникнення названих видів риб у водоймах області, переважно в Дністрі та Південному Бузі, було будівництво дамб гідроелектростанцій, які завадили риbam «проходити» на нерест.

Але людина не лише сприяє зникненню, а і розселенню окремих видів. Так, у річках і ставках області було акліматизовано 6 видів риб. Більшість з них є цінними харчовими об'єктами (товстолоби звичайний та строкатий, амур звичайний та інші), розселення яких контролюється людиною. Але є види, наприклад, головешка амурська, які потрапили на територію області та стали практично не підконтрольними людині. І ще невідомо, як поява таких видів може вплинути на місцеву іхтіофауну.

Як за видовий складом, так і за чисельністю у водоймах області домінують 2 ряди: Коропоподібні (38 видів) і Окунеподібні (11 видів). Решта рядів (Осетроподібні, Лососеподібні, Щукоподібні, Тріскоподібні, Колючкоподібні, Скорпеноподібні) у наш час представлені поодинокими видами, чисельність яких є відносно невисокою. Практично у всіх водоймах Хмельниччини найбільш чисельними видами коропоподібних є: карась сріблястий, короп, краснопірка, плітка, лящ, головень, пічкур звичайний, верховодка звичайна, рибець та інші; окунеподібних – окунь річковий, судак звичайний, йорж звичайний, бичок гонець та інші.

Серед земноводних, яких є 11 видів, найбільш поширеними навколоводними видами є жаби озерна й ставкова та кумка звичайна; лісовими, чагарниковими та лучними – тритони звичайний і гребінчастий, жаба трав'яна, ропуха сіра та квакша звичайна. Рідкісними, а в окремих районах звичайними, є жаба гостроморда, часничниця та ропуха зелена.

З 10 видів плазунів, що зареєстровані на території області, звичайними є ящірка прудка, вуж звичайний, місцями – гадюка звичайна. Вуж водяний та ящірка зелена є численними в південних районах області, рідкісними або дуже рідкісними – в центральних районах, і практично відсутні вони на півночі області. До групи нечисленних видів можна віднести веретільницю ламку, черепаху болотяну, а також ящірку живородну, яка зустрічається переважно у північних районах Хмельниччини. Мідянка та полоз лісовий є дуже рідкісними видами, що зустрічаються в окремих чагарниково-лісових біотопах на півдні області.

Птахи є найбільш різноманітною у видовому відношенні та численною групою хребетних тварин Хмельниччини. На території області протягом року мешкають, тобто є осілими, 39 видів; гніздяться та зустрічаються під час

перельотів – 125; спостерігаються під час міграції (є прольотними) – 59; прилітають на зимівлю – 8; залітають в окремі роки з інших районів – 34.

До складу орнітонаселення області належить 257 видів. За різними причинами за останні 50–100 років зі складу населення регіону зникли 12 видів птахів: дрозва, хохітва, сип білоголовий, стерв'ятник, скеляр строкатий, шуліка рудий, яструб коротконогий, совка, сиворакша, сорокопуд червоноголовий, пронурок, соловейко західний.

У видовому відношенні найбільшою групою птахів є ряд Горобцеподібні (108 видів), до якого належать всім добре знайомі міські та сільські ластівки, хатні та польові горобці, шпак звичайний, синиці велика і блакитна, щиплик, снігур, вивільга, вівсянка звичайна, сорока, грак, галка, дрозди чорний і співочий та інші. Найбільший представник цієї групи – крук, маса тіла якого сягає 1,5 кг, а найменші, з масою тіла 5–7 г, – волове очко та золотомушка жовточуба.

Друга за кількістю видів група птахів – ряд Сивкоподібні (34 види). Це типові навколородні птахи. Більшість з них з'являються на теренах Хмельниччини під час сезонних міграцій. Частина ж видів є звичайними гніздовими: пісочник малий, чайка, коловодник звичайний, набережник, баранець звичайний, мартин звичайний, крячок чорний й білокрилий та інші.

Третє місце за кількістю видів займають хижі птахи з ряду Соколоподібні (32 види). Звичайними представниками цієї групи птахів на Хмельниччині є: яструби великий й малий, які мають гастрономічну «любов» до свійських птахів, через що їх дуже не люблять сільські жителі; канюк звичайний – птах, харчовий раціон якого складають переважно мишоподібні гризуни, завдяки чому він отримав свою другу назву – «мишоїд»; боривітер звичайний та лунь очеретяний – невеликі за розмірами соколи, що полюють за мишами, ящірками та комахами. Взимку на всій території області в помітній кількості з'являється зимняк, який прилітає з півночі Європи. Цей хижий птах, як і канюк звичайний, полює на мишей та нориць. Разом з ним, але в значно меншій кількості, з півночі прилітає підсоколик малий, який становить велику загрозу для зимуючих дрібних горобцеподібних птахів, якими він харчується.

Проте більшість соколоподібних належить до категорії рідкісних тварин: орел-карлик, зміїд, підорлик малий, лунь лучний, які у невеликій кількості гніздяться на території області, а також скопа, лунь польовий, беркут, боривітер степовий, сапсан й інші, що зустрічаються під час перельотів.

Різноманітною групою птахів Хмельниччини є також ряд Гусеподібні (28 видів), які належать до мешканців водно-болотного комплексу. Найбільш численними представниками, що гніздяться в межах області, є крижень, чирянка велика, нерозень, лебідь-шипун. У невеликій кількості тут гніздиться чернь білоока. Під час сезонних міграцій на водоймах області зустрічаються шилохвіст, свиц, тогаль, чернь чубата та інші види.

Досить різноманітною групою є також ряд Лелекоподібні (11 видів). Найчастіше з цих птахів зустрічаються чапля сіра та лелека білий. Останнім часом спостерігається зменшення чисельності квака, чаплі рудої, бугая та бугайчика. Рідкісним видом, що гніздиться переважно в північних районах Хмельниччини, є червонокнижний вид – лелека чорний. Решта видів зустрічаються під час перельотів або в окремі роки залітають на територію області з інших регіонів України.

Представники ще 7 рядів – Журавлеподібні (10 видів), Совоподібні (10 видів), Дятлоподібні (9 видів), Голубоподібні (6 видів), Куроподібні (5 видів), Пірникозоподібні (4 види), Ракшоподібні (4 види) – є типовими для гніздового населення Хмельниччини та практично щороку зустрічаються під час міграцій.

З ряду Журавлеподібні (10 видів) найбільш звичайними є лиска, курочка водяна, погонич і пастушок. Місцями зустрічається деркач – вид, занесений до Європейського Червоного списку, а в північних районах – журавель сирій, якого занесено до Червоної книги України.

Звичайними для орнітофауни області можна вважати таких нічних мисливців як сови сіра і вухата, сич хатній, а також сова болотяна, поширена переважно в північних районах області. Інші види трапляються у незначній кількості, зокрема, пугач і сипуха, яких занесено до Червоної книги України.

Практично всі види ряду Дятлоподібних, за виключенням крутиголівки, яка на зиму відлітає на південь, є осілими. Протягом року в лісах, садах і парках області відносно часто можна зустріти дятлів малого, середнього, великого і сирійського, а навесні почути їхню пісню – «барабанний дріб». Значно рідше спостерігаються жовни зелена і сива. На полях, луках і в чагарниках можна побачити та почути представників ряду Куроподібних – перепілку, яка в полях закликає, що «спати пора», та куріпку сіру. На водоймах області, особливо в її центральній частині, в гніздовий період помітними є пірникози велика, мала, чорношия та сірощока, що отримали свою назву за майстерність пірнання під воду.

Найяскравіше забарвленими птахами фауни Хмельницької області є Ракшоподібні. Ці птахи гніздяться в норах та в дуплах. Біля струмків, річок і ставків зустрічається рибалочка, назва якого свідчить про його спеціалізацію – ловити рибу. Назва іншого виду – бджолоїдка – вказує на полювання на перетинчастокрилих комах, зокрема, бджіл. Але, крім бджіл і ос, ці птахи знищують велику кількість і шкідливих комах. На жаль, останнім часом практично не зустрічається найбільший птах цієї групи – сиворакша. Основною причиною його зникнення є вирубування старих дерев з великими дуплами, в яких цей птах гніздиться.

Ряди Зозулеподібні, Дрімлюгоподібні, Одудоподібні, Серпокрильцеподібні представлені кожен по 1 виду, що гніздяться на теренах Хмельниччини.

Представники рядів Пеліканоподібні (2 види) та Гагароподібні (3 види) спостерігаються на водоймах області під час перельотів або залітають сюди в окремі роки.

Ссавці фауни Хмельницької області представлені 72 видами. За останні 100 років теріофауна області збідніла на 7 видів. Зараз тут вже більше не зустрічаються кіт лісовий, заєць білий, ховрах рябий, сліпак білозубий. Проте за цей період було зроблено спробу акліматизувати 5 нових видів – ондатру, бабака, оленя звичайного, собаку єнотовидного, муфлона. Зараз до складу населення ссавців Хмельницької області належать 65 видів.

Із ссавців найбагатшим за видовим складом є ряд Гризуни (23 види). У північних районах зустрічається самий великий гризун – бобр річковий. Він має цікаві особливості біології та поведінки. Бобри споруджують не тільки досить складні помешкання з розгалуженими норами («хатки»), а й складні гідрологічні споруди – греблі, за допомогою яких підтримують у водоймах рівень води, необхідний для забезпечення своїх життєвих потреб. Підняття рівня води у струмках і річках веде до затоплення ділянок лісу та лук-сінокосів, що не завжди подобається лісникам і місцевим мешканцям. Проте чисельність цих дуже цінних і цікавих тварин в області залишається відносно стабільною. Ще одним цікавим представником цієї групи є ондатра. Цей вид був завезений до нас з американського континенту та дуже добре прижився у водоймах області. У лісах і парках області звичайними, а в окремих районах чисельними, є білка звичайна та вовчок горішковий. Високою є також чисельність різноманітних мишоподібних гризунів, особливо тих, що мешкають на полях, луках і в населених пунктах.

Досить численною є група ссавців, які освоїли повітряний простір, – ряд Кажани (18 видів). Це найбільш таємничі тварини – на полювання на комах вони вилітають ввечері, а вдень висять вниз головою, прикріпившись до стін або стель сховищ. Відлякуючий зовнішній вигляд, активний нічний та таємничий денний способи життя, здатність літати та майстерно орієнтуватися в темряві (за рахунок ехолокації) сприяють створенню великої кількості легенд, виникненню страху та гидливого ставлення до цих тварин в окремих людей. Часто це стає причиною загибелі кажанів, яких людина або вбиває при зустрічі, або руйнує, робить непридатними їхні сховища. Тому кажани за кількістю видів є найчисельнішою групою серед ссавців у списках Червоних книг різного рівня. На теренах Хмельниччини, особливо в південних районах, досить часто можна зустріти нічниць велику та водяну, вуханя звичайного, вечірницю дозірну. Інші види є рідкісними та зустрічаються тільки в певних районах, де є належні сховища. Взимку види кажанів, що не мігрують на південь (підковоніс малий, широковух європейський, вухань сирій та інші), концентруються в печерах, гротах, покинутих шпательнях і в будівлях.

Третя за кількістю видів група ссавців – ряд Хижі (14 видів), з яких найчастіше можна зустріти лисицю звичайну, борсука, куніць лісову й кам'яну, тхора чорного та ласку, а також акліматизований вид – собаку єнотовидного. Інколи зустрічаються вовк, видра річкова та горностай.

З ряду Комахоїдні (9 видів) найбільш відомими широкому загалу є їжак звичайний та кріт звичайний. Не менш чисельними, але менш помітними є землерийки: білозубка білочерева і мідія звичайна, які ведуть прихований спосіб життя та яких часто вважають мишами. Ці тварини є найменшими ссавцями фауни Хмельницької області.

Невеликою кількістю видів представлені ряди Парнокопитні (6 видів) і Зайцеподібні (2 види). З копитних найчастіше зустрічаються козуля звичайна та свиня дика. Якщо не рахувати зубра, окремі особини якого періодично заходять на територію області, найбільшим представником ссавців Хмельниччини є лось. Цей вид останнім часом став дуже рідкісним і зустрічається переважно в північних і північно-східних районах Хмельниччини. Із зайцеподібних у наш час в області залишився лише один вид – заєць сірий, який є звичайним в усіх районах.

Для подільської частини Хмельниччини відомо 396 видів хребетних тварин (круглоротих – 1 вид, кісткових риб – 62, земноводних – 11, плазунів – 9, птахів – 244, ссавців – 69 видів), а для північної частини області – 341 вид (кісткових риб – 34, земноводних – 11, плазунів – 8, птахів – 237, ссавців – 51 вид). Тільки в північних районах в останні роки були зареєстровані ящірка живородна, золотомушка червоночуба, синиця чубата, бобер, собака єнотовидний та ін. Лише для центральних і південних районів характерними є стерлядь, вирезуб, колючка триголкова, чоп великий, вуж водяний, боривітер степовий, сорокопуд чорнолобий, широковух європейський, вухань сірий, пічшиця ставкова, бабак та ін.

Різні типи біотопів відрізняються між собою за видовим складом тварин.

Фауна різних лісів і лісових насаджень Хмельниччини порівняно багата. Тут можна зустріти деякі види земноводних (квакшу, жаб трав'яну і гостроморду) та плазунів (вужа звичайного, веретільницю ламку, гадюку звичайну, інколи, якщо пощастить, і мідянку).

Ліси населяють різноманітні птахи. З хижих найчастіше зустрічаються канюк звичайний та яструби малий і великий. Тут гніздяться такі рідкісні хижаки, як змієїд, підорлик малий та орел-карлик. У сутінках і вночі можна почути сову сіру та пугача. Характерним гніздовим птахом лісу є крук. Дуже помітними мешканцями тут є дятли великий, середній та малий, зозуля, голуби (припутень і горлиця звичайна). Численними видами цього біотопу є зяблик, синиця велика, щеврик лісовий, вівсянка звичайна, вівчарик-ковалик, мухоловка-білошия, дрозди чорний і співочий, а на узліссі – сорокопуд терно-

вий (жулан). Навесні хор лісових птахів радує людину своїм різноголоссям. Особливо гарно співають такі види, як соловейко східний, дрозди співочий і чорний, вивільга, кропив'янка чорноголова.

Із ссавців у лісах відносно звичайними є козуля європейська, свиня дика, лисиця звичайна, їжак звичайний, вовчок горішковий, миші лісова і жовтогорла. Тут досить часто можна знайти нори, а якщо пощастить побачити, борсука, занесеного до Червоної книги України. У лісах північної частини області ще можна зустріти лося, акліматизованого тут собаку енотовидного, а на лісових річках знайти хатки бобра річкового.

Різноманітною є ентомофауна лісів Хмельниччини. Тут можна зустріти жука-оленя, жука-носорога, красотила пахучого, іноді вусача дубового, жука-самітника. Тут можна побачити чимало червонокнижних метеликів. На галявинах та узліссях літають махаон, подалірій, мнемозина. У мішаних і листяних лісах мешкають цікаві та останнім часом рідкісні метелики – бражники (дубовий, скабіозовий, олеандровий, бражник Прозерпіна) та строкатки.

Особливим видовим різноманіттям і високою щільністю характеризується населення тварин водно-болотних угідь Хмельницької області, які представлені річками, струмками, водосховищами, ставками, болотами, відстійниками стічних вод і дрібними водоймами.

Основна частина запасів води даної території зосереджена в річкових системах. Головною водною артерією регіону є річки Дністер і Південний Буг. Пригоки Дністра, точніше Дністровського водосховища, перетинають південну частину територію області, зокрема, Товтровий кряж, який є вододілом між басейнами Дністра, Прип'яті та Південного Бугу, в меридіональному напрямку з півночі на південь і утворюють тут досить глибокі каньйони, які на 180–200 м врізаються у поверхню Придністров'я.

Вода є основою життя, місцем помешкання та розвитку для величезної кількості безхребетних і хребетних тварин. Над водним дзеркалом літають у пошуках їжі та партнера для продовження роду різноманітні бабки, личинки яких розвиваються у воді. Особливо багато бабок у північних районах. Красуня блискуча, коромисло велике, бабка бронзова, стрілки голуба та вишукана, як маленькі гелікоптери, поблизу водойм борознять повітряний простір. Тут також трапляються і види, занесені до Червоної книги України: красуня-діва зустрічається на рослинах біля води, а трохи далі від берега – дозорець-імператор.

Водяна товща, особливо прогріта сонцем її прибережна смуга, наповнена життям. Жуки – плавунці гладкий та облямований, плавунчики полюють на всяку дрібноту. Біля поверхні у нескінченному кружлянні проводять своє життя зграйки сріблястих жуків вертячок-поплавків. Серед підводної рослинності ховаються личинки бабок. У пошуках їжі копирсаються в ґрунті клопи,

яких називають гребляками, чатують на здобич хижі ранагри та гладіші. На поверхні води, наче на змаганнях з ковзанярського спорту, проносяться клопи-водомірки.

Водойми – домівка для всіх видів риби, що складають іхтіофауну Хмельниччини. Біля берега, на прогрітих сонцем ділянках водойм можна побачити зграйки мальків різних видів риби. У неторф'яних водоймах з прозорою водою на невеликій глибині можна інколи спостерігати зграйки дорослих риби, що обстежують дно в пошуках їжі, а серед заростей водоростей – щуку, яка чатує на здобич. У ставках можна почути як харчуються («чавкають») карасі, коропи.

Навесні водойми наповнюються весільними піснями земноводних. Деяких з них можна зустріти біля водойм протягом теплих періодів року. Біля кромки води гріються на березі жаби озерна і ставкова. Інколи можна побачити вужів звичайного і водяного, черепаху болотяну.

Водно-болотяні птахи представлені різними видами чапель, качок, куликів, пірникоз, пастушків, мартинів, а також деякими видами горобцеподібних. Біля берега або на невеликій глибині чатують за здобиччю чаплі сірі. Інколи можна зустріти ще більш помітних чапель: чепуру (велику білу) та чепурку (малу білу). Практично біля всіх водойм можна спостерігати мартинів сріблястого і звичайного, крячків річкового, чорного і білокрилого. А на деревах, що ростуть біля річок і ставків, можна знайти гнізда – «рукавички» – ремеза, який майстерно будує їх з рослинного пуху. Серед високих рослин заплавів річок і ставків зустрічаються різні види очеретянок, кобилочок, пастушків, качок, а також бугаї, бугайчики, кваки та луні болотяні. Переважну більшість ставків «захопив» лебідь-шипун. В окремих районах області гніздяться гуси сірі.

Досить різноманітне пташине населення вологих лук. Тут панують кулики: чайка, коловодник звичайний, баралець звичайний. В окремих місцях зустрічається представник пастушкових – деркач, занесений до Європейського Червоного списку. Із горобцеподібних птахів тут звичайними є плиски біла, жовта і жовтоголова та трав'янка лучна.

У північній частині області хазяїном річок і струмків є бобер, який регулює їх водний режим завдяки будівництву дамб. А на численних ставках, особливо в центральній частині, панує ондатра, хатки якої можна побачити в зарослих очеретом, рогозом і ситником ділянках цих водойм. Із рідкісних ссавців, що екологічно залежать від водно-болотних угідь, біля водойм трапляються видра річкова та горностаї.

Внаслідок розорювання степові території Хмельниччини зазнали значних змін. Зараз степові ділянки збереглися переважно вздовж каньйонів Дністра та його приток і на Товтровому пасмі. Скорочення площі степових ділянок і сильний антропогенний вплив на них наклали свій відбиток і на фауну.

Вже на початку XX ст. на території області (колишньої Подільської губернії) людиною були винищені або вигіснені з неї такі типово степові види тварин як дрохва, хохітва, сип білоголовий, стерв'ятник.

На ділянках серед степової і лучної рослинності ще трапляються сліди життєдіяльності тхора степового, бабака. Тільки тут можна побачити боривітра степового та луня степового, що залітають з більш південних районів. На ділянках річкових схилів з виходами вапняку ще трапляються вуж водяний та ящірка зелена. Під час сезонних перельотів ці ділянки відвідують такі рідкісні види птахів, як беркут, лунь степовий, балабан, зміїд і канюк степовий.

Серед степового різнотрав'я вражає своєю різноманітністю та чисельністю світ комах: різнобарвні метелики (зокрема червонокнижні види – подалірій, махаон, поліксена, мнемозина), коники, богомоли, джмелі, бджоли, оси.

На більшій частині території Хмельницької області, особливо в її центральних районах, переважають збіднені фауністичні комплекси агроценозів та населених пунктів. Тут сформувалося своєрідне населення тварин. В його складі практично відсутні рідкісні та стенобіонтні види.

Основу фауністичних комплексів сільгоспугідь складають екологічно пластичні види. Вони дуже вимогливі до умов існування і легко адаптуються до зміни місця помешкання. Із птахів характерними представниками, що гніздяться тут, є жайворонок польовий, пшиски жовта та біла, куріпка сіра, перепілка та інші. Воронові (грак, крук і галка), горобець польовий, шпак звичайний та деякі інші прилітають сюди в пошуках їжі. В агроценозах мешкають як шкідливі, так і індиферентні та корисні види ссавців (миші, нориці, хом'як звичайний та інші) та комахи (туруни, сонечка, золотоочки, жуки колорадські, мухи-дзюрчалки, тахіни, їдці, бджоли, джмелі та інші).

Специфічною також є фауна населених пунктів Хмельниччини. Основу урбанофауни складають синантропи – види, що екологічно залежні від людини, тому що використовують її помешкання та інші будівлі для розмноження або потрапляють у трофічну (кормову) залежність від господарської діяльності людини. До синантропів належать такі відомі види тварини, як муха хатня, тарган рудий та інші – з комах; лелека білий, ластівки сільська та міська, горобець хатній, голуб сизий, горлиця садова, дятел сирійський, горихвістка чорна, щедрик та інші – з птахів; пацюки сірий та чорний, миша хатня та інші – із ссавців. Крім того, на території населених пунктів є городи, фруктові сади та декоративні насадження дерев і кущів, тому тут зустрічається багато видів лісових і лучних ценозів: ропуха сіра, часничниця, вуж водяний, сова вухата, шпаки, граки, синиці велика та блакитна, зяблик, щиглик, тхір чорний, куниця кам'яна та інші.

РАРИТЕТИ ТВАРИННОГО СВІТУ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Тварини Європейського Червоного списку

Незважаючи на високий рівень освоєння людиною території Хмельницької області, тут можна зустріти 12 видів безхребетних тварин (по 1 виду молюсків, кільчастих червів і ракоподібних та 9 видів комах) і 11 видів хребетних (1 вид кісткових риб, 3 види птахів і 7 видів ссавців), які занесені до Європейського Червоного списку тварин, що знаходяться під загрозою зникнення у світовому масштабі (1991).

Із цих видів відносно часто та регулярно зустрічаються: слимак виноградний – з молюсків; сатурнія грушева, мурашка руда лісова – з комах; деркач – з птахів; нічниця велика, вухань звичайний, вовчок горішковий – із ссавців. Інші види тварин зустрічаються або рідко і в певних районах області (п'явка медична – з кільчастих червів; рак широкопалий – з ракоподібних; красотіл пахучий, турун зморшкуватий, вусач великий дубовий західний, жук-самітник, поліксена, мнемозина, бражник Прозерпіна – з комах; чоп великий – з кісткових риб; нічниця ставкова, вовк і видра річкова – із ссавців), або під час міграцій і залітають чи заходять з інших регіонів України (орлан-білохвіст, боривітер степовий – з птахів; зубр – із ссавців).

Рідкісні в Європі – звичайні у нас

На території більшості країн Європи, природа яких трансформована людиною більше, ніж в Україні, багато ще донедавна численних видів тварин опинились на межі зникнення. В той же час у межах України вони не завжди є рідкісними, а в деяких її районах навіть можуть завдавати шкоди господарству людини, наприклад, слимак виноградний. Тому такі види в Україні не набули статусу червонкнижних.

Сатурнія грушева (*Saturnia pyri* Den. et Schiff., 1775). Цей вид поширений в Південній Європі, Малій і Середній Азії та в Північній Африці. В Україні зустрічається практично на всій території.

Це найбільший метелик в Європі. Розмах його крил сягає 120–150 мм. Загальне забарвлення тіла сатурнії грушевої – коричневі та сірувато-коричневі кольори. Верхній бік крил має коричневе забарвлення. На кожному крилі є по великій строкатій очкоподібній плямі. Звідси інша назва цього виду – павиноочка велика. У самців на голові знаходяться гребінчасті вусики. Відомий ентомолог Ж.-А. Фабр установив, що самці сатурнії грушевої, як й інших павиноочок, знаходять самицю за запахом.

Сатурнія грушева зустрічається на узліссях і галявинах лісів, у садах, у заростях чагарників, на степових ділянках із заростями терену. Ці метелики активно літають у квітні – червні. Активні вони ввечері та вночі. Вдень відпо-

чивають на камінні, під листям рослин із широко розкритими крилами. Після парування самиці відкладають білуватого кольору овальні яйця на листя та гілки дерев і кущів, переважно плодкових і терену, а також, значно рідше, ясеня та в'яза, листям яких буде живитися гусінь.

В окремих районах ареалу сатурнія грушева є звичайним видом. Але в більшості районів Європи вона стала рідкісним видом внаслідок відловлювання цих тварин для колекціонування, вирубування лісів і викорчовування чагарників і садів, рекреаційного навантаження та використання пестицидів.

У Хмельницькій області цей вид зустрічається практично на всій території. Скорочення чисельності сатурнії грушевої в цьому регіоні за останні роки зумовило внесення її до Червоного списку флори та фауни Хмельницької області (2001). Цей вид охороняється в межах НПП «Подільські Товтри»: на території пам'ятки природи загальнодержавного значення «Смотрицький каньйон», ландшафтних заказників загальнодержавного значення «Сокіл» і «Чапля», ботанічного заказника загальнодержавного значення «Довжоцький ліс», ботанічних заказників місцевого значення «Китайгородський ліс» і «Мукшанський» (Кам'янець-Подільський район), лісового заказнику загальнодержавного значення «Сатанівський» (Городоцький район), також у регіональному ландшафтному парку «Мальованка», на території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва «Шарівський» (Ярмолинецький район) і «Михайлівський» (Дунаєвецький район), у заповідному урочищі «Козацький яр» (Городоцький район), у ландшафтному заказнику «Дністровський» та ботанічному заказнику «Глібівський» (Новоушицький район) й інших.

Мурашка руда лісова (*Formica rufa* L., 1758). Ареал виду охоплює практично всю лісову зону Євразії: від атлантичного узбережжя Європи на заході до озера Байкал на сході. В Україні він зустрічається практично на всій території.

Це суспільні комахи – живуть великими сім'ями. Довжина тіла самців і самиць сягає 9–11 мм, робочих особин – 4–9 мм. Самці мають чорне забарвлення тіла, у самиць і робочих особин голова – червоно-бура, черевце – бронзово-червонувате. Ці мурахи будують великі за розмірами мурашники, висота яких може сягати 0,5–1,5 м. Як будівельний матеріал мурашників використовуються голки хвойних дерев, дрібні гілочки, шматочки кори дерев, рослинне сміття тощо.

Мурашка руда лісова зустрічається в різних типах лісу, надаючи перевагу хвойним і мішаним лісам, а також у садах і парках.

У більшості районів Європи вона стала рідкісним видом. Причинами цього є вирубування лісів, заміна корінних лісів штучними насадженнями, рекреаційне навантаження, використання пестицидів.

У Хмельницькій області ця комаха зустрічається практично на всій території і є звичайним видом, а в деяких лісових районах – чисельним. Незважа-

ючи на це, мурашку руду лісову необхідно охороняти. Це корисний вид – його називають санітаром лісу. Крім того, використання інсектицидів у боротьбі зі шкідниками лісу та вирубування лісів, особливо у малополіській частині області, призводить до зменшення чисельності виду. У складі ентомофауни цей вид охороняється в межах національного природного парку «Подільські Товтри», регіонального ландшафтного парку «Мальованка» та багатьох заказників.

Слимак виноградний (*Helix pomatia* L., 1758). Цей вид поширений в середній та південній частинах Європи. В Україні він зустрічається на всій території.

Слимак виноградний – найбільший черевоногий молюск Європи. Його округлої форми черепашка має розміри 5–8 см.

Живе слимак виноградний не лише у виноградниках, але і в парках, садах, на дачних ділянках і городах, на узліссі та галявинах лісів, у лісосмугах, у долинах річок, у заростях чагарників і бур'янів на деградованих луках і в населених пунктах.

Цей вид молюсків є гермафродитом. Розмножується він у травні-червні. Запліднення у слимаків виноградних – перехресне. В липні-серпні вони відкладають запліднені яйця, кількість яких може сягати 80. Яйця вкриті вапняковою оболонкою і мають досить великі розміри – до 6 мм у діаметрі. Молюск копає у землі неглибоку ямку, відкладає в неї яйця, засипає їх землею та кілька разів проповзає по цьому місці – для вирівнювання поверхні землі. Приблизно через місяць з яєць виходять маленькі слимачки.

Живиться слимак виноградний вегетативними частинами, переважно листям, і плодами різних рослин. Дуже любить харчуватися культурними рослинами.

У багатьох країнах Європи слимака виноградного використовують в їжу. Гастрономічні потреби європейців, які з кожним роком збільшувалися, призвели до зменшення чисельності або зникнення цього виду в більшості районів континенту.

На Хмельниччині цей вид є звичайним, а в південних районах – численним, де може наносити відчутної шкоди садово-городнім культурам. Спеціальні заходи щодо охорони цих молюсків у межах області не проводяться.

Деркач (*Circus cyrex* L., 1758). Цей вид поширений в помірній та частково північній смугах Євразії. Зимує він в Африці та Аравії. На території України деркач зустрічається скрізь, де є вологі луки, крім Карпат і Гірського Криму. Під час міграцій його можна спостерігати на всій території країни.

Деркач – невеликий (маса тіла 120–200 г, розмах крил – 46–53 см) і дуже обережний птах. Побачити його в природі буває дуже важко. Найчастіше про присутність цього птаха можна дізнатися лише почувши його крик, схожий на

скрип сухого дерева – «кррек-кррек-кррек» (звідси і латинська назва). Він вміло ховається в заростях трави. Маскуватися йому допомагає забарвлення тіла.

Основними місцями гніздування деркача є не тільки вологі луки з високою травою та чагарниками, але і поля, пасовища та лісові вирубки. На місця гніздування він прилітає в квітні-травні. На землі в заростях трави або чагарників цей птах будує гніздо, яке має вигляд трохи вимощеної сухими стеблами трави ямки. В кінці травня – на початку червня в гніздах деркачів вже можна побачити повні кладки, які складаються з 7–12 глинисто-вохристих або зеленувато-білих плямистих яєць. Насиджує кладку самиця протягом 16–18 днів. Осінній відліт цих птахів відбувається у вересні-жовтні.

Живиться деркач дрібними безхребетними тваринами, переважно комахами, а наприкінці літа та восени він харчується ще й насінням лучних рослин.

Чисельність цього виду останнім часом скорочується. Причиною цього є меліорація, застосування пестицидів, викошування трави під час гніздування виду, випасання худоби, фактор турбування з боку людини та браконьєрство. Але на території України та деяких інших країн цей птах ще залишається об'єктом полювання.

Деркач занесений до Європейського Червоного списку (1991) і до II додатку Бернської конвенції (1979).

Для Хмельниччини деркач є нечисельним видом, який підлягає охороні. Його включено до Червоного списку флори та фауни Хмельниччини (2001). Цей вид зустрічається на вологих луках, на полях, на узліссі лісів і лісових вирубках, що заростають, практично на всій території області як під час перельотів (в квітні та у вересні-жовтні), так і на гніздуванні (в травні-липні). Деркач охороняється в межах НПП «Подільські Товтри», РЛП «Мальованка», загально-зоологічного заказника місцевого значення «Лизнявський» (Шепетівський район), ботанічного заказника «Глібівський» та ландшафтного заказника «Калоський» (Новоушицький район), лісовому заказнику «Урочище Зайчики» (Волочиський район) та інших. Також для збереження цього виду декларовано створення ІВА-територій (ІВА-території – природоохоронні об'єкти європейського рівня, важливі для збереження глобально-вразливих видів птахів): «Долина р. Вовк» (Летичівський та Деражнянський райони), «Регіональний ландшафтний парк «Мальованка» (Шепетівський та Полонський райони), «Долина р. Бужок (Анаставці)» (Летичівський район), «Долина р. Іква» (Старосинявський район).

Нічниця велика (*Myotis myotis* Bork., 1797) поширена на території Південної і Західної Європи (північна межа ареалу проходить по Британських островах, південній Швеції, Німеччині та південній Польщі, східна – по західних районах Білорусі й України та по Молдові), Північній та Північно-Східній Африці. У межах української частини видового ареалу цей вид зустрічається

в Закарпатті, Прикарпатті і на Поділлі та має високу чисельність, а на рівнинній частині Закарпаття є домінантом у літніх і зимівельних угрупованнях кажанів.

Нічниця велика є досить крупним кажаном: довжина тіла складає 62–83 мм, довжина вуха – 24–29 мм, довжина передпліччя – 57–66 мм, вага тіла – 16–30 г. Хутро на її спині темно-попелясте, димчасто-буре з оливковим відтінком. Черевна частина тіла має брудно-біле забарвлення з незначною домішкою пальових тонів. Вуха і літальні перетинки цієї тварини – бурі.

Цей вид нічниць є перелітним, але мігрує на невелику відстань. Перельоти зумовлені не кліматичними умовами, а відсутністю зимувальних сховищ. У районах, де такі сховища є, нічниця велика – осілий вид. У кінці березня – на початку квітня особини виду прокидаються від сну і переселяються у літні сховища (горища великих старих будівель, дзвіниці, різного роду башти, гроти в скелях). Ці тварини тримаються групами – колоніями, які можуть утворюватися лише з особин цього виду або бути мішаними. Народження малят відбувається в кінці травня – на початку червня. На 30–35 день малята досягають розмірів дорослих тварин і переходять до самостійного життя. Зимуює нічниця велика в печерах, шахтах, штольнях, великих погребях.

Цей кажан полює на нічних комах у різних місцях: на лісових галявинах, на узліссі, на вигонах, біля річок, у населених пунктах.

Незважаючи на відносно благополучний стан нічниць великої на території України, існують кілька факторів, які негативно впливають на популяції виду, – турбування кажанів на зимівлі та деградація печерних комплексів через їх освоєння людиною. Завдяки цьому вид набув міжнародного охоронного статусу – занесений до Європейського Червоного списку (1991) і до II додатку Бернської конвенції (1979).

У межах Хмельниччини нічниця велика є звичайним осілим, місцями численним видом південно-західної частини області, сезонним мешканцем підземель. Її було зареєстровано на території м. Кам'янець-Подільського, в печері «Атлантида», в Гуменецьких штольнях (Кам'янець-Подільський район) та в Іванковецьких штольнях (Городоцький район). Ці штучні підземелля є постійним сховищем різних видів кажанів, зокрема великих нічниць. Для збереження рідкісних видів кажанів виникла необхідність створення на базі штолень природоохоронних об'єктів.

Вухань звичайний (*Plecotus auritus* L., 1758). Ареал виду охоплює величезний простір Європи, Азії та Африки: від Ірландії, Великобританії, Франції, Португалії та Канарських островів на заході – до Камчатки, Сахаліну, Японії на сході, від північної частини пустелі Сахара, Палестини, Ірану, південних схилів Гімалаїв, Центрального Китаю на півдні – до північної межі лісової зони Євразії на півночі. В Україні вухань звичайний зустрічається в лісовій

та лісостеповій зонах материкової частини країни та в лісовій частині Кримського півострова.

Цей вид має порівняно невеликі розміри: довжина тіла складає 40,5–50 мм, довжина передпліччя – 37–46,5 мм, вага тіла – 5–9 г. При таких розмірах гігантськими виглядають вуха тварини – їхня довжина сягає 31–41 мм. Тому і назвали цього кажана «вуханем». Загальний тон спини цієї тварини змінюється від блілого палево-жовтуватого до темно-сірого та коричнево-бурого. Черевна частина тіла має брудно-біле забарвлення. Крила цього виду короткі та широкі, а літальна перетинка позбавлена волосяного покриву.

Вухань звичайний є осілим видом. Основними місцями його перебування є людські оселі, листяні розріджені ліси, парки та сади. У кінці березня особини виду прокидаються від зимової сплячки. В березні-квітні особини вуханя переселяються у літні сховища (душла дерев, горища будівель). Розселяються вони окремими популяціями – вагітні самиці селяться окремо від самців і холостих самиць. Вагітність триває 50–55 діб. У червні самиця народжує одне маля. На шостому тижні життя малята стають самостійними і залишають батьків. Зимуює вухань звичайний в печерах, шахтах, штольнях, великих погребях, на горищах будинків і в душлах дерев.

Цей кажан живиться нічними комахами, які ловить у польоті або збирає з поверхні дерев, будинків.

Незважаючи на відносно нечисельний, але стабільний стан популяції вуханя звичайного на території України, існують кілька факторів, які негативно впливають на вид, – винищення старих дуплистих дерев внаслідок санітарних рубок лісу, турбування кажанів на зимівлі та деградація печерних комплексів через їх освоєння людиною. Завдяки цьому вид включений до Європейського Червоного списку (1991) і до II додатку Бернської конвенції (1979).

На території Хмельницької області вуханя звичайного відмічено у м. Кам'янець-Подільському, в Гуменецьких штольнях та в печері «Атлантида» (Кам'янець-Подільський район), у Іванковецьких штольнях (Городоцький район) та в с. Голосків (Летичівський район).

Вовк (*Canis lupus* L., 1758). Ареал цього виду охоплює практично всю територію Європи, більшу частину Азії та Північної Америки. В межах України вовк поширений на всій території, за винятком Криму.

У літньому вбранні вовк має рудувате забарвлення хутра з домішками черно-бурих кольорів. У зимовому вбранні менше іржасто-рудуватих та більше білуватих і палево-сірих кольорів.

Селиться у тундрі, в різних типах лісу, в степах і пустелях та в горах. Лігво цієї тварини влаштовують під скелями, в розщелинах, печерах, у норах борсуків і лисиць, в очеретах та під корінням дерев. Здебільшого лігво влаштовується неподалік від води у різних біотопах. У березні-квітні самиця народжує від 2 до 12 вовчат. Після 5–6 тижнів вигодовування молоком вовча-

та переходять на харчування тим, що здобуває самець. Восени молоді вовки приєднуються до зграї.

Цей вид веде сутінковий і нічний способи життя. Живиться вовк різними видами ссавців, птахів, їхніми яйцями і пташенятами, жабами, ящірками, комахами, а також ягодами і плодами рослин.

Вовк включений до Європейського Червоного списку (1991) і до II додатку Бернської конвенції (1979). Основними чинниками, що вплинули на зменшення чисельності цього виду, є знищення людиною, хвороби, деградація місць перебування, використання отрутохімікатів, збільшення фактору турбування тощо.

В межах Хмельницької області вовк є рідкісним видом, який спорадично поширений на всій її території, зокрема, в НПП «Подільські Товтри» та в Малому Поліссі.

Вовчок горішковий, вовчок листинний (*Muscardinus avellanarius* L., 1758). Ареал виду охоплює середню частину Європи та Малу Азію. В Україні вовчок горішковий поширений в лісовій та лісостеповій зонах.

Довжина тіла цього виду складає 60–93 мм. Хутро вовчка горішкового зверху має рудувато-жовтувато-пальовий колір, знизу – жовтувато-попелястий.

Основними місцями перебування вовчка горішкового є листяні та мішані ліси, чагарники, сади та парки. У березні особини виду прокидаються від зимової сплячки та влаштовують літні гнізда, які розміщуються в закритих сховищах (у дуплах, під корою та в розщелинах дерев, у штучних гніздівлях) або відкрито – на гілках дерев і кущів. У травні в гніздах з'являються малята, яких, як правило, буває від 3 до 5. За літній період самиця народжує малят 2–3 рази. Для зимівлі вовчок горішковий влаштовує зимові гнізда, які розташовуються в порожнинах між коренями і в дуплах дерев.

Цей вид веде нічний спосіб життя. Живиться він горіхами, жолудями, насінням, плодами та ягодами, а також комахами.

Основними причинами, які призвели до зменшення чисельності вовчка горішкового в багатьох країнах Європи, є вирубування лісів, зокрема винищення старих дуплистих дерев внаслідок санітарних рубок лісу, застосування пестицидів для боротьби зі шкідниками лісу. Тому цей вид включений до Європейського Червоного списку (1991).

Вовчок горішковий є на Хмельниччині звичайним видом і зустрічається практично на всій території Хмельницької області. Він був зареєстрований на території НПП «Подільські Товтри» (Кам'янець-Подільський, Чемеровецький та Городоцький райони) та РЛП «Мальованка» (Шепетівський та Полонський райони).

Рідкісні з рідкісних...

Це тварини, які є рідкісними як в Європі, так і в Україні, зокрема на території Хмельницької області, де вони зустрічаються переважно в окремих районах. Більшість цих видів тварин занесені як до Європейського Червоного списку (1991), так до Червоної книги України (1994) і Червоного списку флори та фауни Хмельницької області (2001).

П'явка медична (*Hirudo medicinalis* L., 1758). Ареал виду охоплює Європу, Західну Азію та Північну Африку. В Україні він зустрічається на всій території.

Ця п'явка має довжину тіла до 120 мм. Її спина забарвлена у темно-бурий колір з поздовжніми коричневими або червонуватими смугами та чорними плямами в кожному сегменті.

Мешкає п'явка медична у стоячих чистих водоймах (в озерах, ставках і річках з повільною течією), концентруючись у прибережній смугі, де добре прогрівається вода, та в місцях водопою тварин.

Розмножується вона протягом літа. За 4–6 років життя ця п'явка відкладає кокони лише 3–4 рази. У кожній кладці від 3 до 8 коконів. Ця п'явка стає статевозрілою на 3-му році життя. П'явка медична живиться кров'ю жаб й інших хребетних тварин, зокрема великої рогатої худоби та коней.

Цю п'явку здавна використовують у медицині для лікування серцево-судинних й інших хвороб людини. Причинами зменшення чисельності виду в багатьох районах Європи є промисел з метою продажу, забруднення та знищення водойм, меліораційні роботи. Тому його включили до Європейського Червоного списку (1991) і до Червоної книги України (1994), де він отримав категорію II – «вразливий вид».

П'явка медична охороняється і в Хмельницькій області. Її занесено до обласного Червоного списку флори та фауни (2001). На Хмельниччині цей вид був зареєстрований у північних районах – на території регіонального ландшафтного парку «Мальованка».

Ракширокопалий (*Astacus astacus* L., 1758). Цей вид поширений в Європі – від північної Фінляндії на півночі до західної Франції та північної Італії на півдні, від західних районів Франції на заході до північно-західних районів Росії на сході. В Україні він був зареєстрований в басейні правих приток Дніпра, в деяких правих і лівих притоках Дністра, а також у Пруті та Сереті.

Цей вид раків має довжину тіла до 135–145 мм. Колір тіла частіше зеленувато-бурий, сірувато-зелений або червоно-бурий. Черевний бік тіла завжди забарвлений світліше, ніж спинний. Нижній бік клешень завжди червоного кольору.

Мешкає рак широкопалий у невеликих річках, струмках і озерах. Він є холодолюбним і дуже чутливим до якості води. Цей рак веде осілий спосіб життя та живе в норах на глибині 2–8 м.

Живиться рак широкопалий як тваринною (молоски, черви, комахи, ракоподібні, мальки риб й інші), так і рослинною їжею.

Основними причинами зменшення чисельності виду в багатьох районах Європи є порушення природного стану водойм під впливом антропогенного фактору, забруднення водойм, інфекційні хвороби ракоподібних і виловлювання людиною. Тому його включили до Червоної книги МСОП (Міжнародного Союзу охорони природи та природних ресурсів), до Європейського Червоного списку (1991) і до Червоної книги України (1994), де він отримав категорію III – «рідкісний вид».

У Хмельницькій області рак широкопалий є дуже рідкісним видом – його було зареєстровано в р. Смотрич на території Національного природного парку «Подільські Товтри».

Кра соти́л пахучий (*Calosoma sycophanta* L., 1758). Ареал цього жука охоплює Центральну та Південну Європу, центральні та південні райони Східної Європи, Північну Африку, Малу Азію, Кавказ, Закавказзя, гори Середньої Азії та Іран. В Україні він поширений на всій території.

Довжина тіла жука становить 22–31 мм. Груді зверху забарвлені в синій з металевим блиском колір; широкі з виступаючими плечовими кутами надкрила – яскраво-зелені з мідно-червоним полиском і золотистими краями. Це один з найкрасивіших жуків нашої фауни. Звідси і його родова назва – красоти́л. Видова назва – пахучий – він отримав завдяки приємному запаху, що нагадує запах дорогого топону.

Місцями мешкання красоти́ла пахучого є листяні та мішані ліси, парки, зрідка полезахисні смуги та сади. Літ цих жуків, а також парування та відкладання яєць відбуваються навесні та на початку літа. Розвиток личинок і лялечок досить швидкий – біля 2-х місяців. У серпні – на початку вересня вже з'являються молоді жуки.

Красоти́л веде нічний спосіб життя. Він не тільки гарний, але і дуже корисний. Цей жук – активний хижак – швидко бігає по землі, стовбурах і гілках дерев. Побачивши гусінь, кидається на неї та гострими щелепами миттєво розриває покриви тіла. Найчастіше у кронах дерев дорослі красоти́ли та їх личинки полюють на метеликів і гусінь, переважно на листогризухих шкідників лісу – непарного та кільчастого шовкопрядів, листокрутки дубової, хвилівок й інших.

Зараз чисельність цього виду є незначною на всій території України та в інших районах ареалу. Красоти́л пахучий виявився дуже чутливим до дії пестицидів, які застосовуються для боротьби зі шкідниками лісу. Тому його чисельність стала незначною, а в багатьох місцях він зник зовсім. Цей вид

включили до Європейського Червоного списку (1991) і до Червоної книги України (1994), де він отримав категорію II – «вразливий вид».

На території Хмельницької області красотіл пахучий є рідкісним видом. Він охороняється в НПП «Подільські Товтри», зокрема, в ботанічному заказнику загальнодержавного значення «Панівецька дача» та в ландшафтному заказнику загальнодержавного значення «Княжпільський» (Кам'янець-Подільський район).

Вусач великий дубовий західний (*Cerambix cerdo cerdo* L., 1758). Цей вид зустрічається в Західній й Східній Європі, Середземномор'ї та на Кавказі. В Україні він поширений переважно в правобережній частині: в лісо-степовій, рідше в степовій зонах, у Карпатах і Гірському Криму; східна межа ареалу проходить поблизу м. Харкова.

Вусач великий дубовий західний – найбільший представник родини жуків-вусачів в Україні, довжина його тіла коливається від 25 до 56 мм. Забарвлення темно-буре, надкрила чорні або чорно-коричневі з бурими чи рудими вершинами. Вусики, розміри яких сягають 24–35 мм, у самиць за довжиною рівні тілу, а у самців – у 1,4–1,7 рази довші за нього.

Основними місцями мешкання цього виду є дубові ліси. Літ дорослих жуків (імаго) відбувається із середини травня до липня, а окремі особини трапляються до серпня – початку вересня. Самиця відкладає по одному яйцю здебільшого в тріщини кори старих дубів, але інколи і дубових пенеків. Вона може відкласти від 60 до 300 яєць. Личинки, які виходять з яєць, прогризають ходи в корі дерева, а наступного літа переміщуються у глибші шари дерева.

Дорослі особини вусача великого дубового західного активні вночі, а вдень можуть сидіти на стовбурах дерев. Живляться вони соком, що виступає з пошкоджених стовбурів.

У багатьох посібниках і визначниках вказується, що вусач великий дубовий є шкідником лісу. Але це було в минулому, коли чисельність цього виду була відносно високою, особливо в західних районах України. В останні десятиліття вусач великий дубовий західний зник у багатьох районах, в інших став дуже рідкісним (спостерігаються окремі особини). Лише в Закарпатській області його чисельність залишається відносно вищою. Причинами, що призвели до скорочення чисельності та зникнення цього виду в окремих регіонах країни, є вирубка старих дубів, застосування пестицидів, а також збір жуків колекціонерами.

Щоб зберегти для майбутніх поколінь вусача великого дубового західного, його включили до Європейського Червоного списку (1991), до II додатку Бернської конвенції (1979). В Україні він охороняється в складі фауни лісових біоценозів заповідників і заказників, а також занесений до Червоної книги України (1994), де отримав категорію II – «вразливий».

На території Хмельницької області вусач великий дубовий західний є дуже рідкісним видом. Із XIX століття відомі знахідки цього виду в околицях м. Кам'янця-Подільського та в Михайлівському парку, який зараз знаходиться в Дунаєвському районі. В останні роки він був зареєстрований на території ботанічного заказника загальнодержавного значення «Панівецька дача» (Кам'янець-Подільський район).

Жук-самітник (*Osmoderma eremita* Scop., 1763). Ареал цього виду охоплює більшу частину Європи: зону листяних і мішаних лісів та лісостепову зону від Західної Європи до Південного Приуралля, а також передгір'я Краснодарського краю. В Україні жук-самітник зустрічається майже на всій її території (за винятком південних степових районів).

Це досить велика комаха з довжиною тіла 22–33 мм і шириною 12–18 мм. Забарвлення тіла жука-самітника чорно-буре з металевим бронзовим блиском. Зверху надкрила мають плоску поверхню, від чого складається враження, що цей жук сплюснений. Особливістю цих жуків також є сильний, неприємний запах, який можна відчутися на віддалі кількох метрів.

Жук-самітник мешкає в широколистяних лісах, віддаючи перевагу старим насадженням. Дуже рідко можна зустріти цього жука в парках і на галявинах лісу, де збереглися трухляві дерева з дуплами. Літ цих жуків починається в червні і триває до кінця серпня. Личинки розвиваються у трухлявій деревині дупел дерев.

Це дуже обережна комаха. Вдень жук-самітник ховається в дуплах дерев, зариваючись у трухлявину. В таких сховищах зустрічаються поодинокі особини (напевно, звідси і його назва, бо проводить весь час наодинці – самотньо). Лише ввечері або вночі він виповзає з дупла. Дорослі жуки живляться соком, який виступає на стовбурах пошкоджених дерев.

Чисельність жука-самітника на всій території України є незначною, зустрічаються лише поодинокі особини. Основними причинами зниження чисельності цього виду є санітарні рубки лісу, застосування пестицидів у лісових масивах і колекціонування.

Жука-самітника занесено до Європейського Червоного списку (1991), до II додатку Бернської конвенції (1979) та до Червоної книги України (1994), де його віднесено до категорії II – «вразливий вид».

У Хмельницькій області цей вид охороняється в національному природному парку «Подільські Товтри», зокрема, в ландшафтних заказниках загальнодержавного значення «Совиний яр» і «Князпільський» (Кам'янець-Подільський район).

Полксена (*Zerynthia polyxena* Den. et Schiff., 1775). Поширена в Південній та Південно-Східній Європі, на Західному Кавказі та в Західному Казахстані. В Україні цей метелик зустрічається майже на всій території.

Це середнього розміру комаха, що має розмах крил 45–56 мм. Загальне забарвлення тіла поліксена строкате – жовте з чорним та червоним кольорами. Її крила жовті з чорним, блакитним та червоним.

Поліксена зустрічається на узліссях і галявинах лісів, на берегах річок і струмків. Ці метелики активно літають з квітня до травня, рідко до середини червня. Вони активні вдень. Самиці відкладають яйця (від 1 до 32) на вегетативних органах і квітках типової рослини заплав – хвилівника звичайного, листям якого живиться гусінь. Через 8–9 діб після відкладання яєць з них виходить жовта або сіра з червоними бородавками гусінь, яка через 4–5 тижнів заляльковується. Лялечки прикріплюються до гілок рослини і зимують, іноді 2–3 сезони.

В окремих районах ареалу поліксена є звичайним видом. Але внаслідок змін гідрологічного режиму річок, затоплення й осушування місць зростання кормової рослини, різкого коливання рівня води у водоймах (особливо у водосховищах) протягом доби, застосування інсектицидів, вирубування лісів, випасання худоби та рекреаційного навантаження її чисельність поступово скорочується.

Поліксену внесено до Європейського Червоного списку (1991), до II додатку Бернської конвенції (1979) та до Червоної книги України (1994), де виду надано категорію II – «вразливий».

В Хмельницькій області поліксена охороняється в межах НПП «Подільські Товтри» – на території пам'ятки природи загальнодержавного значення «Смотрицький каньйон», а також зустрічається на ділянках вздовж Дністровського водосховища, що прилягають до заказника місцевого значення «Устянський» (Кам'янець-Подільський район).

Мнемозина (*Parnassius mnemosyne* L., 1758). Цей метелик поширений на більшій частині Європи, в Малій та Західній Азії, у гірських районах Кавказу, Середньої Азії і південного Алтаю, в Казахстані та південних районах Західного Сибіру. В Україні мнемозина поширена майже на всій території, за винятком Кримського півострову.

Розмах її крил коливається від 50 до 60 мм. Забарвлення крил цього метелика біле з чорними жилками. На середній частині передніх крил розміщені дві чорні плями, а їхні зовнішні краї мають широку напівпрозору сіру смугу. Карл Лінней назвав цього метелика на честь давньогрецької богині пам'яті, яка була матір'ю дев'яти муз. Незважаючи на приналежність до роду Аполлонів, мнемозина неяскраво забарвлена – немов би легкошпинна пам'ять про своїх яскравих братів.

Основними місцями мешкання цього метелика є узлісся та галявини мішаних і листяних лісів, долини невеликих річок і струмків. Літ метеликів починається наприкінці квітня і триває до середини червня, окремі особини трапляються до кінця червня. Самиця відкладає яйця на стебла трав або на

поверхню ґрунту, де вони зимують. У квітні-травні наступного року відбувається розвиток гусені, яка має чорний колір тіла з поздовжніми рядами червоних плям. Лялечки розвиваються від 2-х до 5-ти тижнів. Дорослі метелики живуть біля двох тижнів. Живляться дорослі тварини (імаго) нектаром квіту-чих рослин.

Причинами зменшення чисельності мнемозини є руйнування місць її помешкання внаслідок вирубування лісів, насадження в лісах монокультур, викошування трав, випасання худоби та рекреаційного навантаження, а також обробки лісів пестицидами.

Цього метелика занесено до Європейського Червоного списку (1991), до II додатку Бернської конвенції (1979) і до Червоної книги України (1994), де його віднесено до категорії II – «вразливий вид». В Україні він охороняється в Луганському та Канівському природних і в Карпатському біосферному заповідниках.

На території Хмельницької області відомі знахідки мнемозини у південно-західній частині НПП «Подільські Товтри», а також у межах ботанічного заказника загальнодержавного значення «Чапля» (Кам'янець-Подільський район).

Бражник Прозерпіна (*Proserpinus proserpina* Pall., 1772). Цей вид поширений в Середній і Південній Європі та в Азії – від Ірану, Поволжя та Приуралля на заході до Казахстану та Китаю на сході. В Україні спорадично зустрічається практично на всій території.

Бражник Прозерпіна має валькувате зеленкуватого забарвлення тіло. На голові розміщені довгі булавоподібні вусики та довгий хоботок, за допомогою якого метелик добуває нектар. Це маленький бражник з розмахом крил 35–47 мм. Його передні видовжені крила – сіро-зеленуваті із широкою темно-зеленою перев'язю посередині, задні – темно-жовті з чорнуватою облямівкою. Крила мають нерівні зубчасті краї, тому друга назва метелика – бражник зазублений. А перша – бражник Прозерпіна – походить від імені дочки Церери та Юпітера, дружини Плутона – бога підземного світу. Плутон викрав Прозерпіну, але вона на радість матері проросла крізь землю – тоді це ім'я почало символізувати вічне оновлення життя.

Прозерпіну можна зустріти на добре прогрітих сонцем узліссях і галявинах мішаних лісів, просіках, в ярах і балках із чагарниками та в паркових насадженнях.

Активний літ цих метеликів спостерігається в сутінках і вночі із середини травня до кінця червня. Характерною особливістю цього бражника є його стрімкий політ. Гусінь має зелене або сірувате забарвлення та шишкоподібне підвищення на передній частині тіла. Її можна зустріти із середини липня до середини травня на рослинах з родин Онагрові та Плакунові. Зимує на стадії лялечки, живиться бражник Прозерпіна нектаром нічних квітів.

В останні десятиліття чисельність цього виду значно зменшилася внаслідок господарської діяльності людини, зокрема меліорації, яка призводить до скорочення кормової бази, а також застосування пестицидів.

Бражник Прозерпіна занесений до Європейського Червоного списку (1991), до II додатку Бернської конвенції (1979) та до Червоної книги України, де має категорію III – «рідкісний вид».

Охороняється він і на Хмельниччині – в межах регіонального ландшафтного парку «Мальванка» (Шепетівській та Полонській райони), орнітологічного заказника «Червоноцвітський» (Шепетівський район). Відомі зустрічі із цим видом в Ізяславському та Вінковецькому районах, де необхідно створювати ентомологічні заказники.

Чоп великий (*Zingel zingel* L., 1766) є ендеміком Дунаю та Дністра. В межах України цей вид поширений у басейнах середній та верхній течії Дністра і Прута та в пониззю Дунаю.

Він зустрічається на глибоководних ділянках річок з твердим дном. Довжина тіла чопа великого сягає 45 см (найчастіше до 25 см), маса – до 200–300 г. Особини цього виду стають статевозрілими у віці 2–4 років. Нереститься чоп великий навесні (у квітні-травні). Він живиться донними безхребетними тваринами (черви, личинки комах, ракоподібні, молюски), ікромю та дрібною рибою.

Чоп великий був внесений до Європейського Червоного списку (1991), до Червоної книги України (1994), де він має категорію III – «рідкісний вид».

Цей вид є рідкісним у фауні Хмельниччини, його включено до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). У минулому чоп великий був звичайним у Дністрі, доходив до Хотина (був виловлений біля сіл Ісаківці, Гринчук, Устя Кам'янець-Подільського району). Після спорудження греблі Дубосарської ГЕС його чисельність у середньому Дністрі значно зменшилась. У наш час чоп великий є дуже рідкісною рибою Дністровського водосховища у межах НПП «Подільські Товтри».

Орлан-білохвіст (*Haliaeetus albicilla* L., 1758). Цей вид поширений практично на всій території Євразії (за винятком Крайньої Півночі, а також півдня Європи та Азії): від Ісландії та південної частини Гренландії на заході – до Тихого океану на сході. В Україні він ще донедавна гніздився на всій території, але зараз зустрічається майже виключно в долині Дніпра, а також на сході (долини Десни, Сіверського Дінця) і заході (долини Західного Бугу) країни та в північно-західному Причорномор'ї (річкова система Дунаю). Під час міграцій зустрічається на всій території України.

Зимівлі орлана-білохвоста знаходяться в південній частині Євразії, зокрема, на півдні України (водосховища в нижній течії Дніпра, у північній частині Кримського півострова, в Присивашші) та в Закарпатті.

У природі орлана-білохвоста можна визначити за розмірами та за білим рульовим пір'ям. Це один з найбільших птахів нашої фауни: вага самців сягає 3–5 кг, самиць – 5–6 кг; розмах крил – 2–2,5 м. Дорослі птахи забарвлені в одноманітний світло-бурий колір, зі значно світлішим відтінком голови, шиї та нижній частині тіла. В польоті має характерний для орлів вигляд – довгі та широкі крила з розчепіреними, наче пальці, перами на кінцях, короткий клиноподібний білий хвіст. Усі неоперені частини тіла забарвлені в жовтий та світло-жовтий кольори. Самці і самиці забарвлені однаково, але самиці значно більші за розмірами. Молодий птах має темно-буре забарвлення з вохристими та буруватими плямами на крилах, волі, грудях і череві, темний хвіст та чорний дзьоб.

Характерними місцями мешкання орланів-білохвостів є нагорні ліси з високими деревами, що знаходяться неподалік (3–5 км) від великих водойм, або заплавні ліси. У гірських і степових районах особини цього виду поселяються на узбережжі водойм, де є зручні для гніздування високі дерева або скелі. У міграційний період і взимку орлан-білохвіст зустрічається і у відкритих ландшафтах.

На місця свого гніздування ці птахи прилітають рано: наприкінці лютого – на початку березня. Гнізда будують з великих товстих гілок на старих високих деревах або скелях. Одна пара цього виду, яка утворюється на тривалій термін, на площі в кілька квадратних кілометрів може мати 2–3 гнізда, які вона використовує по черзі протягом багатьох років. Повна кладка, яка має 1–3 білих, інколи з рудими плямами яйця, буває в гніздах вже на початку березня. Після відкладання першого яйця самиця насиджує кладку, самець лише іноді її підміняє. Через місяць (32–35 діб) з яєць вилуплюються пташенята, які вилітають з гнізда у віці 70–80 діб. Після цього молоді та дорослі орлани тримаються разом аж до пізньої осені, повертаючись на ніч до свого гнізда.

Орлан-білохвіст є переважно осілим видом. Лише окремі особини та нечисельні групи орланів здійснюють взимку кочівлі.

Найулюбленішою їжею орлана-білохвоста є риба, якій цей птах завжди віддає перевагу, якщо може знайти, впіймати або відняти у більш слабкої тварини. Також він живиться іншими тваринами (дрібні ссавці, водно-болотяні птахи), яких ловить або знаходить загиблими, та відходами боєнь і рибокомбінатів.

Ще кілька десятків років тому орлан-білохвіст був хоч і нечисленним, але доволі звичайним гніздовим птахом майже в усіх природних зонах України, зокрема і на Поділлі. Він гніздився навіть біля великих міст. Але вирубування заплавних лісів, які є улюбленими місцями гніздування цього птаха, переслідування людиною, спорудження водосховищ на великих і малих річках України, інтенсивне освоєння річкових долин, а також забруднення водойм і збіднення рибних запасів, призвели до швидкого і значного зменшення чи-

сельності цього виду практично у всіх частинах його ареалу, зокрема і в Україні. Завдяки природоохоронним заходам міжнародного та державного рівнів в останні 15–20 років чисельність орланів-білохвостів місцями стабілізувалася, зокрема в Середньому Подніпров'ї.

Серед міжнародних заходів охорони можна виділити включення цього виду до Червоної книги МСОП (Міжнародного Союзу охорони природи та природних ресурсів), до Європейського Червоного списку (1991), до II додатку Бернської конвенції (1979) і Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, що перебувають під загрозою зникнення (1973). У нашій країні орлана-білохвоста занесено до Червоної книги України (1994), де він має категорію II – «вразливий вид».

На Хмельниччині, де орлан-білохвіст є рідкісним залітним видом, його включено до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Особини цього виду, які прилітають з північних районів, зокрема з Фінляндії, зустрічаються з жовтня до квітень, але найчастіше в осінній період, у долинах Південного Бугу, Хомори, Дністровського водосховища та його приток, а також у межах Товтровоного кряжу та в інших районах області.

БРИВІТЕР СТЕПОВИЙ (*Falco naumanni* Fleischer, 1818). Ареал виду охоплює степові, частково, напівпустельні та пустельні зони Південної Європи, Північної Африки, Західної, Середньої та Центральної Азії. В Україні цей вид гніздиться в степовій зоні, а також в Криму. Зараз окремі особини цього виду інколи зустрічаються в гніздовий та міграційний періоди у Закарпатській, Луганській, Волинській, Київській, Львівській та Хмельницькій областях.

Боривітер степовий є перелітним видом. Він зимує в Африці на південь від Сахари і в Південній Азії (Аравія, Індія). Може проводити зиму також на півдні України.

Цей птах має характерний обрис сокола: коли птах летить, можна розглядити вузькі серпоподібні крила з гострими кінцями та відносно довгий заокруглений хвіст. Боривітер степовий – невеликий за розмірами птах: маса тіла коливається від 160 до 230 г, а розмах крил – 65–80 см. Від інших дрібних соколів самець цього виду відрізняється іржасто-рудим без темних плям забарвленням верхньої частини тіла, темно-сірою головою, сірою смугою на крилі та сірим хвостом із широкою темною поперечною смугою на кінці, а також рудуватим з бурими рисками та плямами низом тіла. На верхній частині тіла самиця має іржасте забарвлення з темно-бурими плямами, на нижній – вохристе з бурими плямами. Її хвіст зверху іржастий, знизу – сіруватий.

Основними місцями поселення боривітра степового є відкриті простори степу, де він гніздиться на старих деревах, які ростуть серед степу або поля, та в долинах річок, на скелях і на урвищах ярів, а також у поселеннях людини. Гніздиться боривітер степовий окремими парами або утворює колонії.

На місця гніздування він прилітає у квітні – на початку травня. Гнізда будує в дуплах дерев, у старих гніздах воронових птахів та на різних будівлях. Кладка яєць з'являється в гніздах боривітра в травні – на початку червня. В кладці буває 4–5 рудих плямистих яйця. Процес насиджування яєць триває біля місяця (28 діб). Насиджує кладку переважно самиця, самець іноді її підмінює. Пташенята залишаються в гнізді біля місяця. Осінній відліт цих птахів відбувається в кінці серпня – на початку вересня.

Живиться боривітер степовий переважно комахами (жуками, прямокрилими, бабками та іншими), частка яких в його раціоні перевищує 90 %. Крім того, до його меню можуть входити ящірки, дрібні гризуни, молоски та багатоніжки.

В минулому боривітер степовий гніздився і був звичайним видом у степовій та в лісостеповій зонах України (на території Поділля, Волині та Київщини). У 60-ті роки ХХ століття в Закарпатті та Криму він утворював великі колонії, чисельність яких сягала 400 пар. Зараз у цих районах гніздяться лише окремі пари цього виду. А загалом по Україні чисельність боривітра степового оцінюється приблизно в 100 пар. Скорочення чисельності виду було викликане різними причинами, основними з яких є розорювання цілинних ділянок степу, застосування пестицидів у боротьбі з комахами, що призвело до зменшення кормової бази та отруєння птахів, вирубування старих дуплистих дерев, турбування з боку людини тощо. У зв'язку з цим виникла необхідність внесення боривітра степового до Червоної книги України (1994), де він має категорію II – «вразливий вид».

Турботу про збереження цього виду взяло на себе і міжнародне суспільство. Боривітра степового включено до Європейського Червоного списку (1991) і II додатку Бернської конвенції (1979).

На території Хмельницької області боривітер степовий є рідкісним залітним видом, який зустрічається на степових ділянках півдня області (територія НПП «Подільські Товтри»).

Нічниця ставкова (*Myotis dasycneme* Boie, 1825). Ареал цього виду охоплює вузьку смугу від 49° до 60° північної широти: від Південної Франції, Бельгії та Нідерландів на заході – до Єнісею на сході. В Україні нічниця ставкова спорадично трапляється в Львівській, Харківській, Полтавській, Київській та Хмельницькій областях. Під час сезонних міграцій і зимової сплячки особини цього виду можуть зустрічатися в гірських районах.

Дифузне поширення нічниці ставкової пов'язане з наявністю водойм із повільною течією та із сезонним використанням великих підземель. Удень вона ховається під дахами, на горищах, рідше – у дуплах дерев, але обов'язково неподалік від відкритої водойми. Особини цього виду полюють від настання сутінок до світанку. У цього кажана політ повільний та рівний.

На більшій території України цей кажан є перелітним видом, але в Передкарпатті живе осіло. Навесні нічниця ставкова з'являється у середині квітня або на початку травня. У другій половині червня самиці народжують одне маля, яке швидко росте. На місця зимівлі особини виду відлітають у вересні, зимують переважно поодинокі в тріщинах і щілинах будівель або в печерах. Нічниця ставкова живиться дрібними метеликами, жуками, двокрилими та одноденками, яких цей кажан ловить переважно над водою.

Зменшення кількості сховищ, забруднення природного середовища призвело до того, що нічниця ставкова набула статусу глобально вразливого виду та була занесена до Європейського Червоного списку (1991), до II додатку Бернської конвенції (1979) та до Червоної книги України, де має категорію III – «рідкісний вид».

На Хмельниччині нічниця ставкова є дуже рідкісним видом, занесеним до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Під час досліджень нічницю ставкову відмічено лише на території Кам'янець-Подільського та Городоцького районів.

Видра річкова (*Lutra lutra* L., 1758). Цей вид поширений в Євразії та Північній Африці. В Україні він мешкає на території Полісся та Лісостепу, в шавнях Дністра, в басейні Південного Бугу та в Карпатах.

Видра веде напівводний спосіб життя, активна переважно вночі. Живе вона поодинокі або сімейними групами. Виводкові та тимчасові нори влаштовує в підмивах берегів, причому вихід з нори розташований нижче рівня води на 50 см і глибше. Самиця в квітні-травні народжує 2–3 (іноді 4) малят. Живиться видра переважно рибою, полює також моллюсків, ракоподібних і комах, зрідка може вполювати дрібних гризунів і птахів.

Головними причинами зменшення чисельності виду є погіршення кормової бази, зокрема скорочення рибних запасів, та екологічних умов (осушування боліт, обміління, висихання та забруднення промисловими відходами і хімічними добривами річок), ненормоване полювання та браконьєрство. Тому виду річкову було занесено до Європейського Червоного списку (1991), до II додатку Бернської конвенції (1979) та до Червоної книги України (1994), де їй надано категорію II – «вразливий вид».

На Хмельниччині видра річкова спорадично зустрічається на всій території, переважно на водоймах басейнів Дністра, Південного Бугу та Горині. Вона зараз охороняється у межах Національного природного парку «Подільські Товтри» (долини річок Смотрич, Збруч, Тернавка, Студениця), регіонального ландшафтного парку «Мальованка», гідрологічного «Вовчанський» (Деражнянський район), орнітологічного «Плужнянський» (Ізяславський район), ландшафтних «Данилівський» (Віньковецький район) і «Калюський» (Новоушицький район) заказників.

Червонокнижні види на Хмельниччині

З 227 видів безхребетних тварин, занесених до Червоної книги України (1994), на території Хмельницької області зустрічаються 59, з них: 1 вид кільчастих червів (медична п'явка), 1 вид ракоподібних (рак широкопалий) та 57 видів комах (красуня-діва, дозорець-імператор, красотіл пахучий, стафілін пахучий, стафілін волохатий, жук-самітник, жук-олень, вусач великий дубовий західний, вусач мускусний, вусач-червонокрил келлера, вусач земляний хрестоносець, ковалик сплющений, бітак італійський, орусус паразитичний, зарея міднотіла, абія блискуча, сколія-гігант, сколія степова, анопій самарський, мелітурга булавовуса, рофітоїдес сірий, мегахіла округла, ксилокопа фіолетова, ксилокопа звичайна, джміль моховий, джміль пахучий, джміль глинистий, джміль пластинчатозубий, джміль вірменський, джміль яскравий, джміль лезус, джміль червонуватий, махаон, подалірій, поліксена, мнемозина, стрічкарка тополева, райдужниця велика, ванесса чорно-руда, ванесса лбіле, люцина, синявець мелеагр, бражник мертва голова, бражник дубовий, бражник скабіозовий, бражник олеандровий, бражник прозерпіна, сатурнія мала, сатурнія середня, сатурнія руда, шовкопряд березовий, стрічкарка блакитна, стрічкарка орденська малинова, совка сокиркова, пістрянка весела, ведмедиця велика, ведмедиця гера, ведмедиця-хазяйка).

Зі 155 видів хребетних тварин, які занесені до Червоної книги України (1994), у межах Хмельниччини зустрічаються 51, зокрема, 2 види риб, 2 види плазунів, 29 видів птахів і 17 видів ссавців. Натуралісти та любителі природи мають найбільші шанси зустріти цих тварин на природних територіях, в першу чергу, в межах природно-заповідних об'єктах Хмельниччини. Саме тут виводять потомство кутори малі, підковоноси малі, нічниця ставкові, широковухи європейські, борсуки, видри річкові, горностаї, тхорі степові та інші ссавці. Якщо повезе, то можна побачити вечірницю велетенську, вовчка садового, норку європейську, а також зубра, який заходить на територію області з північних областей України. Подекуди можна знайти гнізда птахів – лелеки чорного, змієїда, орла-карлика, підорлика малого, журавля сірого, пугача, сорокопуда сірого. Останнім часом дуже рідко зустрічаються чернь білоока, лунь польовий, сипуха, що ставить під сумнів гніздування цих видів на Хмельниччині. Спостерігаються під час міграцій або залітають на територію області пелікан рожевий, коровайка, тоголь, скопа, канюк степовий, орел степовий, підорлик великий, беркут, орлан-білохвіст, сокіл сапсан, боривітер степовий, кулик-сорока, кульон великий, дерихвіст степовий, шпак рожевий, золотомушка червоночуба. На кам'янистих схилах долин річок, порослих чагарниками, можна зустріти мідянку, а можливо, й полоза лісового. А в річках, переважно басейну Дністра, та в Дністровському водо-

сховищі ще водиться вирезуб, чоп великий та заходить з Верхнього Дністра стерлядь.

У минулому на території області можна було зустріти ще 12 червоно-книжних видів хребетних тварин, зокрема, 1 вид круглоротих (мінога українська), 1 вид риб (білуга чорноморська), 7 видів птахів (шуліка рудий, яструб коротконогий, балабан, дрохва, хохітва, сорокопуд червоноголовий, кам'яний дрізд строкатий), 3 види ссавців (ховрах європейський, кіт лісовий, рись звичайна)...

Розглянемо деякі аспекти біології та дамо характеристику видам фауни Хмельниччини, які були знайдені на її території за останні 10 років і занесені до Червоної книги України (1994).

Красуня-діва (*Calopteryx virgo* L., 1758). Вид поширений на більшій частині території Європи, Західного і Східного Сибіру, Північної Африки та Західної і Центральної Азії. В Україні окремі особини цього виду були знайдені в лісовій і лісостеповій зонах Правобережжя.

Красуня-діва – середнього розміру бабка з довжиною тіла до 50 мм і розмахом крил до 75 мм. Тіло самця блакитно- або зеленувато-синє, з металевим відблиском, крила блакитно-сині, блискучі. Самиця має тіло бронзово-зеленого забарвлення, спереду блискуче; крила прозорі, з бурими жипками, передній край яких має зелений металевий полиск.

Місцями помешканнями дорослих комах є повільно текучі струмки та неглибокі річки, береги яких вкриті рослинністю. Личинки виду мешкають в заплавах вздовж берегів водойм. Літ дорослих тварин спостерігається з травня до вересня.

Головними причинами скорочення чисельності красуні-діви є: хімічне та органічне забруднення водойм, меліорація, гідротехнічне будівництво, рекреаційне навантаження на водойми тощо. Завдяки цьому цей вид занесений Червоної книги України (категорія III – «рідкісний») та до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001).

У Хмельницькій області красуня-діва охороняється в НПП «Подільські Товтри».

Жук-олень (*Lucanus cervus* L., 1758). Ареал цього виду охоплює Центральну, Південну і Східну Європу та Північну Африку. В Україні жук-олень зустрічається практично на всій території.

Свою назву цей вид одержав за подібність форми верхніх щелеп до рогів оленя. Тварини використовують «роги» під час боротьби за більш вигідне місце харчування. Це один з найбільших жуків фауни України: довжина тіла самця без верхніх щелеп сягає 30–35 мм, а з ними доходить до 83 мм. Самиці менші – 28–45 мм. Самець виду бурувато-чорний, його надкрила і верхні щелепи коричневі; самиця – бурувато-чорна.

Основними місцями мешкання жука-олень є широколистяні і мішані ліси з домішкою дуба, діброви, байрачні ліси та парки.

У травні-червні дорослі жуки починають літати. Активні вони ввечері. Вдень ці жуки живляться соком на пошкоджених стовбурах дубів та інших листяних дерев. Після парування самиця відкладає яйця в душла, в ґрунт біля основи трухлявих листяних дерев, переважно дубів, а також у гнилу деревину. Розвиток личинки продовжується до 5–8 років. Молоді жуки з'являються восени і лишаються зимувати в ходах, що їх прогризла личинка.

Жук-олень занесений до II категорії («вразливий вид») Червоної книги України (1994) та до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Зменшення чисельності виду викликане скороченням площі листяних, зокрема, дубових масивів; відловом жуків колекціонерами; згубною дією пестицидів; санітарними рубками, під час яких відбувається видалення старих трухлявих дубів, які є основним місцем розвитку личинок цього виду.

На території Хмельницької області жук-олень є відносно поширеним видом. Його знайдено в межах НПП «Подільські Товтри», РЛП «Мальованка», проектного НПП «Святе озеро», в заказниках місцевого значення – ландшафтному: «Данилівський» (Новоушицький район), лісових: «Трибухівський» та «Чорний ліс» (Дунаєвецький район), «Урочище Зайчики» (Волочиський район) та інших, а також на території Летичівського та Хмельницького районів.

Махаон (*Papilio machaon* L., 1758). Ареал цього виду охоплює Європу, Середню, Центральну і Північну Азію та Північну Америку. В Україні поширений на всій території.

Цей метелик вирізняється особливою красою. Він завжди привертає до себе увагу. Напевно тому Карл Лінней назвав цього метелика на честь лікаря поранених героїв Троянської війни – Махаона. Основне забарвлення його крил жовте, плями та зовнішня облямівка крил чорні. Задні крила із широкою чорною смугою, на ній блакитний напіл, жовті серпоподібні плями, яскрава червона пляма в синьому серпанку та невеликий «хвостик» на кінцях цих крил. Гусінь має синювато-зелене забарвлення з чорними поперечними смугами.

Місцями мешкання махаону є луки, чагарникові зарості, сонячні лісові галявини і узлісся, парки, сади та узбіччя доріг.

Літають ці метелики в травні-червні та серпні-вересні. На судвіття зонтичних рослин, якими годується гусінь, самиці відкладають 1–2 яйця, що розвиваються протягом 5–12 діб. Якщо потурбувати гусінь махаона, вона висовує з головного кінця тіла дві оранжеві мішкоподібні залози, що нагадують роздвоєний язичок змії і виділяє секрет з неприємним запахом. Зимує цей вид на стадії лялечки.

Махаон занесений до II категорії («вразливий вид») Червоної книги України (1994) та до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області

(2001). Це зумовлене надмірним застосуванням у сільському і лісовому господарствах пестицидів, викошуванням і випалюванням трав, розорюванням цілинних ділянок, виловом дорослих комах колекціонерами.

У Хмельницькій області махаон зустрічається на всій території. Охороняється в межах НПП «Подільські Товтри», РЛП «Мальованка», в заказниках місцевого значення – ландшафтних: «Данилівський» та «Калюський» (Новоушицький район), лісовому: «Трибухівський» (Дунаєвецький район); гідрологічному «Михлянський» (Ізяславський район) та інших.

Подалірій (*Iphiclides podalirius* L., 1758). Цей метелик поширений в помірних і субтропічних широтах Європи, Західної Азії та Північної Африки. На території України він зустрічається майже скрізь.

Цього метелика названо ім'ям лікаря Подалірія – брата Махаона. Розмах крил подалірія сягає 70 мм. Тіло та загальне забарвлення крил цього метелика мають жовто-кремовий колір. Краї крил з чорною смугою. Передні крила мають темні клиноподібні смуги, задні – з хвилеподібно вирізаними краями, з блакитними плямами на темно-сірому полі; біля їхнього заднього кута на темному тлі сині проблиски в оранжевому серпанку та довгі «хвостики». Гусінь має зелене забарвлення, з червоними крапками та жовтуватими косими лініями.

Подалірій зустрічається в степових і лучно-степових ярах з чагарниками, зокрема, із заростями терену, та дикими плодовими деревами, на узліссях і галявинах листяних лісів, у захисних лісосмугах, парках, садах тощо.

Літ цих красивих метеликів спостерігається у травні-червні та в липні-серпні. Самиця відкладає по 1–2 яйця на поверхню рослин з родини Розовітких. Розвиток яєць триває 10–14 діб, гусені – 5–8 тижнів. Зимує цей вид на стадії лялечки.

Подалірій занесений до II категорії («вразливий вид») Червоної книги України (1994) та до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Внаслідок знищення диких плодових дерев та кущів, на яких відбувається розвиток личинок, порушення порідної структури лісів, застосування пестицидів, відлову метеликів чисельність виду скоротилася.

На території Хмельницької області подалірій є звичайним видом, проте чисельність його нестабільна та має тенденцію до скорочення. Він охороняється в межах НПП «Подільські Товтри», РЛП «Мальованка», в заказниках місцевого значення – ландшафтних: «Данилівський», «Дністровський» та «Калюський» (Новоушицький район), лісових: «Трибухівський» та «Чорний ліс» (Дунаєвецький район); гідрологічному «Михлянський» (Ізяславський район) та інших.

Ванесса чорно-руда (*Nymphalis xanthomelas* Esp., 1780). Ареал цього виду охоплює Східну та Північну Європу, лісову зону помірних широт Азії, Кав-

каз та гірські райони Середньої Азії. В Україні ванесса чорно-руда поширена практично на всій території.

Забарвлення верхньої сторони крил цього метелика – рудувато-червоне з чорними плямами.

Цей вид населяє листяні ліси, особливо вздовж річок, а також парки, сади та захисні лісосмуги.

За рік ванесса дає одну генерацію. Літ метеликів спостерігається в червні-липні. Гусінь з'являється у травні – червні на гілках деяких видів верби. Розвиток лялечок триває близько 12 діб.

Ванесса чорно-руда занесена до III категорії («рідкісний вид») Червоної книги України (1994) та до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Головними чинниками, що вплинули на скорочення чисельності цього виду, є вирубування та зміна структури лісів, гідромеліорація, посилення рекреаційного навантаження на природні біотопи, відлов метеликів тощо.

На території Хмельницької області ванесса чорно-руда є рідкісним видом, який охороняється в межах РЛП «Мальованка» та в гідрологічному заказнику місцевого значення «Михлянський» (Ізяславський район).

Синявець мелеагр (*Polyommatus daphnis* Den. et Schiff., 1775) поширений в Середній і Південній Європі, Малій і Західній Азії, на Кавказі та в Закавказзі. В Україні цей вид зустрічається практично на всій її території.

Розмах крил цього метелика сягає 36 мм. Верхній бік крил у самців, а іноді і в самиць, – блакитний або бузково-блакитний. У переважній більшості самиць верхня сторона крил має коричнево-жовтувате забарвлення. Характерною особливістю цього виду є зубчасті вирізи країв задніх крил.

Місцями мешкання синявця мелеагра є лісові галявини, рідколісся, сухі, прогріті сонцем схили та береги річок, а також залізничні насипи, узбіччя шляхів, луки поруч з поселеннями людини, крейдяні та вапнякові відслонення.

Ці метелики літають з початку червня до серпня. Імаго харчується нектаром квітів, гусінь рослинами родини Бобових (астрагал, еспарцет, чина та ін.). Зимують ці тварини на стадії гусені або яйця.

Синявець мелеагр занесений до II категорії («вразливий вид») Червоної книги України (1994) та до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Чисельність цього метелика в Україні невизначена. Причинами зниження чисельності виду є: руйнування місць перебування виду внаслідок випасання худоби, випалювання та викошування трав, застосування пестицидів, зростання рекреаційного навантаження.

На території Хмельницької області синявець мелеагр відмічений та охороняється в межах НПП «Подільські Товтри», РЛП «Мальованка» та в ландшафтному заказнику місцевого значення «Дністровський» (Новоушицький район).

Бражник мертва голова (*Acherontia atropos* L., 1758). Цей бражник поширений в Південній Європі, на південному сході Східної Європи, на Кавказі, в Малій і Західній Азії, Туркменистані та в Північній Африці. В Україні зустрічається на всій території. Зустрічається на полях і городах, на схилах ярів, у садах, парках і полезахисних смугах.

Бражник мертва голова – великий за розмірами метелик, розмах його крил сягає 135–140 мм. Веретеноподібне тіло та передні крила мають загальне забарвлення темно-коричневого кольору. На верхньому боці грудей є жовтувато-сірий малюнок, який нагадує череп, а невеликі світлі плями на верхньому боці черевця створюють фігуру, яку можна сприйняти за схрещені кістки. Саме з цим малюнком пов'язане те, що К. Лінней дав цьому виду зловісне ім'я родове – від назви річки в царстві мертвих, видове – від ім'я богині Атропос, яка перерізає нитку людського життя.

Цей бражник є перелітним видом – восени особини виду здійснюють великі подорожі до тропічної Африки. Навесні вони повертаються з далеких мандрів. В травні-липні та вересні-жовтні можна спостерігати літ цих метеликів. Самиця відкладає 30–200 яєць на картоплю, а також на садовий жасмин, бруслину, малину, бузок. Гусінь цього виду заляльковується у ґрунті.

Імаго активні в сутінках і вночі. Бражник мертва голова не живиться соком квітів, як інші бражники, а п'є сік дерев, що виступає на стовбурах, а також любить поласувати медом.

Бражник мертва голова занесений до III категорії («рідкісний вид») Червоної книги України (1994) і до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Особливо негативно на його чисельності позначилися хімічна обробка картоплі від колорадського жука, розорювання місць помешкання, викорчовування чагарників, метеорологічні умови тощо.

На Хмельниччині відомі окремі знахідки бражника мертва голова – в межах НПП «Подільські Товтри», на території Віньковецького та Летичівського районів.

Бражник дуб овий (*Marumba quercus* Den. et Schiff., 1775). Ареал цього виду охоплює Центральну та Південно-Східну Європу, Середземномор'я, Малу Азію, Південно-Західний Іран, Кавказ, Західний Казахстан і Туркменистан. В Україні вид поширений в лісостеповій та степовій зонах.

Бражник дубовий – відносно великий за розмірами метелик, розмах його крил сягає 100–110 мм. Крила цього виду вузькі, видовжені, їхній зовнішній край хвилястий. Верхній бік передніх крил має вохристо-жовто-зеленкувате забарвлення, з темними коричнюватими поперечними смугами; задні крила – бурувато-жовті з темно-бурою крайовою смугою.

Основними біотопами, де зустрічається цей вид, є діброви, мішані і байрачні ліси з домішкою дуба, а також паркові насадження.

Літ бражника дубового відбувається в травні-серпні. Активні ці метелики в сутінках і вночі. Гусінь бражника дубового живе на дубі, де їх можна зустріти з липня до вересня. На стадії імаго (дорослого метелика) ці бражники не живляться. Зимуює лялечка у ґрунті.

Бражник дубовий занесений до III категорії («рідкісний вид») Червоної книги України (1994) і до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Причинами зміни чисельності цього виду є: скорочення площ дубових лісів, обробка їх пестицидами, відлов людиною.

На території Хмельницької області бражник дубовий відмічений в межах НПП «Подільські Товтри» та на території Малого Полісся, зокрема, в Ізяславському районі.

Сатурнія мала, павиноочка мала (*Eudia pavonia* L., 1758). Ареал цього виду охоплює лісову та лісостепову зони Євразії. В Україні цей метелик спорадично зустрічається на всій території.

Сатурнія мала – найменша серед павиноочок. Розмах її крил сягає 50–70 мм. Для цього метелика характерне добре виявлений статевий диморфізм – самиця більша за самця; вусики у самців широкі та пірчасті, а в самиць – тонкі та ниткоподібні. Цей метелик має широкі, заокруглені на вершині крила. На кожному крилі є по одній великій окоподібній плямі, яка утворена світлими і темно-коричневими концентричними кільцями, з прозорими віконцями посередині, що нагадують око птаха (звідси і назва – павиноочка).

Особини сатурнії малої трапляються на лісових галявинах і узліссях, пустищах із чагарниками, на степових і лучно-степових ділянках із заростями терену, шипшини та інших кущів. Літають метелики з початку квітня до кінця травня – початку червня. Самиця уночі відкладає яйця. З кінця травня до кінця липня гусінь живиться на чагарниках і деревах. Заляльковування відбувається на прикореневих частинах кормових рослин. Зимуює цей вид на стадії лялечки. Імаго цих метеликів не живляться.

Сатурнія мала занесена до III категорії («рідкісний вид») Червоної книги України (1994) і до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Чисельність цього метелика в межах України є незначною. Причинами зміни чисельності є: розорювання цілинних степів, викорчовування чагарників, застосування пестицидів і відлов людиною.

На території Хмельницької області сатурнія мала зареєстрована в межах НПП «Подільські Товтри», РЛП «Мальованка», а також у Летичівському та Новоушицькому районах.

Сатурнія руда, павиноочка руда (*Agria tau* L., 1758) зустрічається в лісовій та лісостеповій зонах Європи. В Україні цей вид можна зустріти майже на всій території, за винятком південно-степових районів.

Розмах крил цього метелика сягає 75 см. Самиці більші за самців. Основне забарвлення верхнього боку крил рудувато-буре у самця та вохристо-жовте

у самиці. На кожному крилі розміщено по одній окоподібній плямі, яка утворена чорним або фіолетово-синім кільцем, що оточує кутасту білу пляму у вигляді грецької літери «т» – «тау» (звідси і латинська назва виду).

Головними місцями мешкання сатурнії рудої є букові, березові та грабові ліси, лісові насадження степової зони та парки. Літає цей метелик з кінця квітня до червня. Самці активні вдень (у передобідній час у сонячні дні) або вночі. Самиця малорухлива, ховається серед листя. Гусінь розвивається у травні-липні на листках граба, дубу, липи, вільхи та ліщини. Ці метелики заляльковуються в лісовій підстилці та зимують на стадії лялечки.

Сатурнія руда занесена до IV категорії («невизначений вид») Червоної книги України (1994) і до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Негативно вплинули на популяцію цього виду скорочення площі лісів, обробка їх пестицидами, лісові пожежі і випалювання сухої трави, відлов людиною тощо.

На Хмельниччині відомі лише окремі знахідки сатурнії рудої – в межах НПП «Подільські Товтри», зокрема, на території ландшафтних заказників загальнодержавного значення «Князпільський» та «Чотири кавалери» (Кам'янець-Подільський район).

Стрічкарка блакитна (*Catocala fraxini* L., 1758.) поширена в лісовій зоні Євразії та в Північній Америці. В Україні вона зустрічається майже на всій території.

Це найбільша совка європейської фауни. Розмах її крил сягає 80–110 мм. Загальне забарвлення верхньої частини передніх крил світло-сіре з блакитнуватим відтінком, задніх – бурувато-коричневе. Своє ім'я цей метелик отримав за блакитну смугу на задніх крилах.

Основними біотопами цього виду є розріджені ділянки мішаних і листяних лісів, зокрема, старі осикові ліси, де метелики опівночі збираються на «п'яних деревах», на яких виступає сік. Літають ці метелики вночі із середини липня до жовтня. У тріщині кори дерев самиця відкладає по одному або по кілька яєць, з яких навесні виходять гусені, що живляться листям різних видів листяних дерев. Розвиток гусені триває до 48 діб. Заляльковуються вони у липні між листками дерев.

Стрічкарка блакитна занесена до II категорії («вразливий вид») Червоної книги України (1994) і до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). До зниження чисельності в Україні призвели застосування пестицидів для знищення шкідників лісу, відлов людиною, вирубування лісів і заміна їх монокультурою, зокрема, хвойними видами.

На території Хмельницької області стрічкарка блакитна відмічена на території Малоого Полісся, зокрема, в Ізяславському та Шепетівському районах.

Ведмедиця Гера (*Callimorpha quadripunctaria* Poda, 1761). Цей вид поширений в Західній Європі, центральних і південних районах Східноєвропей-

ської рівнини, на Кавказі, в Закавказзі, в Туреччині, Ірані та Сирії. В Україні ведмедиця Гера зустрічається на всій території.

У цього яскраво забарвленого метелика розмах крил сягає 50–55 мм. Тіло у нього струнке, крила видовжені, вусики тонкі, щетинкоподібні. Верхній бік переднього крила медведиці блискучий зелено-чорний зі світло-жовтими смугами; заднє – кармінного кольору з трьома-чотирма чорними плямами по зовнішньому краї та по середині. Метелик названий на честь богині Гери – цариці богів, володарки сил природи, яка була у греків покровителькою шлюбу та подружньої любові. Цей вид зустрічається на галявинах листяних і мішаних лісів, узліссях, у чагарникових заростях, на пустищах, особливо вздовж річок і струмків.

Літ імаго ведмедиці Гери спостерігається в липні-серпні. Активний цей метелик удень – живиться нектаром на квітках. Самиця відкладає яйця на ліщину, малину, ожину, кропиву та інші рослини, листками яких живиться гусінь. Заляльковування відбувається в червні. Лялечка у нещільному коконі зимує на поверхні ґрунту.

Медведиця Гера занесена до II категорії («вразливий вид») Червоної книги України (1994) і до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Чисельність виду знижується внаслідок знищення ділянок рідколісся та чагарників, випасання худоби, застосування пестицидів, зростання рекреаційного навантаження на біотопи, вилову людиною.

На Хмельниччині ведмедиця Гера зареєстрована на території НПП «Подільські Товтри» – в межах ботанічного заказника загальнодержавного значення «Чапля» (Кам'янець-Подільський район).

Бджола-тесляр звичайний, ксилокопа звичайна (*Xylocopa valga* Ger., 1872). Ареал цього виду охоплює Європу, крім північних районів, Північну Африку, Азію – від західних регіонів до Монголії і Китаю. В Україні ксилокопа звичайна знайдена в Закарпатті, Київському та Чернігівському Поліссі, в центральних та південних регіонах.

Це велика бджола, довжина її тіла сягає 20–27 мм. Вона має чорне з фіолетовим металевим полиском тіло. Вусики теж чорні, лише знизу рудуваті. Крила з фіолетовим полиском.

Мешкає бджола-тесляр звичайний в природних біотопах з деревною та чагарниковою рослинністю, а також у захисних лісосмугах, садах, на степових і лучно-степових ділянках та в населених пунктах.

Літ цього виду триває з травня до жовтня. Гніздо ксилокопа робить переважно в мертвій деревині різних порід дерев, у стінах старих дерев'яних будівель і в телеграфних стовпах, а також у тріщинах скель і навіть у землі. За свою будівельну майстерність ця бджола отримала назву «тесляр». Після завершення будівництва самиця липається в гнізді та оберігає своїх нащадків від паразитів і хижаків. Самець охороняє кормову ділянку: сідає на високий

предмет і звідти робить короткі «патрульні обльоти». Ксилокопа звичайна збирає нектар і пилок з квітучих рослин, які належать до 60 видів з 22 родин. В кожну комірку самиця відкладає яйце і «хлібець» з нектару та пилку, яким будуть харчуватися личинки.

Ксилокопа звичайна занесена до II категорії («вразливий вид») Червоної книги України (1994) і до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Внаслідок широкого застосування пестицидів у сільському і лісовому господарствах, санітарних рубок, вирубування лісу, зменшення кількості місць, придатних для гніздування ксилокоп, чисельність цього виду в Україні скоротилася.

В межах Хмельницької області бджола-тесляр звичайний зустрічається практично на всій території НПП «Подільські Товтри», в заказниках місцевого значення – ландшафтних: «Дністровський» та «Калюський» (Новоушицький район), лісовому: «Чорний ліс» (Дунаєвецький район), а також в Хмельницькому, Красилівському та Летичівському районах.

Ктир гігантський (*Satanas gigas* Evers., 1855). Ареал цього виду охоплює південно-східну Європу, Північну Африку, північно-західний Іран, Монголію, північний Китай, Середню Азію, Казахстан і Закавказзя. В Україні він зустрічається в лісостеповій та степовій зонах.

Ктир гігантський – велика щетиниста струнка муха, довжина тіла якої сягає 40–50 мм. Черевце у неї довге, хоботок видовжений, очі великі та опуклі. Забарвлення тіла ктиря сіре, ноги чорні із сірим нальотом.

Головними місцями помешкання ктиря гігантського є: цілині степи, пустельні та напівпустельні ділянки, розріджені зарості чагарників у долинах річок, у балках і на березі моря.

Дорослі особини ктиря гігантського з'являються влітку. Самиця відкладає яйця в поверхневий шар ґрунту або трухляву деревину, де і розвивається личинка, яка живиться переважно тваринною їжею, інколи – рослинною. Зимує ця тварина на стадії лялечки. На рік цей вид дає одну генерацію.

Полюють ктирі вдень. Вони сидять на гілках дерев чи кущів і чатують на здобич. Свою жертву ктир ловить у повітрі, хапає її лапами і повертається на своє місце, де і поїдає. У повітряному змаганні він завжди виходить переможцем, навіть з такими великими отруйними комахами, як оси. Це пов'язане з тим, що слина ктирів має в своєму складі сильну огруту, яка миттєво діє на жертву. Завдяки цьому латинська назва виду містить зловісний натяк – «гігантський сатана». Харчовими об'єктами ктиря є жуки, цикади, метелики, мухи, прямокрилі та інші великі комахи.

Ктир гігантський занесений до II категорії («вразливий вид») Червоної книги України (1994), до Червоної книги МСОП і до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Причинами скорочення чисельнос-

ті цього виду є розорювання та заліснення цілих ділянок, застосування пестицидів, збільшення рекреаційного навантаження на природні біотопи.

На території Хмельницької області ктир гігантський зареєстрований у межах «Подільські Товтри».

Стерлядь (*Acipenser ruthenus* L., 1758). У нас час це єдиний прісноводний вид осетрових фауни Хмельниччини та один з п'яти видів роду у фауні України. Стерлядь поширена в Україні в річкових системах Дунаю, Дністра, Південного Бугу та деяких інших річок. Ареал виду охоплює басейни річок Азовського, Каспійського, Балтійського, Карського та Білого морів. Зустрічається у глибоких ділянках річок з чистою проточною холодною водою. Веде придонний спосіб життя. Живе до тридцяти років, досягаючи довжини 125 сантиметрів і ваги 16 кілограмів. Статевої зрілості самці досягають у віці 4–5, самки – 7–9 років. Нереститься навесні, у квітні-травні. Нерестилища знаходяться на глибоких ділянках річок з кам'янистим дном і швидкою течією. Плодючість – до 130–140 тис. ікринок. Однолітки досягають довжини 25 сантиметрів. Зимує в ямах, перебуваючи в малорухомому стані. Взимку не кормиться. Бентософаг, живиться личинками комах і молосками.

Стерлядь занесена до Червоної книги України (1994), де має категорію II – «вразливий вид». На Хмельниччині стерлядь є дуже рідкісним видом – занесена до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). До зарегулювання Дністра та Південного Бугу вона входила до складу іхтіофауни цих річок, була звичайним промисловим видом у 19-му – на початку 20-го століть. У наш час цей вид інколи заходить у Дністровське водосховище з верхнього Дністра.

Вирезуб (*Rutilus frisii* Nordmann, 1840). Це – напівпрохідна риба басейнів Чорного і Азовського морів. На території України вирезуб поширений в басейнах верхнього та середнього Дністра, Сіверського Донця, а також у лиманах північно-західної частини Чорного та Азовського морів. Основними місцями помешкання є лимани та опріснені ділянки моря, з яких піднімається на нерест у річки. У верхньому й середньому Дністрі та в Сіверському Донці мешкає на ділянках річок зі швидкою течією, прохолодною водою, кам'янистим або піщано-гальковим дном та глибокими ямами. Придонна зграйна риба. Нереститься весною (із середини квітня до середини травня) на бистрині з чистою холодною водою і кам'янистим дном. Довжина тіла сягає 70 см. Розмножуватися починає у 4–5 річному віці при довжині тіла понад 40 см. Живиться личинками комах, водоростями і ракоподібними.

Вирезуб занесений до Червоної книги України (1994), де має категорію I – «зникаючий вид». Це рідкісний вид водойм Хмельниччини – його занесено до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). На початку 20-го століття вирезуб був звичайним видом у Дністрі (біля сіл Малинівці і Сохіль), Збручі, Смотричі, Ушиці і Жванчику та рідкісним у басейнах

Південного Бугу і Дніпра (в р. Горинь). Зараз на терені Хмельниччини цей вид спостерігається в Дністровському водосховищі та його притоках у межах НПП «Подільські Товтри».

Полоз лісовий (*Elaphe longissima* Laurenti, 1768). Ареал цього неотруйного виду змії охоплює Південну та Центральну Європу, Малу Азію, Північний Іран і Закавказзя. Полоз лісовий мешкає в розріджених листяних лісах, що ростуть на кам'янистих схилах, у порослих чагарниками долинах річок з виходами скельних порід. Він добре лазить по стовбурах і гілках дерев, по вертикальних скельних поверхнях. Активний вдень протягом теплої періоду року. Полоз лісовий часто зустрічається на деревах, ховається у порожнинах між каміннями та під пнями, у норах гризунів у в душах. Він розмножується у травні-червні, відкладає від 4 до 9–11 яєць. Живиться переважно гризунами.

Цей вид полозів занесено до III категорії – «рідкісний вид» – Червоної книги України (1994) та до Червоної книги МСОП. Полоз лісовий є дуже рідкісним видом фауни Хмельниччини, тому його було включено до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області. Лише раз він був знайдений на території НПП «Подільські Товтри» – у чагарникових заростях на межі із листяним лісом у долині р. Збруч.

Мідянка звичайна (*Coronella austriaca* Laurenti, 1768). Ареал цього неотруйного виду плазунів охоплює Європу, Малу Азію, Кавказ і Північний Іран. В Україні вона поширена на всій території. Мідянка звичайна зустрічається на галявинах і узліссях листяних лісів, у чагарникових і трав'янистих заростях сухих схилів ярів і білок, у виходах скельних порід каньйонів річок. Вона активна вдень у теплі періоди року – з кінця березня до початку жовтня. Сховища робить у щілинах і тріщинах скель, у порожнинах під каміннями та пнями, у норах гризунів і ящірок. Мідянка є яйцеживородною твариною. Шлюбний період відбувається у квітні-травні, а в серпні самиці народжують малят. Цей вид живиться переважно ящірками, гризунами, інколи – пташенятами.

Мідянка звичайна занесена до Червоної книги України (1994), де має категорію II – «вразливий вид», та до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Вона є дуже рідкісним видом Хмельницької області. Зустрічі з мідянкою були зареєстровані на території НПП «Подільські Товтри» – у чагарникових заростях з виходами вапнякових порід біля с. Вербка (заказник «Товтра Вербецька») та с. Врублівці (державна пам'ятка природи місцевого значення «Врублівецький ліс») Кам'янець-Подільського району.

Лелека чорний (*Ciconia nigra* L., 1758). Ареал цього виду охоплює лісову зону від Західної Європи до Далекого Сходу та Південну Африку. Зимує він на африканському континенті (на південь від пустелі Сахара), а також в Індії та Китаї. На території України лелека чорний поширений в Поліссі (Волинська, Рівненська, Житомирська області), в Прикарпатті та Карпатах (Івано-

Франківська, Чернівецька, Львівська та Закарпатська області) та місцями в Лісостепу (Хмельницька область). Це великий за розмірами птах, маса тіла якого сягає 3 кг, а розмах крил – до 2-х м. На відміну від лелеки білого, який дуже часто гніздиться біля поселень людини, чорний – «відлюдько». Він гніздиться в лісах, гнізда будує на старих високих деревах на висоті 5–20 м і використовує їх протягом кількох років. Кладка цього виду складається 2–6 яєць. Процес насиджування триває 30–34 доби. Пташенята покидають гніздо через 2 місяці після вилуплення з яєць. Лелека чорний – перелітний птах. Він прилітає на Хмельниччину в кінці березня – на початку квітня, відлітає в серпні-жовтні. Живиться переважно земноводними, комахами, рибою, а також плазунами та гризунами.

Лелека чорний має кілька охоронних статусів. Його занесено до II категорії («вразливий вид») Червоної книги України (1994), включено до списків Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, що перебувають під загрозою зникнення (1973), до II додатку Бернської конвенції (1979) та до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001).

Лелека чорний є рідкісним гніздовим видом птахів, переважно, північних районів Хмельницької області (Мале Полісся). Він гніздиться на території регіонального ландшафтного парку «Мальованка», в інших частинах Малого Полісся (Славутський, Ізяславський, Шепетівський та Полонський райони), а також у північній частині НПП «Подільські Товтри», поблизу с. Лисогірка (заказник загальнодержавного значення «Сатанівський» Городоцького району). Під час міграції особин цього виду можна спостерігати на всій території області.

Чернь білоока (*Aythya nyroca* Guldenstadt, 1770). Ці качки поширені в Європі, Північній Африці, Передній та Середній Азії, а зимують на півдні Європи та Азії, у Західній та Східній Африці. На території України чернь білоока спорадично гніздиться на заході та півдні. Незначна кількість цих птахів залишається на зиму на чорноморському узбережжі. Качка середніх розмірів. Вага дорослого птаха не перевищує 650–700 грамів, а розмах крил коливається в інтервалі 63–67 см. Процес будівництва гнізд і насиджування кладок тривають від початку травня до кінця червня. Гнізда будує у заростях очерету – на купинах, на заломках очерету та на плавах. У кладці 6–14 яєць. Кладку насиджує самець протягом 27–28 діб. Пташенята у черні білоокої з'являються в червні-липні, а стають самостійними у серпні. Це перелітний птах: прилітає на гніздування в березні, відлітає у жовтні-листопаді. Особини цього виду живляться зеленими частинами, корінцями та насінням водяних рослин, рідше – комахами та молюсками.

Чернь білооку занесено до Червоної книги України (1994) – до II категорії («вразливий вид») та до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). На території Хмельниччини є дуже рідкісним гніздовим видом.

У 20-х роках ХХ-го століття чернь білоока була звичайним гніздовим видом даного регіону. Вона, зокрема, гніздилася в заростях очерету по Південному Бугу, а також була численним птахом на перельотах. У наш час чернь білоока гніздиться на ставках поблизу с. Маначин Волочиського району.

Орел-карлик (*Hieraaetus pennatus* Gm., 1788). Ареал цього виду охоплює південну частину та помірний пояс Євразії, північно-західну і екваторіальну Африку та Австралію. В Україні він гніздиться у Карпатському регіоні, на більшій частині Лісостепу та іноді в північних районах степової зони, переважно в долинах річок і байраках. Під час сезонних міграцій орел-карлик зустрічається на всій території країни. Зимуює він переважно в Африці та Індії.

Орел-карлик – найменший серед орлів нашої фауни (розмах крил сягає 110–130 см, маса тіла – 750–950 г) – трохи більший за крука. Дорослі птахи мають два типи забарвлення: у темної морфи все оперення тіла, крім світлого підхвістя, темно-буре; у світлої – верх світло-бурий, з темними плямами, низ – білуватий, з темними плямами на волі та на грудях.

На місця гніздування орел-карлик прилітає в кінці березня – на початку квітня. Оселяються ці хижаки у старих широколистяних і мішаних високостовбурних лісах, які межують з відкритими просторами (полями, галявинами, вирубками, болотами), рідше – в байрачних і заплавних лісах степової зони. Гніздо він влаштовують у верхній частині кропи старих високих дерев. Проте самі орли будують гнізда рідко, частіше займають чужі – інших хижих птахів, круків і ворон. Гнізда використовуються однією парою протягом багатьох років. Завершена кладка яєць спостерігається в гніздах наприкінці квітня – на початку травня. В повній кладці буває 1–3, найчастіше 2 яйця. Після 35 діб насиджування, яке здійснює переважно самиця, пташенята з'являються на світ. Молоді орли-карлики виптають з гнізда в 1,5-місячному віці – в другій половині липня. Осіння міграція орлів-карликів триває протягом вересня. Живляться ці хижаки дрібними гризунами та птахами, зрідка ловлять ящірок і комах.

Орла-карлика занесено до I категорії («зникаючий вид») Червоної книги України (1994), до II додатку Бернської конвенції (1979) та до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Головними причинами скорочення чисельності орлів-карликів, яке найбільш інтенсивно почалося зі середини минулого століття, є вирубування ділянок старого лісу, де мешкає цей вид, скорочення кормової бази внаслідок господарської діяльності, безпосереднє знищення людиною, використання отрутохімікатів у боротьбі зі шкідниками лісів і полів.

На Хмельниччині орел-карлик є рідкісним пролітним і гніздовим видом, який спорадично зустрічається у великих старих лісових масивах або на прилеглих до них територіях у період з квітня до жовтня. В області відомо лише одне місце гніздування цього виду – ландшафтний заказник загальнодержавного значення «Лісовий заказник «Лісовий»».

вного значення «Панівецька дача» (Кам'янець-Подільський район), у НПП «Подільські Товтри». Крім того, під час полювання цих птахів неодноразово спостерігали на території РЛП «Мальованка» (Шепетівський район).

Змієд (*Circaetus gallicus* Gm., 1788). Вид поширений в помірній та південній смугах Євразії та в Північній Африці. В Україні гніздиться на Поліссі та в лісостеповій зоні, а також у Карпатах і Кримських горах (до верхньої межі лісового поясу). На більшій частині ареалу цей птах є перелітним. Зимує він у південних районах гніздової області.

Змієд – відносно великий птах (вага тіла сягає 1,7–2 кг, розмах крил – 110–132 см). Верхня частина тіла птаха забарвлена в сірувато-бурий або бурий колір, нижня – біла з бурими плямами. Основними гніздовими біотопами змієда є старі високоствовбурні ліси. Полює він як у сухих місцях (у лучно-степових ділянках, на кам'янистих розсипах і скелях), так і на болотах.

На місця гніздування змієд прилітає в кінці березня – на початку квітня. Після зайняття гніздової ділянки, яку пара може використовувати протягом багатьох років, птахи будують гніздо. Зрідка можуть займати чужі гнізда. Високо на дереві змієд влаштовує гніздо, яке має невеликі розміри, завдяки чому у птаха, який сидить в ньому, назовні стирчать хвіст і голова. В кінці квітня – на початку травня самиця відкладає одне яйце, з якого через 35–37 діб після початку насиджування вилуплюється пташеня. Насиджують яйце і самиця, і самець. Через 2–2,5 місяці молодий птах залишає гніздо. Осіння міграція цього виду спостерігається з початку вересня до середини жовтня. Основу харчування цього хижака є різні види змій (за що і отримав свою назву), ящірки та жаби. При нагоді він ловить також молодих птахів, гризунів і навіть великих комах.

Змієда занесено до III категорії («рідкісний вид») Червоної книги України (1994), до II додатку Бернської конвенції (1979) та до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Зменшення його чисельності викликане багатьма причинами, зокрема, вирубуванням старих лісів, погіршенням умов здобування їжі внаслідок осушування боліт, безпосереднім вищенням людиною.

В межах Хмельницької області змієд є рідкісним гніздовим і перелітним птахом, який спорадично трапляється у великих старих лісових масивах або неподалік від них. Зокрема, він гніздиться на території НПП «Подільські Товтри», РЛП «Мальованка». Під час полювання у гніздовий період цей вид спостерігався на території ландшафтного заказника місцевого значення «Дністровський» (Новоушицький район), а під час перельотів – у межах орнітологічного заказника місцевого значення «Ярославський», заповідного урочища «Волосовецька дача» (Летичівський район).

Підорлик малий (*Aquila pomarina* C. L. Brehm, 1831). Ареал виду охоплює Західну Європу, Малу Азію та півострів Індостан. В Україні підорлик

малий гніздиться в західних, центральних і північних областях, а під час міграції зустрічається на всій території. Зимує він на території Африки.

Підорлик малий – відносно великий птах (маса тіла сягає 1,2–1,6 кг, розмах крил – 130–160 см). Оперення цього птаха буре, верх голови та задня частина шиї – світліші. На крилах зверху по одному ряду білих плям, а на верхівці хвоста – білувата смуга. Головними біотопами, в яких підорлик малий гніздиться, є старі листяні та мішані ліси, розміщені у вологих місцях або біля озер, річок і боліт.

На місця гніздування цей вид прилітає у кінці березня – на початку травня. Гнізда він будує на деревах на висоті від 6 до 20 м. У кладці буває 1–2 яйця, які насиджує переважно самиця протягом 38–45 діб. Старше пташеня у більшості випадків вбиває молодше. На початку серпня пташеня у 2-х місячному віці залишає гніздо. Осіння міграція підорлика малого відбувається у вересні – першій половині жовтня. Живиться цей вид переважно хребетними тваринами дрібних і середніх розмірів.

Підорлика малого занесено до III категорії («рідкісний вид») Червоної книги України (1994), до II додатку Бернської конвенції (1979) та до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Головними причинами скорочення його чисельності є: вирубування старих лісів, інтенсивна меліорація, погіршення умов здобування їжі, безпосереднє винищення людиною, посилення фактору турбування.

В межах Хмельницької області підорлик малий є рідкісним гніздовим і перелітним птахом. Він гніздиться на території НПП «Подільські Товтри» та Малого Полісся, зокрема РПП «Мальованка». У період міграцій трапляється на всій території області.

Журавель сірий (*Grus grus* L., 1758). Ареал цього виду ще в недалекому минулому охоплював весь помірний пояс Євразії. В наш час європейська частина ареалу сильно зменшилася. Він ще залишився на Скандинавському півострові, в Росії, Білорусі та в деяких інших районах. На території України журавель сірий мешкає переважно на Поліссі, хоча нерідко оселяється і в заболочених долинах річок Лісостепу. Під час сезонних міграцій цей птах зустрічається майже на всій території нашої країни. На зимівлю журавлі сірі відлітають до Північної Африки, Західної та Південної Азії.

Журавель сірий є одним з найбільших птахів фауни України – його маса тіла сягає 7 кг. Забарвлення цього журавля сіре, лише верхня частина довгої шиї і відносно невелика голова мають чорнуватий колір. Від очей по боках голови і по задній частині шиї йдуть білі смуги. На тім'яній частині голови знаходиться яскраво-червона пляма голої шкіри. Справжньою прикрасою цього виду є бахромчастий «хвіст», утворений розсуканими обвислими перами крил, під якими ховається справжній хвіст. Впізнати сірого журавля в природі можна ще і за голосом – трохи сумним і досить гучним курликанням. Харак-

терними місцями гніздування цих птахів є важкодоступні ділянки на лісових болотах, у долинах річок або біля великих озер.

Журавлі повертаються на місця гніздування в кінці березня – на початку квітня. У цей період можна побачити шлюбні «танці», які відбуваються на болоті посеред лісу подалі від людського ока. Під час танцю, який нагадує справжній балет, птахи підстрибують один перед одним, високо підкидають ноги, змахують крилами, кланяються, присідають. Пари у цього виду утворюються на все життя. Разом самець і самиця зі шматочків торфу, стебел, листя та моху будують гніздо, яке влаштовують де-небудь на купині або дернині серед болота. Повна кладка складається з 1–3 яєць, яку обидва птахи по черзі насиджують протягом 28–31 днів. Піклування за пташенятами триває до кінця липня – початку серпня, поки вони не піднімуться на крила. Осіння міграція сірих журавлів триває із середини вересня – до середини-кінця жовтня. У польоті ці птахи найчастіше шикуються кутом – «ключем», іноді – ламаною лінією.

Харчуються журавлі переважно рослинною їжею: зеленими частинами рослин, насінням злаків, ягодами брусниці і журавлини, а також споживають комах, черв'яків, молосків, земноводних, плазунів і дрібних гризунів.

Журавля сірого занесено до II категорії («вразливий вид») Червоної книги України (1994), до II додатку Бернської конвенції (1979) та до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Основними чинниками, що спричинили скорочення чисельності цього виду, є проведення меліоративних робіт, вирубування лісів, турбування з боку людини.

На Хмельниччині журавель сірий є звичайним пролітним видом, який під час сезонних міграцій спостерігається на всій її території в березні-травні та у вересні-жовтні. У невеликій кількості він гніздиться у межах Малого Полісся, зокрема на території РПП «Мальованка».

Пугач (*Bubo bubo* L., 1758) поширений практично на всій території Європи та в Північній Африці. В Україні цей вид зараз зустрічається в Поліссі, в Карпатах, а також в деяких західних і східних областях країни.

Пугач за розмірами майже вдвічі більший за найбільш поширений і відомий вид – сову вухату. Розмах його крил сягає 1,6–1,8 м, маса тіла – від 1,5 до 4,2 кг. Самиці більші за самців. Забарвлення спини рудувато-жовте з поперечними і повздовжніми чорно-бурими плямами. Черевна сторона тіла рудувата з поперечними чорними плямами на грудях. На голові помітні «вушка», які розставлені в сторони, а не догори, як у вухатої сови.

Гніздиться пугач у старих лісах зі щільним підліском, у байраках і долинах річок. Гніздо будує в ямці на землі. В кладці буває в середньому 2–3, інколи до 5 яєць. Протягом 35 днів самиця насиджує кладку. Літати молоді починають майже у трьохмісячному віці. Веде сутінковий і нічний спосіб життя.

Основу харчування пугача складають дрібні ссавці та птахи середніх розмірів. Інколи може вполювати й молоду козулку, канюка або тетерука.

Пугач занесений до II категорії («вразливий вид») Червоної книги України (1994), до II додатку Бернської конвенції (1979) та до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Вирубування старих і засадження монокультурою значної частини лісів, недостатня кормова база, проведення меліоративних робіт, рекреаційне навантаження на ліси, безпосереднє винищення людиною – головні чинники, що призвели до скорочення чисельності цього виду в Україні. На Хмельниччині пугач є рідкісним видом, який у невеликій кількості гніздиться у межах НПП «Подільські Товтри», зокрема в каньйонах Дністра і Смотрича.

Сорокопуд сірий (*Lanius excubitor* L., 1758). Ареал цього виду охоплює Європу північну частину Азії, Північну Африку та Північну Америку. На території України сорокопуд сірий гніздиться на Поліссі, в Передкарпатті та в Закарпатті; під час зимівлі спостерігається на всій території країни.

Сорокопуд сірий – найбільший представник цього роду фауни України (маса тіла сягає 65–75 г). Забарвлення верхньої частини тіла сіре, нижньої – біле з рожевим відтінком. Через око сорокопуда сірого проходить чорна смуга, над якою тягнеться тоненька біла смужка.

Характерними місцями гніздування цих птахів є відкриті місцевості з окремими чагарниками, заболочені луки з чагарниками, схили гір та узлісся.

Після осінньо-зимових кочівель сорокопуд сірий на місця гніздування повертаються у березні. Гніздо будує на поодиноких відносно невеликих деревах і чагарниках. Повна кладка складається з 3–9 яєць, її насиджує переважно самиця протягом 14–15 діб. Пташенята вилуплюються на 15–17 добу і знаходяться у гнізді ще 20 діб. Осінні кочівлі починаються у вересні.

Живиться сорокопуд сірий комахами середніх і великих розмірів, дрібними плазунами, гризунами та птахами.

Сорокопуда сірого занесено до IV категорії («невизначений вид») Червоної книги України (1994), до II додатку Бернської конвенції (1979) та до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Головними чинниками, що спричинили скорочення чисельності цього виду, є деградація місць помешкання, в першу чергу внаслідок проведення меліоративних робіт.

Сорокопуд сірий є звичайним пролітним і зимуючим видом на всій території Хмельницької області. У невеликій кількості він гніздиться у південних районах – вздовж Дністровського водосховища у межах НПП «Подільські Товтри».

Кутора мала (*Neomys anomalus* Carpera, 1907). Ареал цього виду охоплює Західні і Південну Європу. В Україні кутора мала поширена в лісових і лісостепових районах Правобережжя, в Кримських горах, Карпатах і спорадично лісових і лісостепових районах Лівобережжя.

Забарвлення верхньої частини та боків тіла цього виду – чорне або чорнувате, нижньої – біле або білувате.

Головними місцями помешкання кутори малої є береги річок, струмків, озер і ставків, а також території, що прилягають до гірських потоків у різних типах лісу. Гнізда ці тварини влаштовують на поверхні ґрунту та під землею: у норах гризунів, серед коріння дерев, у купах хмизу та серед каміння. Один-два рази на рік самиця народжує від 2 до 6 малят.

Цей вид веде активний спосіб життя як протягом доби, так і протягом року. Живиться кутора мала переважно моллюсками, ракоподібними та земноводними, а також дрібними гризунами, бурозубками та личинками комах.

Кутора мала занесена до III і IV категорій («рідкісний вид» та «невизначений вид») Червоної книги України (1994) та до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Основні чинники, що вплинули на зменшення чисельності цього виду, є господарська діяльність людини, гідромеліорація, забруднення водою, деградація місць перебування.

В межах Хмельницької області кутора мала є рідкісним видом, який спорадично поширений на її території, зокрема, в НПП «Подільські Товтри», в гідрологічному заказнику місцевого значення «Ставищанський» (Білогірський район) та інших.

Підковоніс малий (*Rhinolophus hipposideros* Bech., 1800). Ареал цього виду охоплює Південну і Західну Європу, Північну Африку, Малу і Західну Азію та північно-західні Гімалаї. На території України підковоніс малий зустрічається в Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Хмельницькій, Одеській, Запорізькій областях і в Криму.

Підковоніс малий є найменшим представником роду (довжина передпліччя сягає 34–42 мм, маса тіла – 3–9 г). Хутро на спині світло-коричневе, на черевній частині – сірувате. Біля ніздрів знаходиться шкіряна «підкова» з додатковими виростами. Під час сплячки особини підковоноса малого висять поодинокі, обгорнувшись літальними балонами – «крилами».

Поширений цей вид переважно в передгір'ях і невисоких горах, на рівнині зустрічається рідше. Основними місцями помешкання цього виду печери, горища будинків, льохи і підвали, тунелі, карстові шахти і штольні, гроти. Зимує в печерах і штольнях та в глибоких підвалах. Підковоніс малий – осілий вид. У першій половині червня після 45–55 діб вагітності самиця народжує одне маля.

Їжу починає добувати з настанням сутінок, переважно у безвітряні вечори. Здобич хапає з повітря, а також збирає з поверхні скель, стовбурів дерев тощо. Живиться переважно двокрилими, метеликами та жуками.

Підковоніс малий занесений до II категорії («вразливий вид») Червоної книги України (1994), до II додатку Бернської конвенції (1979) та до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Головними причинами зменшення чисельності виду є руйнування підземних сховищ і старих

будівель, безпосереднє знищення людиною, забруднення місць перебування пестицидами.

На Хмельниччині підковоніс малий є рідкісним видом, який зустрічається у межах НПП «Подільські Товтри», зокрема на території історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», а також ботанічного заказника загальнодержавного значення «Чапля», ландшафтного заказника загальнодержавного значення «Совий яр», пам'ятки природи загальнодержавного значення «Печера «Атлантида» та в Гуменецьких (Кам'янець-Подільський район) й Іванковецьких штольнях, які знаходяться на території ландшафтного заказника загальнодержавного значення «Іванковецький» (Городоцький район).

Широковух європейський (*Barbastella barbastellus* Schreber, 1774). Ареал цього виду охоплює більшу частину Європу та Північну Африку. На території України широко вух європейський зустрічається в Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Хмельницькій, Київській, Черкаській та Кіровоградській областях.

Довжина передпліччя широковуха сягає 31–43 мм, маса тіла – 6–16 г). Хутро густе, на спині темно-коричневе, майже чорне, на черевній частині – полово-сіре. Не дуже довгі і широкі вуха розташовані посередині голови та з'єднані при основі шкіряною стяжкою.

Поширений цей вид переважно в лісистих і гористих місцевостях. Основними місцями помешкання цього виду горища будинків, дупла дерев, штучні гніздівлі для птахів. Зимує він у печерах і штольнях та в глибоких підвалах, у досить холодних місцях, часто біля входу. Широковух європейський – осілий вид або ближній мігрант. У кінці травня – на початку червня самця народжує двох малят. Їжу починає добувати з настанням сутінок. Полує на узліссі, у парках і садах, поблизу будинків. Здобич хапає з повітря. Живиться дрібними двокрилими, метеликами та жуками.

Широковух європейський занесений до III категорії («рідкісний вид») Червоної книги України (1994), до II додатку Бернської конвенції (1979) та до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Головними причинами зменшення чисельності виду є зменшення кількості сховищ, зокрема, руйнування підземних сховищ і старих будівель, вирубування старих лісів, безпосереднє знищення людиною, фактор турбування та забруднення природного середовища. На Хмельниччині широковух європейський є рідкісним видом, який зустрічається у межах НПП «Подільські Товтри», зокрема в Гуменецьких штольнях (Кам'янець-Подільський район).

Вовчок садовий (*Eliotmys quercinus* L., 1766). Ареал виду охоплює Центральну, Західну і Східну Європу, Північну Африку та захід Малої Азії. В Україні вовчок садовий спорадично трапляється в деяких західних і центральних областях.

Верхній бік тіла має червонувато-сіро-буре забарвлення, нижній – білий. Навколо ока є чорне блискуче кільце; під вухом до шиї йде чорна смуга; по-

переду і ззаду вуха є по одній білій плямі. Кінчик хвоста двоколірний: зверху чорний, знизу – білий.

Основними біотопами вовчка садового є хвойно-широколистяні ліси рівнин і гір, а також сади. Після зимової сплячки, яка закінчується в середині березня – на початку квітня, тварини влаштовують гнізда, що розміщуються в дуплах і серед коріння дерев, у штучних гніздівлях, а також відкрито на гілках. У травні-липні після 23–28 діб вагітності самиця народжує 3–6 малят. У жовтні-листопаді вовчок садовий впадає в зимову сплячку.

Цей вид активний з настанням сутінок і вночі. Харчується вовчок садовий як рослинною (жолуді, горіхи ліщини, граба і бука, плоди, ягоди, фрукти різноманітних рослин), так і тваринною їжею (дрібні гризуни, моллюски, комахи, дрібні птахи та їхні яйця).

Вовчок садовий занесений до IV категорії («невизначений вид») Червоної книги України (1994) та до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Основними чинниками, що вплинули на чисельність цього виду, є деградація місць перебування, використання інсектицидів у боротьбі зі шкідниками лісу.

На території Хмельницької області вовчок садовий є дуже рідкісним видом, який був зареєстрований в межах НПП «Подільські Товтри» – лише в ботанічному заказнику загальнодержавного значення «Панівецька дача» (Кам'янець-Подільський район).

Горностаї (*Mustela erminea* L., 1758). Ареал виду охоплює лісостепову, лісову та лісотундрову зони Європи, Північну та Центральну Азію, Північну Америку. В межах України горностаї поширені на всій території, за винятком південних причорноморських районів.

У літньому вбранні горностаї має шоколадне з каштановим відтінком забарвлення тім'яні, лобу та щоки; починаючи від потилиці, забарвлення на спині світлішає та набуває жовтуватого відтінку; черевна частина тіла – біла. У зимовому вбранні цей вид має біле, молочного кольору забарвлення, крім задньої кінцевої частини хвоста.

Основними біотопами горностаї є долини річок, береги струмків, озер, ставків, боліт і плавнів, ліси, узлісся, переліски та чагарникові зарості, інколи – поля та населені пункти. Кубла ці тварини влаштовують у норах гризунів, дуплах і серед коріння дерев, у купах хмизу та серед каміння. Один раз на рік у лютому-травні самиця народжує 2–10 малят. Статевозрілими молоді горностаї стають у 3–4 місячному віці.

Цей вид веде осілий, сутінковий і нічний способи життя. Живиться горностаї переважно тваринною їжею (мишами, полівками та іншими дрібними гризунами, дрібними птахи та їхніми яйцями, земноводними, плазунами та, іноді, комахами), інколи використовує в їжу плоди рослин.

Горностаї занесений до IV категорії («невизначений вид») Червоної книги України (1994) та до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Основні чинники, що вплинули на зменшення чисельності

цього виду – несприятливі метеорологічні умови, хвороби, деградація місць перебування внаслідок меліорації, використання отрутохімікатів у боротьбі з гризунами.

В межах Хмельницької області горностай є рідкісним видом, який спорадично поширений на всій її території, зокрема, в НПП «Подільські Товтри», РЛП «Мальованка», в заказниках місцевого значення: гідрологічному «Радковицький» (Городоцький район), ландшафтному «Малі і Великі Луки» (Полонський район), гідрологічному «Ставищанський» (Білогірський район) та інших.

Тхір степовий (*Mustela eversmanni* Lesson, 1827). Ареал виду охоплює територію від південно-східної Європи до Забайкалля та Далекого Сходу, а також Передкавказзя, Кавказ і Середню Азію. В Україні тхір степовий поширений в степовій та лісостеповій зонах, а також на Поліссі.

У літньому вбранні цей вид має жовте з домішками коричневого забарвлення верхньої частини тіла; на черевній частині тіла відбувається зміна забарвлення від жовто-рудого по боках тіла до світло-жовтого знизу. У зимовому вбранні тхір степовий має світліше забарвлення – відбувається заміна рудих відтінків на жовтувато-сірі.

Головними місцями помешкання виду є відкриті простори з низьким травостоєм і ущільненим ґрунтом. Іноді живе в лісосмугах, байрачних лісах і на околицях населених пунктів. Кубла тхір степовий влаштовує в норах гризунів, в тріщинах скель, у купах хмизу, серед каміння, в дуплах дерев і скиртах соломи. Один раз на рік самиця народжує від 3 до 19 малят. Статевозрілими молоді тхорі стають у 10–11 місячному віці. Цей вид веде сутінковий спосіб життя. Живиться тхір степовий переважно тваринною їжею (дрібними гризунами і птахи та комахами), інколи поїдає плоди рослин.

Тхір степовий занесений до III категорії («рідкісний вид») Червоної книги України (1994), до II додатку Бернської конвенції (1979) та до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001). Основні чинники, що вплинули на зменшення чисельності цього виду: розорювання цілинних ділянок, традиційна технологія обробки ґрунту в агробіотопах, використання отрутохімікатів у боротьбі з гризунами, знищення людиною.

На території Хмельниччини тхір степовий є рідкісним видом, який був зареєстрований в НПП «Подільські Товтри» – поблизу ботанічного заказника загальнодержавного значення «Панівецька дача» (Кам'янець-Подільський район).

Борсук (*Meles meles* L., 1758). Ареал виду охоплює Європу та Азію, за винятком півострова Індокитай. В Україні він зустрічається в усіх природних зонах і в гірських районах, але переважно мешкає в лісостеповій зоні.

Загальне забарвлення борсука полово-сірувате з домішками чорного на спині та з половим відтінком по боках тіла. З верхнього боку від роту до середини голови і до потилиці тягнеться широка смуга білого забарвлення, а че-

рез око та вухо до верхньої частини шиї – чорна смуга. Забарвлення нижньої частини тіла – біле.

Борсук поселяється в норах поодинокі або сім'ями. Нори мають віднірки та підземні ходи, якими тварини користуються протягом багатьох років. Борсук активний в сутінках та вночі, але може виходити з нори і вдень. У лютому-квітні самиця народжує 2–4, іноді 5–6 малят. Молодь тримається з батьками до статевозрілого віку, який настає в 2–3 роки. У жовтні-листопаді, після інтенсивного накопичення жиру протягом літа, борсук впадає в зимову сплячку, яка триватиме до весни. Харчується борсук як рослинною (плоди, ягоди, бульби та корені різноманітних рослин), так і тваринною їжею (дрібні гризуни, дощові черви, молюски, комахи, іноді риба, дрібні птахи та їхні яйця).

Раніше борсук був мисливським видом, але надмірне його добування та браконьєрство, а також деградація місць перебування і загибель в агроценозах від техніки під час сільгоспробіт призвели до зменшення чисельності цього виду. В південних областях України (Миколаївська, Херсонська) він взагалі майже зник. Борсука занесено до Червоної книги України (категорія II – «вразливий вид»), до II додатку Бернської конвенції (1979) та до Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001).

Заселяючи різні типи лісу, зокрема, острівні та байрачні, а також балки, яри, схили річкових долин, борсук поширений практично на всій території Хмельницької області. Зокрема, він охороняється в межах НПП «Подільські Товтри», РПП «Мальованка», заказників як місцевого («Данилівський», «Дністровський», «Калоський», «Чоботарня», «Лизнявський», «Рахновецький», «Урочище Зайчики», «Давидковецький», «Буковий ліс», «Глібівський», так і загальнодержавного значення («Івахновецький», «Циківський», «Совий яр», «Княжпільський», «Панівецька дача», «Довжоцький»).

Тварини обласного Червоного списку

До Червоного списку рослин і тварин Хмельницької області (2001) включено 164 види, з яких 82 види безхребетних і хребетних тварин з Червоної книги України (1994), які зустрічаються зараз або мешкали в минулому на території області, та 82 види хребетних тварин, які є рідкісними, погранично-ареальними або їхня чисельність у цьому регіоні останнім часом зменшується. До складу другої групи належать 13 видів риб (гольян звичайний, білизна звичайна, білоочка, пічкур дністровський довговусий, пічкур світлоплавцевий, в'юн, йорж-носар, бичок головач та інші), 3 види земноводних (часничниця звичайна, ропуха зелена, жаба гостроморда), 4 види плазунів (черепаха болотяна, веретільниця ламка, ящірка зелена, вуж водяний), 43 види птахів (пірникоза сірощока, бугай, чепура велика, чепура мала, гуска мала, осоїд, шуліка чорний, лунь лучний, підсоколик великий, кібчик, чеплик, тетерук, орябок, куріпка сіра, деркач, баранець великий, крячок чорний, крячок білокрилий, голуб-синяк, сова болотяна, совка, дрімлюга, сиворакша, рибалочка, бджоло-

їдка, жовна зелена, дятел білоспинний, плиска жовтоголова, щеврик лучний, щеврик польовий, сорокопуд чорнолобий, кобилочка річкова, кобилочка-двір-кун, кропив'янка рябогруда, дрізд білобровий, мухоловка мала, синьошійка, ремез, синиця чорна, чечевиця звичайна, шипкар ялиновий, вівсянка садова й інші) та 18 видів ссавців (рясоніжка велика, вухань звичайний, вухань австрійський, нічниця велика, нічниця вусата, лилик пізній, лилик двоколірний, нетопир-карлик, нетопир лісовий, вовк, куниця звичайна, лось звичайний, бабак, ховрах рябий, вовчок горішковий, хом'як звичайний та інші).

УНІКАЛЬНІ ПАЛЕОНТОЛОГІЧНІ ОБ'ЄКТИ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Територія Хмельницької області, як і майже все Поділля, надзвичайно багата відслоненнями міоценових вапняків, де за кілька годин можна зібрати чудову колекцію черепашок молосків та решток інших морських безхребетних. Зрідка у вапняках трапляються і розрізнені кістки давніх морських ссавців – тюленів та китоподібних. Але до недавнього часу знахідками решток наземних хребетних Хмельниччина не могла похвалитися. Палеонтологічні довідники, останній з яких було видано ще наприкінці 70-х років минулого століття, наводять дуже скромний перелік палеонтологічних знахідок, зроблених на її території. Серед останніх переважають рештки плейстоценових ссавців, які й донині мешкають в Україні, зрозуміло за винятком мамонта (*Mammuthus primigenius*), волохатого носорога (*Coelodonta antiquitatis*), первісного зубра (*Bison priscus*) та північного оленя (*Rangifer tarandus*). Найдавнішим з відомих на той час було пізньопліоценове місцезнаходження хребетних, яке знаходиться у гравійному кар'єрі на лівому березі р. Смотрич біля с. Шутнівці Кам'янець-Подільського району, де було знайдено кістки південного слона (*Archidiscodon meridionalis*) та етрусського носорога (*Dicerorhinus etruscus*).

Такий непоказний склад представників давніх фаун Хмельницької області не є дивним. Геологічна історія цього регіону склалася так, що льодовики, які побували тут протягом четвертинного періоду, стерли майже усі пухкі відклади, упритул до щільних порід, і залишили по собі лише не дуже потужні шари моренних відкладів, що лежать на вапняках та гранітах. Здавалось би, на хороші палеонтологічні матеріали дольодовикового віку тут годі й розраховувати. Та виявилось, що на Хмельниччині не все так зле з палеонтологічними знахідками, як могло б здатися на перший погляд. Граніти та вапняки змогли заховати в собі і захистити від руйнівної дії часу велику кількість надзвичайно цікавих палеонтологічних документів. На початку 80-х років минулого століття тут було відкрито два унікальних пізньоміоценових місцезнаходження наземних хребетних.

За дивним збігом обставин, обидва місцезнаходження розташовані у Шепетівському районі, вони одного геологічного віку і стали відомі палеонтоло-

гам мало не одночасно. Перше з них, яке назвали «Гриців», знаходиться на правому березі р. Хомора у двох невеличких вапнякових кар'єрах (один із них на сьогоднішній день рекультивований) між смт. Гриців та с. Коськів. Місцеві мешканці розповідали, що тут часто знаходили викопні кістки, особливо у повесні роки, коли вапняк видобувався вручну. Але кому і навіщо вони були потрібні?! Після створення кар'єрів кількість знахідок збільшилась. Та, як і раніше, кістки або просто викидали, або разом із каменем відправляли на будівництво доріг чи до печей для випалювання вапна. Лише у 1982 р. про це місцезнаходження палеонтологам повідомив Віталій Миколайович Кушнірук, викладач Грицівського ПТУ і красзнавець. Частину зібраних кісток він передав до Хмельницького обласного краєзнавчого музею, а частину разом із зразками породи привіз до Києва – у Відділ палеозоології хребетних та Палеонтологічний музей, який на той час був у складі Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена АН УРСР. Після цього співробітники Палеонтологічного музею протягом більш ніж десяти років, інколи по два-три рази за польовий сезон, проводили в Грицеві розкопки, аж доки кар'єр не припинив свою роботу. Про друге місцезнаходження, яке одержало назву «Климентовичі», повідомив до Палеонтологічного музею геолог Юрій Іванович Смирнов. У 1983 р. він приніс для визначення зуби та кістки давніх тварин, знайдені ним при обстеженні розкривної частини гранітного кар'єру біля с. Климентовичі. На жаль, на цьому місцезнаходженні лише один раз вдалося провести невеличкі розкопки.

У відповідності до сучасного біохронологічного поділу, фауни Грицева та Климентовичів належать до 9-ї зони континентальних фаун ссавців, тобто до найдавнішої з фаун раннього валеццо, геологічний вік якої за різними оцінками становить приблизно 10–12,5 млн. років. Нині Гриців є найбільшим з відомих місцезнаходжень гіпаріонової фауни цього віку – як за кількістю зібраних матеріалів, так і за переліком зареєстрованих таксонів хребетних тварин. Тут було зібрано десятки тисяч решток давніх хребетних, а за попередніми і дуже приблизними підрахунками загальна кількість зареєстрованих видів сягає за 300. Про якість викопного матеріалу годі вже й казати – печерні умови захоронення виявились надзвичайно сприятливими для збереження решток тварин, особливо земноводних, плазунів та дрібних ссавців. Щодо кісток великих ссавців, то останні здебільшого виявились сильно потрощеними зубами хижаків, хоча зустрічаються й відносно цілі екземпляри. Більша частина цих викопних матеріалів зберігається в колекціях Палеонтологічного музею Національного науково-природничого музею НАН України.

Тваринам із Грицева та Климентовичів присвячено вже чимало наукових публікацій. У грицівській фауні знайдено багато нових для науки видів, а також таксонів більш високих систематичних рангів. Багато зареєстрованих тут родів та родин хребетних тварин є першими їх знахідками для неогену України, а в ряді випадків – і для Європи. При цьому ще далеко не всі зібрані рештки визначені та описані, на цю роботу може піти ще не один десяток років.

Але зараз вже можна скласти досить вірогідне уявлення про геологічний вік та умови існування грицівської та климентовицької фаун, а також зробити попередні висновки щодо їх систематичного складу та характеру утворення самих місцезнаходжень.

У так званій сарматській час, тобто десь на межі середнього і пізнього міоцену, приблизно 10–14 млн. років тому, на території сучасної України знаходилася широка морська протока. Вона починалася на півдні Одещини, проходила через Поділля та Волинь, і огинаючи Карпати та Альпи йшла до Середземного моря, куди впадала в районі сучасного півдня Франції. Вздовж узбережжя цього морського басейну завдяки діяльності вапнякових водоростей та моховаток утворювались прибережні біогермні рифи. Вони досягали значних розмірів, мали складну конфігурацію і займали великі площі. Наприкінці середнього сармату море відступило і рифи, що знаходились на місці сучасного Грицева, на досить тривалий час опинилися далеко на суходолі. Ще на морській стадії існування в них виникли численні карстові порожнини, почасти заповнені зеленкуватим піском і сіро-зеленою, трохи мергелистою морською глиною. В пісках та вапняках, місцями у великій кількості, зустрічаються черепашки молюсків, склад яких є типовим для новомосковського горизонту середнього сармату. Зрідка трапляються і поодинокі кістки справжніх тюленів (*Phocinae gen.*) та хребці цетотерія (*Cetotherium sp.*) – невеличкого вусатого кита, довжина тіла якого звичайно не перевищувала трьох метрів.

На суходолі колишні рифи перетворилися на довгі гряди, складені з великих кам'яних брил. Під дією атмосферних факторів в них розпочався інтенсивний процес руйнації вапняку. Утворювались нові порожнини, тріщини та гроти – чудові укриття для різноманітних ссавців і плазунів. Багато хижих ссавців селилося у численних карстових печерах і зносило туди свою здобич. Не відставали від них і птахи – кам'яні гряди здіймалися над піщаною рівниною на висоту до 6–12 метрів, тому досить тривалий час були дуже привабливими для хижих птахів, які також зносили сюди свою здобич і залишали погадки з неперетравлених решток їжі, зокрема кісток риб, земноводних, плазунів та дрібних ссавців. Погадки потроху розсипалися, а кістки, що в них містилися, падали вглиб тріщин, щілин та численних порожнин рифу або заносилися туди дощовими потоками. І, в решті-решт, їх поглинала рідка сіро-зелена глина або вкривали шари потрошеного вапняку або рудувато-бурого печерного суплинку.

В умовах вологого субтропічного клімату піски навколо колишніх рифів швидко заростали. За результатами споро-пилкового аналізу, як показали палеоботаніки С.В. Сябряй та С.А. Яковенко, у складі рослинності Грицева переважали різноманітні сосни. Вірогідно, що деякі із них були бурштиноносними, багато з них (*Pinus ruthenica*, *P. mirabilis*, *P. minutus*, *P. bajleyana* та деякі інші) зустрічались лише у міоцені. Листяні угруповання формувались за рахунок кількох видів дуба, ільма, зрідка каштанів та лип. На заболочених ділянках над заростями болотних рослин підносилися величезні крони болотних кипарисів. Піщані пляжі перетворилися на субтропічний ліс. Цікаво, що

він відрізнявся від західноєвропейських лісів того ж геологічного віку надзвичайно великою кількістю хвойних дерев та відсутністю магнолій і деяких інших теплолюбних рослин.

У цьому новоутвореному лісі сформувалася надзвичайно багата фауна хребетних¹. За своїм складом вона дещо нагадувала сучасні лісові фауни субтропічних і тропічних зон Азії, Африки та Америки. В численних водоймах, що знаходились як всередині колишніх рифів, так і навколо них, жили риби (здебільшого якісь дрібні сомики), мешканці підземних водойм протеї (*Mioproteus*), панцирні тритони (*Chelotriton*), якісь невеличкі справжні саламандри (*Salamandridae*) та найбільший представник родини велетенських саламандр (*Criptobranchidae*) – *Andrias* sp., довжина якого сягала трьох і більше метрів. У вологих місцях зустрічались жаби з давньої підродини безхвостих амфібій *Palaeobatrachinae* (раніше вважалась, що вони вимерли ще у ранньому міоцені), а також ропухи (*Bufo*) і часничниця (*Pelobatidae*).

Фауна плазунів Грицева просто вражає своїм багатством. У водоймах плавали порівняно невеликі черепахи з роду *Melanochelys* та шкірясті черепахи, або трионікси (*Trionyx*), а також величезні, вагою до декількох сотень кілограмів, кайманові черепахи (*Chelydridae*). Не меншими за останніх були слонови черепахи (*Geochelone*), які мешкали у лісі разом з наземними черепахами (*Protestudo*). Наявність слонових черепах свідчить, що мінімальні річні температури в ті часи не були нижчими за 15 °С.

З числа лускатих рептилій, як встановила Т. Зерова, в Грицеві жили різноманітні ящірки родів *Lacerta* та *Plesiolacerta*, представники трьох родів веретільниць (*Anguidae*) – суто веретільниця (*Anguis* sp.) та два види жовтопузиків (*Pseudopus* sp. і *Ophisaurus* sp.), сцинк (*Eumeces* sp.), гекони (*Gekkonidae*), агами (*Agamidae*), двоходкові (*Amphisbaenia*). Особливо вражає кількість знайдених решток змій, переважно полозів родів *Coluber* (2–3 види) та *Elaphe*, а також вужа *Natrix* cf. *longivertebra*. Крім того, зареєстровано три роди удавчиків (*Eugeniae*): *Albaneryx*, представлений видом *A. volynicus*, а також *Bransateryx* та *Eryx*. З отруйних змій у фауні Грицева були дуже численними два види гадюк: велика, розміром з сучасну гюрзу, гадюка *Vipera (Macrovipera) ukrainica*, та дрібна *Pelias* sp. Зрідка траплялася й кобра *Naja romani*.

Кісток птахів в Грицеві знайдено напрочуд мало. Вони належать двом видам, одним з яких, найбільш вірогідно, є *Galiphasianus* sp. – схожий на фазанів птах розміром з курку.

Знахідки решток веретільниці, сцинка, удавчиків та двоходки свідчать про наявність у лісі досить товстого шару підстилки з хвої та листя. А це, у свою чергу, дозволяє очікувати серед його мешканців великої кількості дрібних ссавців. І дійсно, як за систематичним різноманіттям, так і за кількістю зібраних решток комахоїдних, грицівська фауна на має собі рівних. Гризуни

¹ Попередні дані щодо систематичного складу земноводних та плазунів (за винятком лускатих) одержані від В.М. Чхиквадзе (особисте повідомлення).

трохи поступаються чисельністю останнім, але переважають їх за багатством видового складу.

Окремо слід зупинитись на рукокрилих, представлених (попередні визначення В.Б. Волошина) лише летючими мишами (*Microchiroptera*), хоча при такому теплолюбному складі фауни можна було б сподіватись і на знахідки криланів. Умови субтропічного лісу та наявність великої кількості укриттів в карстових утворах і щілинах колишнього рифу сприяли значному видовому різноманіттю цих тварин, а вапнякові стіни печер чудово зберегли їхні рештки від руйнування. Внаслідок цього у грицівському місцезнаходженні було зібрано мабуть найбільшу в світі колекцію міоценових летючих мишей – підковоносів (*Rhinolophus* – 2 види), нічниць (*Myotis* – 4 види), вуханів (*Plecotus* – 1 вид), вечірниць (*Nyctalus* – 1 вид) та кажанів (*Eptesicus* – 1 вид), рештки яких нараховуються десятками та сотнями екземплярів.

Можна припустити, що незначна кількість знахідок решток так званих «товстошкірих» тварин пов'язана з характером накопичення матеріалу в грицевському місцезнаходженні за рахунок діяльності хижаків. Так, ані хоботні, ані носороги не жили в печерах чи на верхівках вапнякових гряд. А хижаку, навіть великому, було б нелегко (та, мабуть, не було й потреби) зтягти туди хоча б частину туші таких величезних звірів. Однак, хтось таки приніс на верхівку скелі чималий та важкий, наче камінь, кутній зуб мастодонта!

Натомість склад хижих ссавців фауни Грицева є дуже різноманітним. Нами встановлено, що з ведмежих (*Ursidae*) тут присутні роди *Indarctos* та, вірогідно, *Hemicyon* – мабуть найбільш м'ясоїдні ведмеді за всю історію цієї родини. Найбагатше представлена родина кунцевих (*Mustelidae*): окрім двох видів росомох (*Plesiogulo* cf. *crassa* та *Eomellivora wimani*) тут мешкав дрібний борсук з роду *Palaeomeles* та ще 6 чи 7 поки-що невизначених представників цієї родини, розмірами від дрібного тхора до видри. З німравід (*Nimravidae*), – вимерлої родини «шаблезубих» хижаків, – відмічено рід *Sarsanosmilus*. Гієнових (*Hyaenidae*) представляють три види: порівняно невелика, завбільшки з сучасну смугасту гієну, *Allohyaena sarmatica*; зовсім маленький, як для гієн, *Ictitherium spelaeum* і також зареєстровані рештки якоїсь велетенської гієни, найвірогідніше з роду *Dinocrocuta*. Родину віверових (*Viverridae*) репрезентують два види – *Semigenetta* sp., трохи менша за лісову куніцю, та ще одна, дуже схожа на неї, але набагато більша за розмірами, генета. З родини котячих (*Felidae*) у фауні Грицева була присутня якась із великих «шаблезубих» кішок, можливо *Machairodus* cf. *afanistus*, та ще невеличка, менша за сучасну рись, кішка *Pseudaelurus* sp.

Немає сумніву, що хижі ссавці всіляко використовували рифи. Деякі з них досить постійно мешкали у їхніх печерах та гротах, створюючи там свої кубла. В першу чергу це стосується росомохи-еомелівори, іктитерія та алогієни, про що свідчать велика кількість і різноманітність знайдених решток цих тварин. Більшість же інших видів хижаків, скоріш за все, навідувалась на вап-

някові скелі лише час од часу – для відпочинку, укриття чи поїдання здобичі. Мабуть ці тварини не так вже й часто гинули там самі. Скоріш за все, їхні кістки приносили до печер росомахи та гієни. Саме тому рештки більшості хижаків грицівської фауни є поодинокими, і представлені переважно ізольованими зубами та їх уламками.

Наведений вище перелік тварин можна розглядати як дуже і дуже попередній. Склад фауни хребетних Грицева постійно ревізується і змінюється, що пов'язано як з визначенням надзвичайно численних решток (ще далеко не всі зібрані матеріали систематизовані, а не те що вивчені та описані), так і зі змінами у систематиці відповідних груп. До того ж мало не щорічно на основі зібраних у Грицеві колекцій описуються нові для науки види тварин.

Грицівське місцезнаходження решток хребетних тварин знайшло своє місце і в експозиції Палеонтологічного музею ННІМ НАН України. Природні умови за часів його утворення відображені у діорамі, виконаній художником С.І. Гончаренком.

З часом (можливо через кілька сотень, а можливо й через тисячу років) в ході чергової трансгресії сарматського моря рифи знову опинилися під водою. Але море не змогло їх зруйнувати. Воно лише надійно поховало ці старі вапнякові гряди разом із безліччю схованих всередині них кісток під шарами нових морських відкладів, які належать вже до васильівського горизонту середнього сармату.

Щодо Климентовичів, то це місцезнаходження виникло у зовсім інший спосіб, ніж Грицівське. В часи існування ранньовалезійської фауни, найбільш вірогідно – на самому початку морської трансгресії, про яку йшлося вище, на місці сучасного гранітного кар'єру знаходилась маленька морська лагуна. Вона займала неглибоку, витягнуту у меридіональному напрямку западину овальної форми (її розміри, приблизно, 150 x 400 метрів), що виникла на плескатій поверхні великого гранітного масиву як результат вивітрювання ділянки менш твердого і тріщинуватого каменю. Дно западини вкрите гранітною жорсткою та синьо-зеленою монтморилонітовою глиною – кінцевим продуктом вивітрювання граніту. Ця глина майже непомітно переходить в лагунні відклади, представлені приблизно півметровим шаром досить щільної мергелистої глини з безліччю крихітних вапнякових кульок. Цікаво зазначити, що ційно викопана глина мала інтенсивний бірюзовий колір, який під дією повітря усього за 15–20 хвилин змішовався на зеленкувато-бурий. Мергелиста глина, також без помітної границі, переходить у шар надзвичайно пухкого вапняку, утвореного з черепашкового детриту, в товщі якого подекуди трапляються порівняно невеликі тверді вапнякові стягіння. Потужність вапнякового шару не перевищує 3-х метрів, у місці проведення розкопок вона складає близько 2-х метрів. Вище знаходяться льодовикові відклади (1–1,5 метра) та сучасне поліське верхове болото. Рештки хребетних тварин мають досить хорошу збереженість і залягають переважно у мергелистій глині та нижній половині вапнякового

шару, але деякі найбільш великі кістки занурилися навіть у монтморилонітову глину. Судячи з усього, саме гранітні береги давньої лагуни не дозволили льодовикам дістатися до пухких відкладів неогенового віку.

Приймаючи до уваги географічну та хронологічну близькість Грищева та Климентовичів, можна припустити, що їхні фауни не відрізнялися за своїм систематичним складом. Зараз важко щось стверджувати, оскільки климентовицьке місцезнаходження не було належним чином досліджене. Однак, у будь-якому разі, перелік представників останнього має бути значно коротшим, оскільки йдеться про хребетних суходолю, які ніяк не могли жити в морській лагуні – у климентовицькому місцезнаходженні було знайдено лише ті рештки тварин, які свого часу за невідомих обставин потрапили на її дно. І дійсно, з усього різноманіття ранньовалезійських хребетних, яке нам продемонструвало грищівське місцезнаходження, тут було зареєстровано не так вже й багато видів. Це дрібна ящірка (найбільш вірогідно – веретільниця), змії – якісь удавчик, полоз і гадюка середніх розмірів, а також кілька видів наземних ссавців – олень *Euprox* sp., трагоцерус *Dystychoceras* sp., «лагомерикс» *Lagomericydae* gen. та свиня *Hiotherium* sp. з числа парнопалих; гіпаріон *Hipparion* sp. і носоріг *Alicornops simorreense* з непарнопалих; а також росомаха *Eomellivora wimani* та дрібна кіпка *Pseudaelurus* sp. з хижаків.

Немає сумнівів, що на Хмельниччині може відшукатись ще не одне місцезнаходження давніх хребетних. І не лише подібне до описаних вище. Це можуть бути знахідки решток неогенових морських ссавців, відбитки палеозойських риб, кістки пліоценових тварин або представників мамонтової фауни тощо. Не виключено, що багато людей, дехто може ще з дитинства, знає про знахідки кісток давніх тварин – чи десь у яру на околиці рідного села, чи у якомусь невеличкому кар'єрі, чи в урвистому березі річки, на якій колись рибалив. Але ж ці викопні матеріали могли б стати чудовими експонатами музеїв. Їх вивчення могло б доповнити існуючі знання про клімат, природні умови, флору і фауну далекого минулого нашої країни, дозволити з'ясувати якісь проблемні питання походження сучасних видів, відкрити вікно у світ непізнаного і дати початок новим дослідженням. Необхідно, щоб про них дізналися вчені.

Саме тут хотілось би торкнутися важливого і наболілого питання, яке стосується загальних проблем відкриття, збереження та вивчення палеонтологічних об'єктів. Слід зазначити, що до музеїв час від часу надходять повідомлення про окремі палеонтологічні знахідки. Більш того, в останні роки їх кількість помітно зростає. Але, здебільшого, вони супроводжуються пропозицією придбати знайдені викопні матеріали (навіть якщо вони ще не викопані із землі) або ж визначити їхню систематичну приналежність перед продажем якомусь з приватних колекціонерів.

Та, на превеликий жаль, палеонтологічні установи України не так багаті, як хотілося б. Здебільшого, вони не в змозі купувати викопні матеріали. До того ж останнім часом у них виникає доволі серйозна конкуренція.

Ще у зовсім недавньому минулому нечисленні палеонтологи-аматори збирали (як правило – власноруч) такі викопні матеріали, що не потребують значних зусиль при здобуванні та препаруванні. Це були черепашки моллюсків, зуби мамонтів та акул, відбитки риб, рослин та трилобітів і таке інше, з яких створювались порівняно невеликі приватні колекції. Найчастіше ж люди приносили та привозили додому викопні рештки тварин та рослин чи як сувеніри на згадку про далеку подорож, чи випадково, як щось напрочуд дивне. Це міг бути бивень мамонта з Якутії, зуби акул та «чортові пальці» (белемніти) з дніпровського пляжу, шматочок бурштину з Балтійського моря чи, навіть, череп первісного зубра або волохатого носорога, вилловлений в річці. Однак, для серйозного заняття палеонтологією, а саме для виконання ряду необхідних робіт, – від організації експедицій та проведення розкопок до оформлення і підтримання в належному стані колекцій та експозицій, – потрібні чималі кошти. Крім того, більшість палеонтологічного матеріалу потребує тривалого і кваліфікованого препарування. Зрозуміло, що для більшості аматорів такі витрати коштів і часу просто не під силу. Але вже вишк прошарок осіб, яким «для повноти щастя» вкрай не вистачає черепа мамонта над більярдним столом чи ще якоїсь дивини, якої немає у сусідів. Деякі ж із подібних «колекціонерів» готові збирати що завгодно, аби це, на їхню думку, було вдалим вкладанням грошей.

Тому останнім часом з'являється все більше осіб, котрі намагаються «зробити бізнес» на збиранні та продажу палеонтологічних матеріалів. Ситуація поки що не така загрозлива, якою вона є з так званого «чорною археологією», але вже й зараз працівники митних закладів щорічно конфіскують чимало викопних матеріалів, які наші громадяни намагаються незаконно вивезти за межі країни. В такому разі палеонтологічні документи, можливо навіть надзвичайно цінні, назавжди пропадають для української науки, та й для науки взагалі. Ані будь-які зміни у чинному законодавстві, ані підвищення рівня життя в країні не зможуть суттєво змінити існуючого положення. Єдине, що його може хоч якось виправити – це зміни у свідомості громадян України – можливо тих, хто зараз ще ходить до школи або сидить в аудиторіях вищих навчальних закладів. Цьому може сприяти усвідомлення такої простої істини, що назву свого рідного села, міста, району чи області, тобто своєї «маленької батьківщини», набагато приємніше знайти в науковому виданні, аніж на сторінках кримінальної хроніки.

Про знахідки цікавих палеонтологічних об'єктів Ви можете повідомляти за наведеною нижче адресою або ж до відділів природи обласних краєзнавчих музеїв.

ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНА МЕРЕЖА ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Природно-заповідний фонд Хмельницької області включає 1 національний природний парк, 1 регіональний ландшафтний парк, 152 заказники (23 – загальнодержавного, 129 – місцевого значення), 261 пам'ятка природи (5 – загальнодержавного, 256 – місцевого значення), 18 заповідних урочищ, 1 зоопарк місцевого значення, 1 ботанічний сад загальнодержавного значення, 38 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва (9 – загальнодержавного, 29 – місцевого значення). Розміщення природно-заповідних територій загальнодержавного значення показано на карті.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРИРОДНИЙ ПАРК «ПОДІЛЬСЬКІ ТОВТРИ»

НПП «Подільські Товтри» створений за указом Президента України № 474/96 від 27 червня 1996 року на основі природоохоронних об'єктів різного рангу та унікальних історико-культурних комплексів Поділля, зокрема, Товтрового горбогірного кряжу й Кам'янецького каньйонного Придністров'я. Загальна площа становить 261316 га, з яких 3081,5 га надані парку в постійне користування. Парк розташований на території трьох адміністративних районів Хмельницької області: він повністю охоплює Кам'янець-Подільський район, більшу частину Чемеровецького району, і невелику частину Городоцького району. Унікальні ландшафти, сформовані в різні геологічні епохи, приваблюють своєю неповторністю. Назва «товтри» пішла від фракійського «тердрос» або лагінського «турмур» – край, вістря, а в слов'янських мовах набула звучання «татри», «товтри». Інколи товтрову грядку називають «Медобори» («медубаріс» – між водами) або «Недобір». Формувалася гряда 25–15 млн. років тому під час існування Тортонського та Сарматського морів з коралових рифів морських водоростей, молюсків. Сьогодні має вигляд невисоких гряд (горбів, товтр), вкритих лісами або степами, а інколи відкритими вапняками, на яких живуть мохи, лишайники, водорості та кальцелюбні вищі судинні рослини. Дністровська каньйонна частина парку складається із каньйонів лівих приток Дністра та каньйону Дністра. Біля 440 млн. років тому тут вирувало Силурійське море, яке залишило після себе валнякові скелі, стінки із скам'янілими відбитками різних організмів силурійського періоду (брахіоподи, остракоди, трилобіти, корали та водорості – рабдопарелла,

гірванелла). Мандруючи по Придністров'ю, можна побачити відкриті прямо-висні стінки з відбитками або незначні уступи-терраси, на яких оселилися як рослини древніх епох, наприклад пліоценовий релікт – шиверекія подільська, так і ендеміки – мінуарція дністровська, цибуля подільська, шавлія кременецька. Ріки, перетинаючи Товтрову грядку, утворюють чудернацькі петлі, а кам'яністі скелі під впливом ерозійних процесів впродовж тисячоліть створили різні кам'яні «примари» – голови велетнів, чортові пальці, гроти і печери.

Важливою особливістю території парку є високий рівень ландшафтно-геоморфологічної репрезентативності щодо регіону Поділля загалом, що зумовлено, перш за все, великими розмірами, а також – значним рівнем різноманітності геоморфологічної структури. Це сприяло формуванню високого рівня біорізноманітності.

Загальна площа парку (261316,0 га) розподіляється за основними типами використання таким чином: сільськогосподарські землі становлять 148048,8 га (56,6 %), з них на ріллію припадає 130264,4 га (49,8 %), багаторічні насадження 4628,7 га (1,8 %), сіножаті 7028,4 га (2,7 %), пасовища 6127,3 га (5,1 %); заповідні й рекреаційні території (сюди належить частина лісових, степових та лучних ділянок) – 13229,5 га (5,1 %).

Панівне значення в природному рослинному покриві парку мають ліси з переважанням дуба звичайного і граба звичайного, ясена високого. На межі ареалу зростає бук лісовий, значний масив якого знаходиться в північно-західній частині парку (Сатанівська дача). Також на території парку є штучні насадження деревних порід, зокрема тих, які є чужими аборигенній флорі (робінія (біла акація), сосна звичайна, сосна чорна, сосна кримська).

З трав'яної рослинності найбільші площі займають степові й лучно-степові угруповання з домінуванням осоки низької, костриці валійської, ковили волосистої, ковиши найкрасивішої, наскельні степи з домінуванням тонконогу різнобарвного тощо. На території парку трапляються своєрідні скельні угруповання за участю очитка їдкоого, аспленія мурового.

Інші типи рослинності, зокрема, водна, прибережно-водна, болотна представлені на порівняно незначних площах. Переважають угруповання з домінуванням з домінуванням елодеї канадської, ряски малої, рогозів широколистого та вузьколистого, очерету звичайного.

Флора парку відзначається високим рівнем таксономічної різноманітності. За час існування парку були проведені додаткові дослідження, критично проаналізовано гербарні фонди, зібрано значний обсяг оригінальних гербарних матеріалів. За останніми даними авторів список флори парку налічує 1543 види судинних рослин, що належать до 676 родів зі 124 родин.

Важливою особливістю флори парку, як і загалом флори Поділля, є наявність великої кількості граничноареальних, реліктових, ендемічних і субендемічних видів.

Інтенсивна господарська діяльність упродовж багатьох століть, а особливо, другої половини ХХ століття зумовила значне порушення стану популяцій багатьох з них, і, навіть, зникнення видів з флори регіону. Цьому процесу сприяло заповнення Дністровського водосховища, внаслідок чого були зруйновані унікальні екотопи нижньої частини стінок каньйону Дністра, складені силурійськими і девонськими відкладами, а також екотопи прибережних алювіальних наносів, до яких були приурочені види, нині відсутні в регіоні.

За різними даними для території, яка нині належить до національного парку, різними авторами наводилося 64 види судинних рослин, що включені до Червоної книги України (1996), але підтверджено знаходження 49 видів. Це аконіт Бессера, астрагал монпельйський, астранція велика, беладонна звичайна, бруслина капшикова, булатки великоквіткова, довголиста і червона, гніздівка звичайна, зіноваті Блоцького і Пачоського, змієголоівник австрійський, зозулинець салеповий, зозулині сльози яйцелисті, зозулині черевички справжні, клокичка периста, ковили волосиста, пірчаста та Граффа (ковила найкрасивіша), коральковець тричінадрізаний, коручки темночервона, чемерникова і пурпурова, лециця дністровська, лілія лісова, лунарія оживаюча, любки дволисті та зеленоквіткова, пальчатокорінники м'ясочервоний і травневий, підсніжник білосніжний, плавун щитолистий, рябчик гірський, скополія карніолійська, сон великий, сон черніючий, тонконіг різнобарвний, фіалка біла, цибуля ведмежа, цибуля коса, цибуля переодягнена, цибуля пряма, чина ряба, шавлія кременецька, шафран Гейфеля, шиверекия подільська, шоломниця весняна, ясенець білий.

До Червоного списку МСОП занесено цибулю перевдягнену, зіноваті Блоцького, зіноваті Пачоського, зіноваті подільську, шавлію кременецьку, шиверекию подільську, відкасинок осотовидний.

До Європейського Червоного списку включено зіноваті Блоцького, зіноваті подільську, шавлію кременецьку, шиверекию подільську, відкасинок осотовидний.

До Додатку I Бернської конвенції занесено зозулині черевички справжні, змієголовник австрійський, рябчик гірський, сон великий, шиверекию подільську.

Як типові лісові угруповання, що підлягають охороні, до Зеленої книги України включені: грабово-дубові ліси волосистоосокові та ялищеві, дубові ліси татарськокленові та дубові ліси ліщинові. Як рідкісні до Зеленої книги України включені такі лісові угруповання, виявлені на території парку: скельнодубові ліси кизилкові, звичайнодубові ліси кизилкові, звичайнодубові ліси свидиново-гірськоосокові та свидиново-парвськоосокові, грабово-дубові ліси плющеві та підмаренниково-плющеві, широколистяні дубові ліси ведмежоцибулеві.

Серед степових угруповань парку до Зеленої книги занесені формації мигдалю степового, ковили волосистої, ковили найкрасивішої, ковили пірчастої, тонконогу різнобарвного, осоки низької, сеслерії Хейфлерової, серед водних – формації плечиків жовтих, плавуна щитолистого.

Територія парку є осередком, де зберігаються червонокнижні види тварин, зокрема 17 видів комах (красотіл пахучий, красуня-діва, жук-олень, вусач великий дубовий західний, жук-самітник, поліксена, мнемозина, подаїрій, махаон, синявець мелеагр, бражник мертва голова, бражник дубовий, сатурнія мала, сатурнія руда, ведмедиця Гера, бджола-тесляр звичайний, ктир гігантський), 3 види кісткових риб (стерлядь, вирезуб, чоп великий), 1 вид плазунів (мідянка звичайна), 14 видів птахів (боривігер степовий, орлан-білохвіст, орел-карлик, лелека чорний, зміїд, підорлик малий, пугач, сорокопуд сірий та інші), 11 видів ссавців (кутора мала, підковоніс малий, нічниця ставкова, широковух європейський, видра річкова, горностаї, тхір степовий, борсук та інші).

В межах парку знаходиться 73 природо-заповідні території інших категорій. Це 15 – заказників загальнодержавного значення, 17 заказників місцевого значення, 4 пам'ятки природи загальнодержавного значення, 34 пам'ятки природи місцевого значення, 1 заповідне урочище, 1 парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення і 1 – місцевого. Це всі об'єкти Кам'янець-Подільського і Чемеровецького районів (див. Додаток), а також 3 заказники загальнодержавного значення (Іванковецький, Сатанівський, Карабчіївський), 1 парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва (Сатанівська перлина), 1 пам'ятка природи місцевого значення (Деренівка) у Городецькому районі. Загальна площа цих територій 13 134,46 га (5 % загальної площі національного природного парку). Крім того, у м. Кам'янець-Подільський є 65 пам'яток природи місцевого значення, 1 парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення, 1 ботанічний сад загальнодержавного значення і 1 зоопарк місцевого значення.

Заказники «Самовига», «Товтра Вербецька», «Нігинська Товтра», «Іванковецький», «Вільховецький», «Устянський», «Мукшанський» вкриті переважно степами за участю осоки низької, костриці валійської. «Наддністрянський», «Староушицький» сформовані на степових ділянках, які засаджені частково інтродукованими видами, тому тут є лише залишки степової флори за участю ковили волосистої, ковили пірчастої, сеслерії Хейфлерової. Широколистяні ліси переважають у заказниках «Довжоцький», «Іванковецький», «Карабчіївський», «Кармалюкова гора», «Панівецька дача», «Сатанівський», «Циківський», «Чапля» та в деяких інших. Унікальними є пам'ятки природи, зокрема «Смотрицький каньйон», який утворює прямовисні стінки над руслом р. Смотрич, а також «Китайгородське відслонення», яке є одним із

еталонів силурійських розрізів. Тут на скелях зростають реліктові (шиверекія подільська) та ендемічні (цибуля подільська) види.

На території НПП «Подільські Товтри» знаходиться 98 зареєстрованих історико-архітектурних пам'яток, з них у Городоцькому районі – 12, Чемеровецькому – 26, Кам'янець-Подільському – 60. Крім того, 205 таких об'єктів є у м. Кам'янці-Подільському.

На Городощині відоме давнє місто Сатанів, де збереглися фортеця і міська брама, розташована в південній частині селища, на місці впадання в р.Збруч струмка. Вони були забудовані в XV ст. та відновлені в 1724 році після значних руйнацій. В цьому ж столітті в Сатанові збудовано синагогу. В XVI ст. в с. Слобідка Сатанівська започатковано будівництво Свято-Троїцького монастиря, який і нині функціонує.

В Чемеровецькому районі збереглися деякі старовинні садиби. Серед них будинок, подвір'я та парк керуючого лісами п. Журавського (XIX-XX ст.) та будинок керуючого лісами п. Косинського (початок XX ст.). [3] серед культових споруд збереглися Дмитрівська церква 1738 р. в с. Залуччя, П'ятиницька церква та Римо-католицький костел XVIII ст. в с. Кутківці. [1]. В с. Кочубіїв працює водяний млин капітана Бистрицького поч. XIX ст. Будівля знаходиться в хорошому стані.

Кам'янець-Подільський р-н, окрім міста, має кілька фортець, що збереглися до наших днів, на жаль, в зруйнованому стані. Вони знаходяться в сс. Жванець (XV–XVII ст.), Чернокозинці (XVI ст.), Панівці (XV–XVI ст.) Рихта (XIV–XVI ст.).

На території району в багатьох селах залишилися костели та церкви XVIII–XIX ст.: Вірменський костел XVII ст. с. Жванець, Костел діви Марії XVI–XVII ст. с. Китайгород, Христовидвеженська церква 1706 р. с. Супруньківці, Костел XIX ст., с. Супруньківці, Параскевська церква 1887 р. с. Пудлівці, Вознесенська церква 1884 р. с. Привороття, Дмитрівська церква XIX ст. с. Лісківці, П'ятиницька церква 1803 р. с. Підпилилля, Успенська церква 1855 р. с. Крупанівка, Церква Різдва 1887 р. с. Довжок, Михайлівська церква 1886 р., с. Демшин.

Унікальною пам'яткою є Бакотський скельний монастир, X–XIII століття, розташований у білій скелі над р. Дністер. Він приваблює сьогодні тисячі відвідувачів, особливо у храмове свято Св. Братів Макавеїв.

Площа заповідної зони парку становить 1603,8 га, зони регульованої рекреації – 11452,2 га, зони стаціонарної рекреації – 173,5 га. Господарська зона займає 248086,5 га (94,9 % площі парку), у т.ч. на землях у постійному користуванні парку – 77,5 га.

Важливими завданнями парку є організація й ведення моніторингу тенденцій динаміки рослинного покриву території, перш за все – степового типу рослинності, зокрема у випадках, коли функціонування було порушене вна-

слідок необґрунтованих господарських заходів, зокрема створення лісових культур з агресивних інтродуцентів. Необхідним є обґрунтування заходів, спрямованих на їх поступову ліквідацію і відновлення нормального екологічного режиму степових та лісових угруповань.

РЕГІОНАЛЬНИЙ ЛАНДШАФТНИЙ ПАРК «МАЛЬОВАНКА»

В мальовничому лісовому краї на півночі Хмельниччини, на межі Шепетівського та Полонського районів, знаходиться регіональний ландшафтний парк «Мальованка». Він створений в 1999 році. В 2004 році рішенням Хмельницької обласної ради народних депутатів територія «Мальованки» розширена і становить 16920 га (в тому числі заповідної зони – 3160,4 га – 18,7 %). Вона включає околиці сіл Савичі, Хролин, Мальованка, Поляни, Купино, Городнявка.

Це казковий край смарагдових лісів, духмяних боліт та голубооких озер. Через велику заболоченість, незначну родючість ґрунтів, він здавна залишався малоосвоєним. Саме в цих лісових нетрях український люд рятувався від монголо-татарського нашествия. Тут переховувались язичники від місіонерів з Візантії, які вихрещували Русь.

Проте в історії розвитку регіону був період, коли територія парку зазнала підвищеного антропогенного впливу. В кінці XVII і на початку XIX століття колоністи з Німеччини, Польщі, Чехії активно освоювали цей край. Серед лісів виникали численні хутори з гончарним та гутним ремеслом. Адже на території парку зосереджені великі запаси будівельного та кварцового піску, родовища різних сортів глини. Є тут лікувальні сапоніти з радіопротекторними властивостями. Ними здавна підгодовували свиней. Широко поширені волинські каоліни, які використовувались у керамічному, силікатному, паперовому та гумовому виробництвах. Великі запаси якісної червоної глини дозволяли виготовляти черепицю. Ще й досі на дахах будинків в Шепетівському та Полонському районах можна побачити черепицю зі штампами, які свідчать про виробництво на заводах польського князя Сангушка.

Значним попитом користувались виробники мальованських та судимонтських гончарів, які вміли виготовляти та розмальовувати посуд, іграшки-мальованки. Напевно звідси походить назва села «Мальованка», яке знаходиться в центрі регіонального ландшафтного парку. А можливо мальовнича природа цього чарівного краю дала йому таку прекрасну назву?

В 30-ті роки XX століття Шепетівський округ був прикордонною територією. В результаті масової колективізації та депортації з прикордонної зони колоністів хутори були ліквідовані. Про їх існування нині нагадують лише

залишки садів на узліссях, галявини та їх назви – Ботвівщина, Острівщина, Стаховщина, Муравщина, Альбінеччине, Даусове, Брандісове.

Зараз на території парку є три невеликих населених пункти Шепетівського району – села Мальованка, Купино, Савичі. Їх населення зайняте в сільському господарстві та лісництві. Сільськогосподарськими угіддями зайнято 3138 га, що складає 20 % території парку, тоді як в Шепетівському районі на сільськогосподарські угіддя приходить 62 %. Лише 10 % території становлять орні землі. Громадське тваринництво розвинене слабо. Жителі приватно добувають торф, варять з березової кори дьоготь, збирають на продаж гриби, ягоди, лікарські рослини.

Промислових об'єктів на території парку немає. За радянських часів в Купино працював цегельний завод вогнетривів. Він переробляв каоліни, які добувались на Купиненському, Судимонтському та Буртинському родовищах (потужність каолінових пластів 5–10 метрів). Останні роки завод не працює.

В минулому на території краю були розвинені залізорудні промисли – добували болотну залізну руду. Тут багато торфовищ. Майже 20 років (70–80 роки XX століття) біля Мальованки добували торф. Про це нагадують штучні озера, на які перетворились торф'яні кар'єри.

Територія регіонального ландшафтного парку «Мальованка» дуже відрізняється за рельєфом, кліматичними умовами, характером ґрунтів, підстилюючих порід, рослинного та тваринного світу від основної, подільської частини області. Вона розташована на межі Малого та Центрального Полісся.

Тут переважає відносно незмінений природний ландшафт. Поверхня відзначається рівнинним рельєфом, вкрита зандровими пісками на неглибоко залягаючих кристалічних породах. При залісненні області 11,9 % понад 60 % території РЛП «Мальованка» вкриті лісами.

Специфічність рослинного світу полягає в тому, що він поєднує в собі риси рослинності як західної частини Малого Полісся, так і Центрального Полісся. Саме по території парку, по лінії Миньківці – Червоний Цвіт – Судимонт – Поляни, проходить східна межа Малого Полісся.

Територія західної частини «Мальованки» належить до Малого Полісся. В її рослинному покриві переважають соснові та дубово-соснові ліси. В соснових лісах поширені неморальні види та види, характерні для Карпат. Як і для західної частини Малого Полісся характерна значна участь центральноевропейських видів, які знаходяться тут на східній межі ареалу. Переважають торф'янисті та болотисті луки, багато різноманітних боліт. Не зовсім характерними для Малого Полісся є незначна глибина залягання кристалічних порід, наявність дерново-середньопідзолистих ґрунтів, велика залісненість.

Територія східної частини парку належить до Житомирського Полісся. Тут повністю відсутні водно-льодовикові морени, елювій вапняку, більш багаті ґрунти, частіше трапляються дубові і дубово-соснові ліси ліщиново-

трясучковидноосокові та крушиново-трясучковидноосокові. В Полонському лісництві виявлено фрагмент угруповання дубово-соснового лісу рододендрово-чорнищового, яке зустрічається переважно в Центральному Поліссі. На вододілах є багато боліт-блудець. Проте тут мало березово-соснових та похідних березових лісів, осикових боліт, властивих для Центрального Полісся.

На території парку виявлено чотири типи рослинності – лісовий, лучний, болотний, фрагментарно представлена водна рослинність. Переважає лісова рослинність. Головними лісоутворюючими породами є сосна звичайна та дуб звичайний. Характер розподілу рослинних угруповань в залежності від рельєфу та характеру ґрунтів показує еколого-фітоценотичний профіль території парку.

Соснові ліси зростають на дерново-слабопідзолистих і середньопідзолистих піщаних і супіщаних ґрунтах різного ступеня зволоженості. Вони вкривають майже всі елементи мезорельєфу. Трапляються зазвичай навколо озер, боліт. Найпоширенішими в північній частині парку є соснові та березово-соснові ліси, в травостой яких домінує молінія голуба – знак, що має синюватий відтінок основи стебла та суцвіття. Такі угруповання формуються в пониженнях рельєфу.

На знижених плескатих міжхилкових ділянках трапляються соснові та дубово-соснові ліси із суцільним зеленим моховим килимом, який утворюють плевроцій, політрих, дикран та інші мохи. В травостой зазвичай зростають типові мешканці північних лісів – чорниця, брусниця, одинарник європейський, грушанки круглолиста та мала, ортілія однобока, щитники шартський та зрідка – австрійський. У більш вологих місцях на моховому килимі розростається чорниця. Часто трапляються великі плями плауна колючого – виду, занесеного до «Червоної книги України». Він тут почувається досить добре, спороносить і утворює угруповання. Дуже рідко можна зустріти маленькі (40–50 см) темно-зелені куртини іншого плауна – баранця, який також занесений до «Червоної книги України», та місцезростання осоки кульконосної.

На підвищеннях, піщаних горбах соснові ліси зеленомохові мають дещо інший вигляд. Приклад тому – рослинний покрив Вінярського горба. Тут сосни дещо нижчі, але стовбури їх більш кремезні та покручені. В другому ярусі подекуди трапляються дуби. Ліс розріджений, сонячний. В травостой зростають духмяні чебреці, верес, чорниця, ожика волосиста, смовдь гірська, скорзонера низька, зіновать Цінгера.

Внаслідок антропогенного впливу соснові ліси зеленомохові трансформувались в похідні угруповання, які мають спрощені склад та будову ценозів, розріджений моховий покрив. Вони займають значні площі біля населених пунктів, пасовищ, зростають на сухих підвищених ділянках з дерново-слабопідзолистими піщаними ґрунтами. В трав'яному покриві доміну-

ють мітлиця тонка, костриця червона, біловус стиснутий. Ці ценози часто формуються і в насадженнях сосни.

Незначні ділянки в регіональному ландшафтному парку «Мальованка» займають старі сосново-дубові ліси з домінуванням в травостой осоки трясучковидної. Вони формуються на дерново-середньопідзолистих та дерново-слабопідзолистих супіщаних і піщано-суглинистих ґрунтах.

Широколистяні ліси поширені на більш родючих сірих лісових ґрунтах головним чином на Полонщині. Серед них найбільшу площу займають дубові ліси – переважно крушиново-трясучковидноосокові – центральноєвропейські угруповання на східній межі ареалу. Вони занесені до «Зеленої книги України». Зростають такі ценози у великому лісовому масиві на межі Полонського та Шепетівського районів. Вони в основному середньовікові, інколи зустрічаються старі (урочище Лізне). Зниженість поверхні, значне зволоження, м'який клімат створюють сприятливі умови для формування таких лісів. Домішка інших порід у деревостані невелика, це – осика, подекуди береза та сосна. Деревостан утворюють дуб звичайний та поодинокі граб звичайний, вільха клейка. В підліску переважає крушина ламка, трапляються ліщина звичайна, бруслина бородавчаста, вовчі ягоди звичайні. Трав'яний покрив у вигляді суцільного зеленого килима утворює осока трясучковидна. Шовковистими хвилями стелиться вона між деревами. Ця краса надихнула поета на чудові рядки пісні: «Над дубами вгорі неба синь, називає народ ту траву «волосінь». Флористичний склад фітоценозів досить бідний. Тут переважають здебільшого північні, бореальні види, такі як кунічник очеретяний, веснівка дволиста, вербозілля звичайне, проте трапляються і центральноєвропейські – кадило сарматське, підмаренник середній, молочай гранчастий, живокіст серцевий та осока затінкова, занесена до «Червоної книги України».

На плескатих підвищеннях зростають дубові ліси крушиново-конвалієві та ліщиново-орляково-конвалієві. Вони більш флористично багаті. В трав'яному покриві таких лісів з'являються світлолюбні рослини. Здалеку можна побачити темнорожеві свічечки буквиці лікарської, жовтаві «наперстки» наперстянки великоквіткової, «царські кучері» лілії лісової, бордово-коричневі глечики серпю фарбувального. Особливо яскраво виглядають ділянки, де зростає перестріч гайовий – рослина з жовтим віночком та синіми приквітковими листками. Згідно з легендою, брат Іван та сестра Мар'я були розлучені відразу після народження. Коли ж через деякий час вони зустрілись, то покохали один одного, але одружитись не змогли. Ось і перетворились на жовто-синю квітку. Рослина має нормальні зелені листки, проте недорозвинені корені не здатні повноцінно її годувати, тому перестріч веде напівпара-

зитичне життя. Його корені прикріплюються до кореневої системи рослини-господаря.

В північній частині парку місцями трапляються дубові ліси чорницеві та молінієво-чорницеві, в основному середньовікові, із поростевим дубом. У травостой тут переважають бореальні види.

На території «Мальованки» мало грабово-дубових лісів. Це пояснюється несприятливими орографічними умовами для зростання грабу – зниженістю поверхні, застоюванням ґрунтових вод. Такі ліси зростають на Полонщині невеликими ділянками на плескатих підвищеннях з сірими лісовими свіжими ґрунтами. Внаслідок високої затіненості підлісок в них зазвичай відсутній, а травостій розріджений, утворений осокою волосистою, зеленчуком жовтим, квасеницею звичайною. Під зеленим неметом лісу ховається гніздівка звичайна – багаторічна жовтувато-бура сапрофітна рослина. Вона має м'ясисте кореневище з густозвивистими коренями, які нагадують пташине гніздо. Звідси походить назва рослини.

Значні площі на території регіонального ландшафтного парку «Мальованка» займають вільшняки. Вони зростають на знижених ділянках, біля озер, потоків, тому часто обводнені. Формуються на дерново-підзолисто-глеюватих, мулуватоглеєвих ґрунтах. В травостой таких лісів зазвичай домінують гадючник оголений та безщитник жіночий.

Лучна рослинність представлена ценозами чотирьох класів формацій: справжніми, болотистими, торф'янистими та пустищними луками. В цілому луки регіонального ландшафтного парку «Мальованка» не відзначаються ценотичною різноманітністю, але вони надзвичайно мальовничі – справжні русалчині поляни. Займають значну площу у північно-західній частині парку між селами Мальованка та Савичі, а також у південній частині парку біля села Поляни. Луки зазвичай є вторинними за походженням, сформувались на місці осушених боліт у заплавах невеликих водотоків та на місці зведених вільшняків. Великий масив колишніх чорновільшяків між селами Савичі та Мальованка нині являє собою лучний масив із фрагментами чорновільшяків. Це велике зниження є вірогідно колишньою долиною стоку льодовикових вод. Нині найбільші площі тут займають торф'янисті та пустищні луки із смугами та куртинами розрідженої вільхи. На луках переважають угруповання щучника дернистого та біловуса стиснутого, на більш сухих ділянках – мітлиці тонкої. Серед барвистого різнотрав'я нерідко трапляються орхідеї – пальчатокорінники м'ясочервоний та плямистий. Зрідка тут можна побачити осоку Гартмана, півники сибірські, дикі гладіолуси – косарики черепитчасті.

Найбільш поширені луки з домінуванням щучника дернистого. Його сріблясті суцвіття виблискують на сонці і створюють неповторність ландшафтів. Зустрічаються на різних елементах рельєфу, хоча здебільшого приурочені

до плескатих знижень з дерново-лучними оглеєними та торф'янисто-глейовими ґрунтами з послабленим алювіальним режимом. На таких луках часто співдомінує мітлиця повзуча, трапляються підмареник болотний, жовтець вогнистий, вербозілля звичайне, медова трава шерстиста. Особливо гарними стають ці угруповання, коли цвіте зозулин цвіт. Його світло-рожеві квіти відкриваються лише під вечір. Коли ж рослина відкриває свої квіти вдень – чекай дощу.

Щучникові луки сформувалися як природним шляхом, так і внаслідок випасання. Останнє приводить до випадання з травостою справжніх і болотистих лук кореневищних та нещільнодернинних рослин, а це допомагає щучнику порівняно легко проникати в їх травостої. Крім того, ущільнення ґрунту посилює окислювальні процеси в дерново-глейових ґрунтах, сприяє їх перетворенню на торф'янисто-глейові, що є оптимальним для щучника. Таким чином справжні та болотисті луки перетворюються на щучникові – торф'янисті.

Пустищні луки представлені формаціями біловуса стиснутого. Це похідні угруповання, які розвиваються на місці вирубаних соснових та дубово-соснових лісів, висушених боліт. Появі і розселенню біловуса сприяє випасання, до якого вид досить стійкий, та підсушення низинних лук і евтрофних боліт. Ценози поширені на підвищених плескатих гривках вододілів. В них зазвичай багато перстачу прямостоячого – рослини, яку називають «козацьким женьшенем» за її цілющу силу.

Справжні дрібнозлакові луки представлені ценозами мітлиці тонкої, тонконога лучного та костриці червоної. Найбільш поширені угруповання мітлиці тонкої. Вони зростають на рівнинно-підвищених та схилових ділянках вододілів з дерново-підзолистими ґрунтами, на яких були вирубані ліси. На цих ділянках дерново-підзолисті піщані ґрунти. Ценози формації тонконога лучного зустрічаються на вододілах, а костриці червоної – зрідка трапляються на підсушених торф'янистих луках, торфових болотах і не займають значних ділянок. Незначне поширення таких угруповань пояснюється невеликими площами підвищених суходільних місцезростань з оптимальними екологічними умовами, що необхідні для їх розвитку. Біля села Мальованка вони виявлені на підвищеній ділянці за смугою заболоченого лісу, на плескату горбі біля озера Образки. Зростають на дерново-підзолистих супіщаних ґрунтах. Місцями на таких луках співдомінує гірчак зміїний. Його пухнасті рожево-білі суцвіття надають ценозам особливої чарівності. Невеличкими групами зростають тут тендітні півники сибірські. Нерідко можна побачити лучно-болотні красуні-орхідеї – пальчатокорінники плямистий та травневий. Трапляються тут і досить великі (місцями до 200 особин) популяції чемериці Лобеля.

Болота на території парку відзначаються значним різноманіттям. Тут не-наче зібрані різні типи боліт Малого Полісся. Найчастіше зустрічаються евтрофні болота – трав'яні та трав'яно-мохові. Раніше вони займали на цій території значні площі, тепер велика частина їх трансформована у торф'яністі луки. На болотних ділянках переважають осоки (насамперед, пухирчаста), очерет, а з видів різнотрав'я – вовче тіло болотне. Чимало таких ділянок в урочищі Лізне, їх відзначає яскраво квітуче болотне різнотрав'я, в складі якого – вербозілля звичайне, скереда болотна, смовдь болотна, чемериця Лобеля. Із рідкісних видів тут знайдена осока Буксбаума, із малочисельних – вишукані купальниця європейська та косарикки черепитчасті.

Лісові евтрофні болота представлені чорновільшнями, що збереглись на лучних та лісових масивах в найбільш обводнених місцях. В їх трав'яному покриві переважають осоки гостровидна та пухирчаста, лепешняк великий, комиш лісовий.

Проте найбільш цікаві в «Мальованці» бореальні сфагнові болота. Вони зосереджені переважно в північно-західній частині парку біля села Мальованка. Це болота, на яких сфагновий покрив лише почав встановлюватись (еумезотрофні) або вже встановився (мезотрофні). На сфагновому покриві зростають характерні для таких боліт види – пухівка багатоколоскова, вовче тіло болотне, бобівник трилистий. Саме на таких болотах трапляються маленькі болотні верби – чорницева та лапландська. Це реліктові види, свідки епохи зледеніння.

Лише подекуди (біля озер поблизу с. Мальованка, по периферії Брандісового болота, навколо озера Цілоще) сфагнові болота досягають високої стадії розвитку – олігомезотрофної. Їх середовище бідне на поживні речовини та кисле. Тому на таких болотах зростає всього 8–9 видів рослин. Значну роль у травостой відіграють пухівка піхвова, журавлина болотна, буюхи, багно болотне. Тут трапляється і комахоїдна рослина – росичка крупнолиста. Своєю назвою вона зобов'язана крапелькам липкої рідини на листочках, якою приваблює комах. На кожному з листків нараховується 130–260 залозистих щупалець. Вони ловлять комах. Таким чином росичка збагачує своє меню азотом. За характером живлення – вона міксотроф, оскільки живиться і автотрофно, і гетеротрофно. Особливо великі популяції цієї цікавої рослини виявлені на болотах навколо озера Цілошого. Зрідка в оліготрофних ценозах трапляється андромеда багатоліста. Її можна побачити на Брандісовому болоті.

У зв'язку з тим, що територія «Мальованки» не була вкрита льодовиком, тут мало озер. Переважають штучні водойми, що утворилися після торфорозробок. Але вони дуже мальовничі.

Озера мають своєрідний характер заростання – вони затягуються переважно хиткими сфагновими плавами. На території України таке відмічається

на півночі Українського Полісся та в Карпатах. І хоча озера виникли на болотних масивах у повоєнний час, але нині, в результаті активного заростання, вони мають цілком природний вигляд. Тут відмічено рідкісні типи плавів, що сформувалися внаслідок заростання мезотрофних озер сфагнами зі значною участю образків болотних. На хитких сфагнових плавах, що їх оточують, білють образки та латаття сніжно-біле.

Часто основну роль у заростанні озер відіграють осока пухнатошлота, вовче тіло болотне. Вони затягують водне плесо, а на шарі мохів біля берега зростають ситник розлогий, осока здуха, пухівка піхвова.

Водні угруповання рослин приурочені до озер, ставків, каналів, потоків. На них поширені ценози прикріпленої водної рослинності – латаття сніжно-білого, їжачої голівки малої, гірчака земноводного.

Угруповання латаття сніжно-білого виявлені на деяких озерах біля с. Мальованка. Вони утворюють густий надводний килим з великими багатопелюстковими сніжно-білими квітами. І як тут не згадати затишне помешкання Дюймовочки, героїні казки Христіана Андерсена!

Ценози формації їжачої голівки малої спорадично зустрічаються на території парку. Маленькими колючими голівками видають вони себе на прибережних мілководдях мезо-евтрофних замкнених водойм з потужними мулистопіщаними відкладами.

Угруповання формації гірчака земноводного трапляються в слабопроточних або замкнених водоймах з товщею води до 1 м. В них виявлено ще одну рідкісну комахоїдну рослину – пухирник малий. Нині він занесений до третього видання Червоної книги України.

Вільноплаваюча водна рослинність представлена ценозами ряски триборозенчастої, спіродели багатокореневої, жабурника звичайного. Вони характерні для водойм з повільною або майже відсутньою течією. Смугами вздовж берегів озер зростають очерет південний, рогіз широколистий.

Флора регіонального ландшафтного парку «Мальованка» відзначається значним багатством та різноманіттям. Повне виявлення її можливе при дальших дослідженнях. Орієнтовно до складу флори входять близько 600 видів судинних рослин. Серед них значна частка рідкісних рослин.

Тут зростають гляціальні релікти (верби чорнична та лапландська, плаун-баранець, росичка крупнолиста) та третинний – кадилю сарматське. Виявлено лише один ендемічний вид – загальнокарпатський ендемік – живокіст серцевий. Це свідчить про молодість флори, низький рівень самобутності і пояснюється її міграційним походженням.

В «Мальованці» поруч зростають як бореальні види, властиві Українському Поліссю, так і центральноєвропейські. Бореальні види знаходяться на південній, центральноєвропейські – на східній межі свого ареалу. На пів-

денній межі ареалу знаходяться тут осоки Буксбаума та багнова, пальчатокорінник м'ясочервоний, плаун-баранець, верба лашландська, верба чорнична, іжача голівка мала, півники сибірські; на південно-східній – пальчатокорінники плямистий та травневий, гніздівка звичайна, на східній – осока затінкова, рівноплідник рутвицелистий, фітеума колосиста, кадило сарматське, зубниця залозиста, молочай гранчастий, живокіст серцевий, ожика лісова, підсніжник білосніжний. Оскільки види на межах ареалів найменш стійкі до дії антропогенних чинників, їх охорона має особливо важливе значення.

Цікаву групу складають монтанно-рівнинні види – цитник австрійський ожика лісова.

В складі флори парку виявлено 14 видів, занесених до Червоної книги України – плаун баранець, плаун колючий, осока Буксбаума, осока затінкова, верба чорнична, лілія лісова, любки дволиста та зеленоквіткова, пальчатокорінники м'ясочервоний, плямистий, травневий, Фукса, підсніжник сніжнобілий, гніздівка звичайна. Із групи регіонально рідкісних видів дуже рідкісними є лазурник трилопатевий, цирцея середня, осоки кульконосна та Гартмана, живокіст серцевий, синюха голуба, скорзонера низька.

Із рідкісних угруповань, занесених до Зеленої книги України, виявлені дубові ліси трясучковидноосокові, угруповання, властиві лісам Центральної Європи, і у нас знаходяться на східній межі ареалу, ценози латаття сніжнобілого, іжачої голівки малої, які знаходяться тут на південній межі ареалу, та дубово-соснового лісу рододендроново-чорницевого, ареал якого займає західну частину Житомирської області та крайню східну Ровенської. В регіональному ландшафтному парку виявлено фрагмент такого угруповання, площею 0,2 га.

Територія парку є осередком, де зберігаються червонокнижні види тварин, зокрема тут зареєстровано 11 видів комах (бражник Прозерпіна, подалірій, жук-олень, подалірій, ванесса чорно-руда, синявець мелеагр, сатурнія мала та інші), 10 видів птахів (орел-карлик, лелека чорний, зміїд, підорлик малий, сорокопуд сірий та інші) 5 видів ссавців (видра річкова, горностай, борсук та інші).

Висока частка рідкісних видів та рідкісних рослинних угруповань свідчить про унікальність та збереженість природних екосистем ландшафтного регіонального парку «Мальованка».

Біотопічне різноманіття, багатство рослинності обумовлюють різноманітний склад і високу чисельність тваринного населення.

На території парку виділено три функціональні зони, які відрізняються між собою за призначенням і режимом.

ЗАКАЗНИКИ, ПАМ'ЯТКИ ПРИРОДИ, ЗАПОВІДНІ УРОЧИЩА

Заказники

«Знов конвалії квітнуть в гаю ...»

Заказник «Конвалія» розташований в малополіській частині області – у Плужнянському лісництві Ізяславського району. Площа його 120 га. Місцевість, де він знаходиться, характеризується вирівняним рельєфом, переважанням піщаних відкладів, значними площами соснових лісів з домішкою дуба. Територія власне заказника – дещо підвищена ділянка з піщаною грядою, зайнята середньовіковим та пристигаючим сосновим лісом із домішкою дуба.

Трав'яний покрив у заказнику нерівномірний, оскільки в ньому переважає конвалія, яка утворює плями. Конвалія – одна з найкрасивіших і найкорисніших для людини рослин нашої флори. Їй присвячено чимало пісень та віршів. Згадаємо ліричні рядки Володимира Сосюри:

«Знов конвалії квітнуть в гаю,
Білі й ніжні, як вітер у полі,
Аромат їх, солодкий до болю,
Так нагадує юність мою ...
Знов конвалії квітнуть в гаю».

В заказнику конвалія рясно квітує, має високу життєвість, поширена на всій його площі. Разом з конвалією зростають переважно північні (борсальні) види – чорниця, плаун булавовидний, верес, брусниця, келерія струнка. Все це здебільшого поліські рослини, які є звичайними і на Малому Поліссі. Із цієї групи досить рідкісним видом є піщанка вузьколиста.

Є в заказнику «Конвалія» і дуже рідкісні рослини. Тут виявлені вовчі ягоди пахучі – реліктова рослина третинного віку, занесена до Червоної книги України. На Хмельниччині вона поодинокі відмічена лише на Малому Поліссі. Її називають інколи боровим бужком, оскільки вона зростає в соснових лісах і квітує ніжним рожевим цвітом. Заказник «Конвалія», місцезростання цього рідкісного виду, де зберігаються також зарості конвалії і багатьох рослин флори Малого Полісся, є важливим для охорони фіторізноманіття цього регіону.

Де гніздиться чорний лелека

У Шепетівському районі в лісовому масиві на границі Климентовицького та Мальованського лісництв охороняється гніздів'я рідкісного птаха Хмельниччини – чорного лелеки. Заказник «Климентівський» площею 36 га роз-

ташований на границі Малого Полісся та Центрального (Житомирського) Полісся.

Гніздо чорного лелеки розташоване на великому дубі посеред листяного лісу з трав'яним покривом із осоки трясуцковидної. Лісові угруповання з домінуванням цієї осоки занесені до Зеленої книги України. Вони характерні для центральної Європи, а в Україні знаходяться на східній межі свого поширення. Це – знижена вирівняна волога ділянка. Серед середньовікового лісу тут трапляються окремі великі дуби – свідки давніх часів.

Дуб, на якому оселився чорний лелека, має висоту близько 25 м. Гніздо розташоване на гілці, спрямованій на схід, на висоті 11 м. Гніздо мало діаметр 1,2 м і висоту 0,8 м, для птахів був зручний підліт до нього. Під час обстеження гніздової ділянки один із птахів постійно знаходився у гнізді.

Деревостан лісу, що оточує дуб з гніздом чорного лелеки, складають береза повисла, дуб звичайний, як домішка трапляються сосна, вільха чорна. У підрослі переважає дуб 1–5 м заввишки, поодинокі трапляються молоді ялини, граб, горобина. Підлісок не виявлений, поодинокі зростають малина, верба попеляста. Трав'яний покрив, як це характерно для трясуцковидноосокових угруповань, досить густий – з проективним покриттям 80–85 %. Інші види – це переважно північні види вологих лісів – вербозілля звичайне, щитник шартрський, веснівка дволиста. Навесні у лісі виявлені синузії весняних ефемероїдів з переважанням анемони дібрової.

Такий характер має частина лісу, прилегла до гнізда. Подекуди трапляються плескати підвищені гривки, вкриті грабово-дубовим лісом з типовими видами широколистяних лісів, таких як зірочник лісовий, просянка розлога, круціата гола. Із рідкісних видів відмічена лобка дволиста, занесена до Червоної книги України. Загалом, територія заказника – вологий лісовий комплекс із поєднанням неморальних та бореальних лісових видів.

У фауністичному відношенні ділянка має значну цінність. Чорний лелека – рідкісний вид, занесений до Червоної книги України. Важливо взяти під охорону всі гнізда цього рідкісного птаха, виявлені в регіоні. При обстеженні заказника тут було відмічено 16 видів птахів. Найбільш чисельними виявились зяблик, славка чорноголова, вівчарик-ковалик та синиця велика. В меншій кількості трапляються дрізд чорний, щеврик лісовий, соловейко східний, іволга, вівчарик жовтобровий, синиця голуба. Поодинокі відмічені крук та великий строкатий дятел. Із великих ссавців ділянку відвідують козуля європейська, дика свиня та лось.

В заказнику на ділянці навколо дерева з гніздом в радіусі 100 м має бути повністю заборонена будь-яка господарська діяльність, на решті території слід обмежити її на період з квітня до серпня. Відвідування ділянки з гніздом в цей період має бути заборонене, за винятком служби лісової охорони та фахівців-науківців.

Бобри в долині Лизнявки

У Шепетівському районі вздовж річки Лизнявки розташований загальнозоологічний заказник «Лизнявський» площею 422 га. Заказник розташований на межі Малого Полісся та Центрального (Житомирського) Полісся.

Рослинність Лизнявського заказника відбиває особливості його розташування та представлена листяним лісом, прибережно-водними та водними угрупованнями. Більшу частину території заказника займає середньовіковий ліс з переважанням в деревостані дуба, ясена, клена гостролистого. Як домішка трапляються липа, граб, в'яз. В деревостані є декілька старих дубів. Особливу увагу привертає дуб-велетень, вік якого близько 300 років, а діаметр стовбура – більше 1 м. Висота дерева сягає 30 м, дуб має високу життєвість. Серед розрідженого підліску трапляються черемха, бирючина та ліщина. У підрослі переважає граб.

У трав'яному покриві влітку переважає зірочник ланцетовидний. Навесні на цих ділянках виявлена синюзія ефемероїдів з переважанням центральноевропейського виду рівноплідника рутвицелистого. На знижених місцях значні площі займають угруповання цибулі ведмежої (відомої також під назвою черемша, левурда), занесеної до Червоної книги України. Лісові угруповання з домінуванням цибулі ведмежої занесені до Зеленої книги України. В заказнику зростає також підсніжник білосніжний, рослина, яка є символом весни, також занесена до Червоної книги. Флористичний склад лісів досить багатий. Тут трапляються зубниця залозиста, чистець лісовий, просянка розлога, осоки лісова і трясуцковидна.

На заболочених ділянках переважають високотравні угруповання очерету та осоки гостровидної. Зарості лепешняку великого оточують береги річки Лизнявки. На болотах та заболочених луках ростуть калужниця болотна, м'ята водяна, жовтець повзучий, шівники болотні. Водна флора вищих рослин небагата – відмічені плечики жовті, їжача голівка пряма, елодея канадська, деякі види рдесників.

В цілому, в ботанічному аспекті заказник «Лизнявський» характеризується різноманітною рослинністю і типовою флорою, серед якої є рідкісні види.

Фауна заказника достатньо багата і різноманітна. Вона має в цілому лісостеповий характер. Ядро її складають в основному лісові та навколоводні тварини. Найбільш численною групою хребетних є птахи. На лісових ділянках при обстеженні переважали соловейко східний, вівчарик-ковалик, вівчарик-жовтобровий, дрізд чорний, зяблик, славка чорноголова та синиця велика. Численними були горлиця звичайна, зозуля, іволга, костогрив. Виявлені гнізда канюка звичайного, яструба великого та крука. Менш різноманітним є населення водно-болотних екотопів. Тут мешкають чапля сіра, крижень, а та-

кож деркач – вид з Європейського червоного списку. Із копитних найчастіше трапляється козуля, восени численні свині дикі, зрідка навідуються лосі.

На річці Лизнявці оселилися бобри. Вони побудували на ній греблю, що поліщило умови для мешкання інших навколоводних тварин, таких як чаплі, качки, пастушкові, жаби та деякі інші.

Таким чином, у Лизнявському зоологічному заказнику охороняється не лише типовий лісостеповий комплекс тварин, а й рідкісні рослини та рослинні угруповання. Заказник має значну наукову цінність.

Де живуть сірі гуси та чаплі

В заплаві р.Вовк у Деражнянському районі знаходиться значний за площею (1629 га) Вовчанський гідрологічний заказник. Колись заплава цієї річки була типовою для Поділля і являла собою комплекс лук, боліт, заплавних водойм. Нині найменш зміненою виявилась середня за течією ділянка, в якій зберігся або відновився типовий краєвид вовчанської заплави. Тут значні площі займають різні за ступенем зволоження луки, зарості верб, ділянки вищої водної рослинності і багато плес. В нижній частині, яка починається від дамби за міським ставом м. Деражня, болото в заплаві внаслідок підпору вод дамбою дуже обводнене. Краєвид цієї частини заплави формують масиви високотрав'я, вологі осокові луки, численні плеса. Верхня за течією частина заказника (вниз за течією від границі з Хмельницьким районом) – це сукупність заростаючих (місцями зарослих) кар'єрів, що лишилися без рекультивації після видобутку торфу, та окремих болотних ділянок між ними. До осушення і видобутку торфу ця частина болота була купинно-осоковою із фрагментами високотрав'я. Нині відбувається як поступове відновлення вихідної рослинності у зниженнях, так і формування щучникових лук на її місці. У нижній частині заплави переважають зарості високотрав'я – рогозові та очеретяні, які сполучаються з плесами, зайнятими водними рослинами. Серед останніх переважають тілоріз алоевидний, їжача голівка пряма, жабурник. Є куртини латаття та плечиків жовтих.

Флористичний склад заказника досить різноманітний. Тут наявні північні види на південній межі поширення, такі як цикута отруйна, кизляк китицецвітний, теліпгерис болотний. На периферії болота на заболоченій луці виявлена популяція лучно-болотної орхідеї пальчатокорінника м'ясочервоного, занесеного до Червоної книги України. На болоті зростає малопоширений вид, характерний для заплав Південного Бугу та його приток – ситник мілководний.

Найчисленнішою групою хребетних є птахи, представлені переважно водоплавними та навколоводними видами. Поширені тут крижень та чирок-тріскунок, червоноголовий нирок, відмічені сіра гуска та лебідь-шипун. Вони гніздяться переважно в середній частині заплави. Дуже численні на нижній за течією ділянці пастушкові – лиска, водяна курочка, на верхній ділянці відмі-

чений деркач. В заплаві гніздяться руда чапля, квак та бугай, на годівлю прилітають сіра та велика біла чаплі, лелека білий. Скрізь в заплаві спостерігалась велика чисельність болотного луня, з інших хижих птахів були відмічені лунь лучний, яструб великий та сова болотяна. Серед горобиних птахів дуже численний дрізд-чикотень, фоновими видами є сорокопуд терновий та очеретянки (болотна, ставкова, лучна, велика). У верболозах вздовж русла гніздяться синьошийки, декілька разів були відмічені ремези. Всього тут зареєстровано 49 видів птахів, що підлягають охороні. Серед них є 3 види птахів, які занесені до Червоної книги України. Але всі вони або зустрічаються під час міграцій (журавель сірий), або зимують тут (сорокопуд сірий), або залітають сюди (пелікан рожевий). Ще 46 види птахів занесені до додатків Бернської конвенції. Серед них слід відмітити види, які тут гніздяться та є рідкісними на території Хмельницької області: бугай, бугайчик, квак, чепура велика, деркач, пшиска жовтоголова.

Земноводні представлені жабами (озерною, гостромордою та тра'яною), кумкою та квакшею. Із ссавців на луках та біля кар'єрів відмічені заєць сірий, полівка-економка, бурозубка звичайна, кріт. На руслах річок Вовк та Вовчок, особливо в нижній за течією частині заказника, досить звичайні ондатра і водяна полівка. Живе в річках довгопалий рак, що свідчить про задовільну якість води.

Таким чином, заказник, особливо його середня і нижня за течією частини є цікавим та цінним як в ботанічному, так і в зоологічному аспектах.

Заказник в заплаві Південного Бугу

У Летичівському районі на мальовничій заплаві Південного Бугу, між селам Трибухівці та Головчинці знаходиться заказник «Бапга». Місцеве населення називає цю ділянку Дохва. Площа заказника 250 га.

За своїм характером – це типова заплавна ділянка Поділля. Край широкої заплави займають луки, центральна її частина зайнята досить обводненими болотними угрупованнями. Деревя і чагарники займають порівняно невелику площу і зосереджені переважно біля старих торфових кар'єрів та на схилах долини. На добре виявленому прирусловому валу поширені луки, що випасаються. Найцікавішими як у ботанічному, так і в зоологічному відношенні є заболочені ділянки із старицям та тимчасово обводненими зниженнями. Тут переважають осокові угруповання з домінуванням осок омської, чорної та здутої. Тут зростають типові болотні рослини, насамперед північні (бореальні). По долинах річок вони просуваються з півночі у лісостепову зону. Це насамперед бобівник трилистий з ажурними біло-рожевим суцвіттями навесні та вовче тіло болотне. Останній вид отримав свою назву за м'ясо-червоні поодинокі квіти. На болотах можна побачити й інші рослини з цієї групи – вербозілля звичайне, чистець болотний, теліптерис болотний. Відмічені куртини рід-

кісного реліктового виду – хвоща рябого. В цій заболоченій частині є чимало інших рідкісних та малопоширених видів рослин. Найрідкіснішим є мабуть плавун щитолистий – реліктовий водний вид. На воді він утворює невеликі розетки з досить великими жовтими квітами. Люди, які не є ботаніками, нерідко кажуть, що вони схожі на квіти огірків. Ботаніки ж, які дуже шанують цю рідкісну рослину, порівнюють її квіти із жовтими зірками на поверхні води. В декількох місцях була відмічена болотна орхідея – пальчатокорінник м'ясочервоний. Найбільші популяції він утворює по периферії правобережної частини заплави.

Біля русла – смуги очерету з осокою омською та ценози лепешняку великого. Тут можна побачити такі вологолюбні види, як півники болотні, гірчаки земноводний та перцевий, очеретянка. Виявлені у заказнику латаття сніжнобіле, утруповання якого занесені до Зеленої книги України, верба розмаринелиста, шолудивник болотний, водяна сосонка звичайна. Все це – малопоширені на Хмельниччині види. Особливо слід відмітити найбільш отруйну рослину нашої флори цикуту отруйну, яка трапляється по берегах водойм.

Заказник є досить багатим і у фауністичному відношенні. На території цього заказника зареєстровано 51 вид птахів, що підлягають охороні. Серед них 3 види (гоголь, журавель сірий та сорокопуд сірий) занесені до Червоної книги України. Вони спостерігаються під час міграцій або прилітають на зимівлю. Ще 48 видів орнітофауни заказника включені до списків Бернської конвенції, зокрема рідкісними на території Хмельницької області є норець малий, бугай, бугайчик, квак, чапля руда, рибалочка, плиска жовтоголова та інші. Тут відмічені значні популяції чаплі сірої і великої білої, багато водяної курочки та лиски, відмічені пастушок, погонич, великий норець, луні болотяний та лучний, яструб малий. В заплаві годуються лелека білий, мартин звичайний, крячки річковий та білощокий, відмічено кілька видів куликів. В болотному високотрав'ї та в чагарниках мешкають очеретянки, вівсянка очеретяна, плиска жовта. Наявність шлес та сховищ, а також прилеплого до заказника Щурівського водосховища є приваблюючим фактором для зупинки тут зграй мігруючих птахів.

Заказник є одним із найцікавіших болотних угідь області.

Рідкісне болото Хмельниччини

В Михельському лісництві Ізяславського району є незвичайне, рідкісне для Хмельниччини болото. Воно охороняється в гідрологічному заказнику «Купинський». Болото має округлу форму. Ймовірно, воно виникло шляхом заростання озера, вірогідно, карстового. Рослинність його змінюється від центру до країв.

В центральній частині болота воно має оліготрофний характер, тобто тут виявлені утруповання верхових боліт. Такі болота виникають там, де торфо-

вий поклад при своєму наростанні вже втрачає зв'язок з ґрунтом, що його підстелює і живиться переважно атмосферними опадами. В трав'яному покриві цих боліт переважають рослини, що зуміли пристосуватись до умов малопоживного і кислого торфу. Поверхня верхових боліт звичайно буває майже суціль вкрита сфагновими мохами. В заказнику «Купинський» на сфагновому покриві переважає пухівка піхвова, поміж її купинами по моху стелиться журавлина болотна. Тут зростають типові рослини сфагнових боліт – андромеда багатоліста, лохина (буяхи), багно болотне. Всі ці рослини є рідкісними для Хмельницької області, трапляються вони зрідка в її північній частині. В обводнених зниженнях трапляються вовче тіло болотне, вербозілля болотне, осока сірватата. В заказнику виявлений пальчатокорінник м'ясочервоний – лучно-болотна орхідея, занесена до Червоної книги України.

З боку лісової дороги на болоті представлений обводнений горбасто-мочажинний комплекс, розвиток якого нині йде від переходового (мезотрофного) болота до верхового (оліготрофного). Тут сполучуються обводнені зниження з трав'яно-моховими угрупованнями і заліснені горби. Зниження видовженої форми займають тут 70–75 % поверхні. В них на шарі плаваючих у воді сфагнових мохів зростають такі вологолюбні болотні рослини, як кизляк китищепітій, осока сірватата, пухівка багатоколоскова. Тут трапляється і рідкісна комахоїдна водна рослина пухирник середній. Крім цього місцезнаходження, для Хмельниччини є лише давні вказівки про зростання цієї рослини поблизу Летичева.

У периферійній смузі болота виявлені угруповання переходового (мезотрофного) болота. Тут разом з очеретом на сфагновому килимі зростають вовче тіло болотне, пухівка багатоколоскова, куничник сірватий, осоки, журавлина болотна. В цій смузі, заходячи і на центральну частину болота, зростає льодовиковий релікт верба чорнична. Цей вид занесений до Червоної книги України. Досі в Хмельницькій області було відоме лише одне її місцезнаходження неподалік від Святого озера в цьому ж лісництві. Вірогідно, що на Хмельниччині це єдині місцезростання виду у локалітетах на південь від межі суцільного поширення виду.

Таким чином, болото має центрально-оліготрофний хід розвитку – його розвиток йде від дещо підвищеної центральної частини до периферії болота. Такі болота, тим більше з наявністю горбасто-мочажинного комплексу, характерні для північних регіонів, насамперед, для півночі тайгової зони, прибалтійських країн. Вони дуже рідко трапляються в Україні – лише подекуди на Поліссі та в Карпатах.

Фауна хребетних заказника не відзначається значним різноманіттям. Із птахів в центральній оліготрофній частині болота відмічені щеврик лісовий, соркопуд терновий та вільшанка. Біля знижених вологих ділянок оселюється бекас – кулик, досить характерний для верхових боліт. Орнітофауна прилег-

лих до болота ділянок більш різноманітна. В значній кількості тут трапляються вівчарик-ковалик, зяблик, дрізд чорний, вівсянка звичайна та деякі інші види птахів. Із ссавців до центральної частини болота заходять лосі, козулі, заєць сірий, лисиця. Із земноводних виявлена жаба гостроморда.

Наявність горбасто-мочажинного комплексу, зростання рідкісних видів рослин – реліктових та погранично-ареальних, в тому числі занесених до Червоної книги України, роблять болото в заказнику «Купинський» унікальним для Хмельниччини. Найбільший інтерес у ботанічному аспекті становить зростання на болоті льодовикового релікту – верби чорничної. Заказник має увійти до проєктованого національного природного парку «Святі озера».

Притулок рідкісних тварин і рослин

У Летичівському районі на землях Бохнянського лісництва є значний лісовий масив переважно листяного лісу, розташований на схилах великої балки і частково – на плакорі, оточений ланами. Це – зоологічний заказник «Чоботарня». Площа його 429 га. Дно балки займає вузька луговина, по якій протікає струмок. Завдяки дамбі нижня частина балки затоплена, тому частина лук заболочена, утворився невеликий ставок. В лісі зустрічаються джерела.

Заказник «Чоботарня» являє собою масив похідного грабового лісу з участю граба, дуба, клена гостролистого, ясена, осики, черешні. В масиві багато липи, що є не частим явищем на Поділлі. Переважають середньовікові та молоді насадження. Є середньовікові культури дуба, сосни, подекуди – ялини, дуба північного (червоного). Травостій є «успадкованим» від природних листяних лісів, тому він багатий і різноманітний. В ньому виявлено 5 видів з Червоної книги України. Із них – 4 види лісових орхідей – коручки пурпурова та чемерникова (морозниковидна), любка дволиста, гніздівка звичайна, а також карпатський, дуже рідкісний на рівнині вид – астранція велика. Із реліктових видів виявлені кадило сарматське та арум Бессера. В масиві зростає низка центральноєвропейських видів – герань темна, коручка пурпурова, кадило сарматське, явір, черешня. Деякі з них перебувають тут на східній межі свого поширення. Виявлені тут такі малопоширені в області види, як хвоць зимуючий, перстач білий, жовтозілля надрічкове. В цілому, масив має типовий для регіону і багатий флористичний комплекс.

Види фауни завдяки острівному характеру лісового урочища та наявності в ньому відкритих ділянок представлені мешканцями не лише лісу, а й лук, зволжених ділянок, в тому числі високотрав'я. Із земноводних біля ставка та на заболочених ділянках відмічені ставкова та озерна жаби, в лісі – ропуха, трав'яна та гостроморда жаби, на вирубах – квакша та гребінчастий тритон. Із плазунів досить численна веретільниця ламка, наявні вуж звичайний та ящірка живородяча.

Серед орнітофауни особливий інтерес викликає знаходження на ділянці голуба-синяка. За даними опитувань тут гніздувався чорний лелека, занесений до Червоної книги України. Нині ці дані потребують перевірки. Із хижих птахів були відмічені канюк звичайний і лунь болотяний. Біля ставу тримаються крижні, сірі та великі білі чаплі. У лісі звичайними є велика, голуба та чорноголова синиці, дрозди чорний, співочий та чикотень, вівчарики ковалик та жовтобровий, великий строкатий дятел. Відмічені крук, соркопуд терновий (жулан), волове очко, соловейко, корольок жовтоголовий та ін.

Із ссавців видом із Червоної книги є борсук. Наявні ласка, заєць сірий, кріт, козуля та дика свиня. Чимало дрібних ссавців. До найбагатших у фауністичному відношенні ділянок належать ділянки старого лісу, де збереглися дуплясті дерева та є розвинений підріст, а також узлісся з чагарниками. Тварин приваблюють також ділянки, де є вода. Найбіднішими щодо фауни є монодомінантні культури та ділянки грабового лісу.

Заказник «Чоботарня» – осередок різноманіття рослинного та тваринного світу. Тут виявлено 5 видів рослин та 1 вид тварин із Червоної книги України. Слід зробити більш дієвим режим охорони в цьому цінному лісовому масиві.

«Безодня»

Таку назву має гідрологічний заказник площею 15 га у Летичівському районі. Він розташований в долині невеликої правої притоки р.Південний Буг і знаходиться в історичному місці – біля смт. Меджибіж.

Болото Безодня має вигляд неширокої (60–70 м) смуги поміж двома пасмами горбів. На лівому березі болота знаходиться водозабірна станція. Тут знаходиться потужне джерело, з якого вода подається в Меджибіж. Решта води потрапляє в болото через трубу, тому в своїй нижній частині болото більш обводнене. На болоті є кілька менших джерел, від яких відходять струмки.

В нижній за течією більш обводненій частині болота переважають зарості очерету, рогузу широколистого, лепешняку великого. На менш обводнених ділянках переважають осоково-хвощеві (з хвощем річковим) та осокові угруповання осок омської та гостровидної.

На болоті добре представлене флористичне ядро болотних видів. Тут зростають плакун верболистий, півники болотні, незабудка болотна, м'ята польова, калюжниця болотна, гравілат річковий. Тут є цінна лікарська рослина – валеріана висока. Виявлена болотна орхідея, занесена до Червоної книги України – пальчатокорінник м'ясочервоний.

Болото Безодня зберегло свій природний стан, воно має типовий для Поділля рослинний покрив з переважанням купинноосокових та високотравних угруповань. Цікавою особливістю є переважання на значній площі в рослинному покриві хвоща річкового.

Тут зустрічається 26 видів птахів, що підлягають охороні. Серед них є 1 вид, занесений до Червоної книги України (сорокопуд сірий), він тут зимує. Ще 25 видів птахів включені до додатків Бернської конвенції.

Болото є ландшафтною компонентою цінної історичної місцевості Меджибіж.

Лісовий заказник «Дорогоща»

В лісовому масиві Кривинського лісництва, що неподалік м. Нетішина, знаходиться лісовий заказник місцевого значення «Дорогоща». Він являє собою слабо погорбовану територію, вкриту майже суцільним масивом середньовікового та пристигаючого лісу. На цій ділянці переважає типовий для Малого Полісся грабово-сосновий ліс рідкотравний з участю дуба, берези, у зниженнях вільхи. В зв'язку із значним затіненням підлісок виявлений слабо (0,1–0,2), він представлений ліщиною, бруслиною бородавчатою. Травостій в цих тінистих лісах розріджений, в ньому переважають зеленчук жовтий, копитняк європейський. У складі травостою є чимало рідкісних та малопоширених видів. Тут виявлені 2 великі куртини дуже рідкісного реліктового виду – баранцю звичайного. Цей голарктичний вид, занесений до Червоної книги України, в Україні знаходиться на південній межі ареалу. Він є дуже рідкісним для Малого Полісся. Баранець зростає тут двома великими куртинами, діаметр яких досягав 100 та 120 см. Вони розширюються, розростаючись з периферії. Баранець зростає у природному зниженні у вільхово-грабово-сосновому лісі рідкотравному. В деревостані є домішка клену гостролистого, клена несправжньо-платанового (явору). В заказнику виявлене також зростання двох інших видів з Червоної книги – лілії лісової та коручки чемерниковидної. У зниженнях великі плями утворює плаун колючий – бореальний вид із Червоної книги України, який тут знаходиться на південній межі ареалу. Тут є великі популяції кадила сарматського та вовчих ягід звичайних. Ці види занесені до списку видів, що охороняються в Хмельницькій області.

Таким чином, на ділянці зростають і утворюють багаточисельні популяції 4 види з Червоної книги України. Серед них – дуже рідкісний на рівнині України вид баранець звичайний.

Єдине на Хмельниччині місцезростання осоки богемської

Гідрологічний заказник «Теребіжі» знаходиться у Славутському районі в межах Голицького лісництва. Загальна площа заказника 30,3 га. Ця мальовнича ділянка розташована в перехідній смузі від Малого Полісся до Житомирського Полісся.

Урочище «Теребіжі» – це колишня долини стоку льодовикових вод. Ділянка, яка нині охороняється, є комплексом чотирьох озер, які перебувають на різних стадіях заростання, підвищених грив між ними та прилеглих соснових лісів. Своєрідність ландшафту надають озера, на трьох із яких вже утворились болота різних типів.

Наявність різноманітних екоотопів на цій території обумовила своєрідний рослинний покрив, який перебуває у природному стані і характеризується унікальними флористичними особливостями. Тут представлена лісова, болотна, прибережно-водна рослинність, фрагментарно лучна.

Болотна рослинність, яка добре представлена в заказнику, характеризується широким спектром болотних угруповань, розміщення яких пов'язане із стадією розвитку болота. Найбільш поширеними є угруповання мезотрофних боліт, оскільки три озера перебувають на мезотрофній та олігомезотрофній стадіях розвитку. На цих ділянках представлені ценози асоціації пухнатоплодоосоково-сфагнової. Це безлісні ділянки із значним обводненням, місцями вони являють собою плави. Співдомінантом в цих угрупованнях часто виступає осока омська. Поодинокі відмічені такі болотні види як вербозілля звичайне, пухівка піхвова, великі популяції утворює рідкісна комахоїдна рослина – росичка круглолиста та типовий вид мочажин – образки болотні. На ділянках боліт, які досягли найвищого ступеню розвитку і перебувають на олігомезотрофній стадії, поширені угруповання пухівки піхвової на суцільному сфагновому покриві. Вони характеризуються наявністю розрідженого деревного ярусу із берези пухнатої та сосни. Проективне покриття пухівки в них становить 60 %. Флористичний склад цих угруповань збіднений, тут зростає не більше 5 видів судинних рослин. Серед оліготрофних угруповань слід відмітити також ценози сосново-пухівково-сфагнової асоціації. Наявні в заказнику і угруповання евтрофних боліт, зосереджені в основному на найменш зарослому озері із значною площею водної поверхні. По краях цього озера утворились смуги евтрофних боліт, які представлені тут угрупованнями очерету, рогозу вузьколистого, осоки омської, місцями із співдомінуванням лепешняку великого. Між купинами осоки локально співдомінантом виступає типовий бореальний болотний вид – вовче тіло болотне.

Велику наукову цінність мають виявлені в цих ектопах фрагменти ценозів дуже рідкісного виду – осоки богемської, занесеного до Червоної книги України. Місцезростання цього виду в Україні вважались зниклими. Майже ніхто із нині працюючих ботаніків України не бачив цієї своєрідної рослини. В заказнику осока виявлена навколо слабозарослого озера в декількох місцях. На одній із ділянок це екотонні смуги між високотрав'ям та лучними ценозами, завширшки 7–8 м. Тут осока богемська має проективне покриття 20 %, співдомінантами виступають ситник розлогий та жовтець отруйний. Рослина

рясно квітує і плодоносить. Тут вона зростає в оптимальних для себе умовах значного обводнення.

Водна рослинність не займає значних площ. В складі водних ценозів заслуговують на увагу угруповання латаття сніжно-білого, які включені до книги рідкісних угруповань – Зеленої книги України, та фрагменти угруповань, утворених центральноєвропейським видом – ситником бульбистим, занесеним до Червоної книги України. Серед типових водних ценозів відмічені угруповання гірчаку земноводного та пухирника малого, рідкісного бореального виду.

Лісова рослинність, яка розміщується на погорбованих підвищених ділянках навколо озер представлена в основному сосновими лісами, угруповання яких змінюються в залежності від рельєфу. Більш сухі підвищені горби займають соснові ліси лишайникові, плескаті вирівняні ділянки та некруті схили – соснові ліси зеленомохові. Невеликі зниження у рельєфі зайняті сосновими лісами чорницево-зеленомоховими.

Найбільші площі займають тут соснові ліси зеленомохові, які виявились дуже цінними в науковому відношенні. В них виявлена велика популяція рідкісного бореального виду – діфазіастрому сплюсненого з Червоної книги України. Цей оригінальний невисокий плаун, який досі не наводився ні для області, ні для Малого Полісся, має форму сплюсненого віяла. Поодинокі виявлені місцезростання рідкісних на рівнині України видів – баранця звичайного та плауна колючого, занесених до Червоної книги України.

Різноманітність рослинного покриву території заказника обумовила розвиток багатой і цінної в науковому відношенні флори. Повний флористичний склад ще, безумовно, не виявлений. Це справа майбутніх дослідників. Проте, слід відзначити, що вже нині в складі флори виявлено 5 видів з Червоної книги України (це – три види плаунових, ситник бульбистий та осока богемська), а також ціла низка регіонально рідкісних видів, які підлягають охороні в області. Особливої наукової цінності надає цій території наявність тут великої популяції осоки богемської.

Давидковецький заказник

Лісовий заказник місцевого значення «Давидковецький» площею 506 га знаходиться в Хмельницькому районі поруч з обласним центром на схід від нього. Територія являє собою плакортний широколистяний масив. В деревостані переважає граб. Як правило з ним співдомінують інші широколистяні види – дуб звичайний, ясен. Є ділянки чистих грабових лісів. З невисокою участю в деревостані присутні липа серцелиста, в'язи гірський та граболистий, черешня, клени гостролистий та польовий. В трав'яному ярусі влітку переважають копитняк європейський, підмаренник запашний, зірочник лан-

цетовидний, зеленчук жовтий, ялиця. Навесні в трав'яному покриві домінують ефемероїди – пшінка весняна, рясг ущілений, анемона жовтецева. З інших видів у лісі найчастіше трапляються бруслина європейська, медунка темна, рівноплідник рутвицелистий, зірочки жовті, кушини широколиста та багатоквітка, фіалка Рейхенбаха. В заказнику виявлено два види рослин із Червоної книги України. Це гніздівка звичайна і лілія лісова.

Розташування заказника поруч із великим містом, поблизу автомобільного шосе разом з невисокою лісистістю регіону призводять до високого рекреаційного навантаження на його територію. Наслідком цього є значна участь в ценозах на деяких ділянках лісу таких видів, як підмаренник чіпкий, глуха кропива плямиста, пшінка весняна. Незважаючи на це, тут зберігається багата лісова флора. Рослинність заказника в цілому типова для Поділля.

Рідкісний лісо-болотний комплекс на Славутчині

У Славутському районі в Хутірському лісництві є ділянка болота з багатою болотною флорою. Це ботанічний заказник «Хутірський» площею 46,8 га.

В Хутірському заказнику охороняється рідкісний для регіону лісо-болотний комплекс, де болота досягли високого ступеня розвитку. Оліготрофні та олігомезотрофні болота тут утворились на місці водойм і є системою кількох заболочених знижень у лісовому масиві. Болота на більшій частині площі перебувають на оліго-мезотрофній стадії і тільки окремі їх частини досягли найвищого (оліготрофного) ступеня розвитку. Це лісові досить обводнені болотні ценози із суцільним сфагновим покривом, які зберігають цілу низку рідкісних бореальних та реліктових болотних видів. Рослинний покрив боліт характеризується різноманітним складом рослинних угруповань. Серед угруповань мезотрофних ділянок найбільш поширеною є асоціація березово-сосново-пухнатоплодоосокова. Деревостан тут розріджений, в досить густому трав'яному покриві (80%), крім домінантів, значну домішку утворює куничник сіруватий, місцями очерет і вовче тіло болотне. Крім типових болотних видів, в цих екотопах виявлений такий реліктовий вид як верба чорнична, занесена до Червоної книги України, та малопоширений бореальний вид – осока багнова, який охороняється в області. Ці види утворюють великі популяції і мають добру життєвість. Серед інших угруповань мезотрофного типу слід назвати ценози асоціації березово-сосново-осоково-сфагнової (з осоками пухнатоплодою та чорною), березово-сосново-очеретяно-сфагнової, березово-сосново-очеретяно-вовчетілово-сфагнової та деякі інші. На всіх ділянках цих угруповань сфагновий покрив дуже насичений водою, покриття його складає 80–90%. На ділянках, які досягли більш високого ступеню розвитку, панують сосново-пихвовопухівково-осоково-сфагнові ценози. Тут знач-

ну домішку утворює осока пухнатофлора, є багно болотне, лохина. Ці болотні види в області охороняються. Серед угруповань оліготрофних боліт слід назвати і такі асоціації як сосново-багново-пухівково-журавлиново-сфагнова та березово-пухівково-журавлиново-сфагнова. Ці болотні угруповання є рідкісними для області.

Серед лісової рослинності, прилеглої до боліт, переважають сосново-дубові та соснові ліси типового складу та набору рослинних угруповань. На екотонних смугах між болотом та лісом виявлений плаун колючий, занесений до Червоної книги України.

«Велика і Мала Бугаїха»

Неподалік від р. Збруч оточені полями стоять дві товтри – Велика і Мала Бугаїхи. Тут створено ландшафтний заказник загальнодержавного значення «Велика і Мала Бугаїха» площею 66 га. Велика Бугаїха є найвищою на Хмельниччині і досягає 409 м над рівнем моря. Товтри вкриті грабовим, грабово-дубовим та грабово-ясеневим лісом. В деяких місцях у лісі багато площа. На скелях можна побачити папороті – багатоніжку звичайну, аспленій муровий та аспленій волосовидний. Серед видів з Червоної книги України в заказнику виявлені скополія карніолійська, підсніжник білосніжний, цибуля ведмежа, булатка великоквіткова, коручка чемерниковидна. Тут зареєстровано 47 видів птахів, що підлягають охороні. Серед них 1 вид (підорлик малий), занесений до Червоної книги України, тут гніздиться. Ще 46 видів птахів включені до списків Бернської конвенції. Серед них слід відмітити рідкісних для Хмельницької області осоїда, деркача. З рідкісних видів ссавців тут зустрічаються борсук, вовк, вовчок горішковий.

«Циківський»

Заказник знаходиться в Чемеровецькому районі неподалік села Цикова, від якого і отримав свою назву. Значний лісовий масив вирізняється дубово-грабовими угрупованнями, в яких навесні сфемероїди (анемони дібровна і жовтецева, рясти порожнистий, ущільнений та проміжний, підсніжник білосніжний, проліска весняна, зірочки жовті) суцільним килимом вкривають землю. В окремих куточках можна знайти орхідні – булатку велико квіткову, коручки пурпурову та чемерниковидну, любки дволисту та зеленоквіткову. Плющ місяцями цвіте і плодоносить, це рідкісне явище для нашого регіону. Також у лісі зростає реліктовий вид – лунарія оживаюча, яка прикрашає своїм рожевим цвітом квітневий ліс, а влітку цвіте лілія лісова. В заказнику багато грибів – трапляються боровики, підосичники, зонтики, польський гриб, сиріжки, опеньки. Оскільки заказник розташований неподалік від сіл, тут помітний негативний антропогенний вплив, на його території інколи випасують тварин, викопують та зривають первоцвіти. Тут зареєстровано 39 видів

птахів, які занесені до списків Бернської конвенції: яструб великий, канюк звичайний, зимняк, дятел середній, кропив'янка сіра та інші, а також 6 рідкісних видів ссавців, зокрема, борсук.

«Сокіл»

Ландшафтний заказник «Сокіл» площею 55 га також знаходиться біля с. Цикова. Товтра, яка увійшла до складу заказника, найвища з-поміж сусідніх скель, тому й назвали іменем гордого птаха. Частина гори вкрита лісом з переважанням дуба звичайного, кленів, граба, ясена і липи серцелистої. В підліску багато ліщини, кизилу та гордовини. Із червонокнижних видів у лісі трапляються гніздівка звичайна, булатка великоквіткова, любка дволиста, коручка чемерниковидна, підсніжник білосніжний. Є скелі та степові ділянки, на яких серед кущів терену та шипшини ростуть ковила волосиста, сон чорніючий, горицвіт весняний. На кам'янистих кручах ростуть цибуля подільська, очиток їдкий, молодило руське, асплений муровий. На території заказника зареєстровано 28 видів птахів, що підлягають охороні: боривітер звичайний, яструб великий, осоїд, кам'янка, одуд та інші.

«Іванковецький»

Неподалік с. Іванківці Городоцького району та р. Збруч знаходиться ландшафтний заказник «Іванковецький» площею 1014,5. В заказнику переважає лісова рослинність. В деревостані переважають дуб звичайний, граб та бук. Місцями збереглися вікові дерева бука. Вони є залишками тих давніх природних букових лісів, що знаходяться тут на східній межі свого ареалу. Їх, на жаль, обмаль, тому що люди своєчасно не подбали про збереження цих краєвидів. Та зараз вже є досить значної площі лісові культури бука. В трав'яному ярусі лісових угруповань домінують зеленчук, ялиця, навесні – анемони дібровна і жовтецева, рясти, рівношідник рутвицелистий. Із видів рослин, занесених до Червоної книги України, у цьому заказнику зустрічаються підсніжник білосніжний, булатка великоквіткова, гніздівка звичайна, коручки пурпурова та чемерниковидна, любка зеленоквіткова, зозулині сльози яйцевидні, молочай волинський. Червонокнижні цибуля ведмежа та скополія карніолійська інколи домінують у трав'яному покриві лісів. Тут зареєстровано 49 видів птахів, що підлягають охороні. З 6-и червонокнижних видів птахів 2 види (підорлик малий, лелека чорний) зареєстровані на гніздуванні, 4 зустрічаються під час міграцій. Ще 43 види включені до списків Бернської конвенції. Серед них слід відмітити види, які тут гніздяться та є рідкісними на території Хмельницької області: осоїд, підсоколик великий, деркач та інші. Із рідкісних видів ссавців у межах цього заказника зустрічаються підковоніс малий, нічниця ставкова, борсук, вовк, вовчок горішковий, вовчок сірий.

«Івахновецький»

Заказник розташований біля с. Івахнівці Чемеровецького району і має площу 155 га. До нього входять товтри «Коломийка», «Рублиха», «Середня», «Панська», «Неможна», «Баба», «Ян», «Високі камені» («Божа»), «Соколиха». На цих товтрах переважає степова рослинність, багато скель. Тут зростають степові та кальцепетрофітні види рослин, серед яких горицвіт весняний, цибуля подільська, молодило руське, гіацинтик блідий, мінуарція дністровська. Із видів, занесених до Червоної книги України, тут є лециця дністровська, зіновать біла, ковила волосиста, сон чорніючий. На території цього заказника зареєстровано 35 видів птахів, що підлягають охороні. Серед них 2 червонокнижних види (змійєд та сорокопуд сірий) спостерігаються під час міграцій або прилітають на зимівлю. Ще 33 види орнітофауни заказника включені до списків Бернської конвенції, зокрема канюк звичайний, сова сіра, волове очко та інші. З рідкісних видів ссавців, що занесені до Червоної книги України, на території заказника був зареєстрований лише борсук. Також тут зустрічається вид з Червоного списку Європи – вовчок горішковий.

«Кармалюкова гора»

Ландшафтний заказник загальнодержавного значення «Кармалюкова гора» площею 765 га знаходиться в Кам'янець-Подільському районі. Назва пов'язана з ім'ям легендарного подільського героя – Кармелока, який разом із своїми друзями мав схованку у печері на верхівці гори. Товтра вкрита типовим дубово-грабовим лісом подільського типу, в якому виявлені занесені до Червоної книги України підсніжник білосніжний, лілія лісова, любка дволиста, булатка великоквіткова, коручка чемерниковидна, а також види, які охороняються у Хмельницькій області – аконіт строкатий, вовчі ягоди звичайні.

«Совий яр»

Ландшафтний заказник «Совий яр» площею 827 га знаходиться в Кам'янець-Подільському районі. Назва заказника походить від назви урочища, в якому колись водилося багато сов. На крутосхилах товтр вздовж р. Студениця розкинулися дубово-грабові ліси в комплексі з чагарниковим степом та кам'янистими відслоненнями. В лісах, крім граба і дуба звичайного, подекуди значна участь ясена, липи серцелистої, кленів гостролистого і польового. У «Совому яру» є невеличка популяція зозулиних черевичків звичайних, яка щорічно милує своїми неповторними квітами, що нагадують пантофлі міфічної богині Кіпріди. Із інших видів рослин, занесених до Червоної книги України, в лісі зростають аконіт Бессера, булатка великоквіткова, коручка чемерниковидна, любка дволиста, підсніжник білосніжний. Навесні степові пагорби вкриваються фіолетовими квітами сону великого та сону чорніючого, золотистими голівками горицвіту весняного. В квітні-травні білопінним

цвітом квітують терен та плоди. Влітку Совий яр манить прохолодою. Люди дуже люблять цю місцину, але, на жаль, вона страждає від самовільних рубок та знищення первоцвітів.

У межах заказника зустрічаються рідкісні види комах, зокрема, жук-самітник, жук-олень, подалірій, красотіл пахучий. З плазунів, що є регіонально рідкісними, можна побачити вужа водяного та ящірку зелену. Тут зареєстровано 40 видів птахів, що підлягають охороні. Занесені до Червоної книги України журавель сірий та сорокопуд сірий спостерігаються під час міграцій або прилітають на зимівлю. 38 видів орнітофауни заказника включені до списків Бернської конвенції, зокрема, тут гніздяться рибалочка, волове очко, одуд, сова сіра та інші. Із ссавців тут можна зустріти підковоноса малого, борсука, видру річкову, занесених до Червоної книги України, а також менш рідкісні види теріофауни області – свиню дику, козулю, куницю лісову, мишу жовтогорлу.

«Карабчівський»

Ботанічний заказник загальнодержавного значення «Карабчівський» знаходиться в Городецькому районі неподалік с. Великий Карабчів. Його площа 111 га. Переважаюча у заказнику рослинність – широколистяний ліс з домінуванням дуба звичайного, граба звичайного і домішкою липи серцелистої, клена гостролистого. Із видів, занесених до Червоної книги України, у лісі заказника виявлені булатка великоквіткова, лілія лісова, коручка чемерниково-видна, любка дволиста, любка зеленоквіткова, цибуля ведмежа, на відкритих місцях трапляється зіновать біла.

«Княжпільський»

Княжпільський ботанічний заказник загальнодержавного значення знаходиться у Кам'янець-Подільському районі неподалік с. Княжпіль на високій товтрі, підніжжя якої омивається р. Тернавою. Тут зростають угруповання дуба звичайного та дуба скельного за участю граба звичайного, липи серцелистої, ясена високого. В підліску значна кількість гордовини, ліщини, бруслин європейської та бородавчастої. В трав'яному покриві переважають зеленчук, яглиця, а навесні – анемони жовтецева та дібровна, ряс порожнистий. Тут збереглося кілька 120 річних дерев бука лісового, які є залишками бучини. Із видів, занесених до Червоної книги України, трапляються лілія лісова, коручка пурпурова. На каменях ростуть папороті – аспленії волосовидний та муровий, листовик сколопендровий, який є рідкісним у Хмельницькій області видом. Понад річкою росте вільха чорна, утворює зарості кремена гібридна.

На території цього заказника зустрічаються рідкісні види комах: красотіл пахучий, жук-самітник, сатурнія руда. Також тут спостерігається 42 види птахів, що підлягають охороні: червонокнижні – орлан-білохвіст та сорокопуд

сірий, види, що занесені до списків Бернської конвенції, – волове очко, одуд, сова сіра, канюк звичайний, мухоловка мала, деркач та інші. З рідкісних видів ссавців у межах заказника зареєстровані борсук і вовчок ліщиновий.

Заказник розташований поряд із рекреаційною зоною урочища Недобір, це має негативний вплив на природні комплекси заказника.

«Сатанівський»

Лісовий заказник загальнодержавного значення «Сатанівський» заказник отримав назву від селища Сатанів, яке розташоване неподалік. Площа заказника 1778 га. Він відомий насамперед найбільшим в області масивом букового лісу. Є у заказнику ділянки грабово-дубових та грабово-ясеневих лісів. Із червонокнижних видів рослин тут є булатка великоквіткова, коручка чемерниковидна, любка зеленоквіткова, беладонна, лілія лісова, цибуля ведмежа. На території заказника зареєстровано 50 видів птахів, що підлягають охороні. Серед червонокнижних видів птахів 1 вид (підорлик малий) гніздиться. З зустрічаються під час міграцій. Ще 46 видів птахів включені до списків Бернської конвенції. Серед них слід відмітити види, які тут гніздяться та є рідкісними на території Хмельницької області: осоїд, підсоколик великий, деркач та інші. Заказник прилягає до рекреаційної зони сатанівських курортів, що негативно впливає на його природний стан.

«Чапля»

В ботанічному заказнику «Чапля» поєднуються лісові, степові та петрофітні угруповання. Розташований він над устям р. Тернава та на лівому березі р. Дністер біля с. Демшин у Кам'янець-Подільському районі. Площа – 177 га. Назва його обумовлена тим, що тут селиться багато сірих чапель. В лісі зростають дуб звичайний та дуб скельний, берека, у підліску – гордовина та клокичка периста. Весною квітують ефемероїди (піденіжник, проліска, рясти). Тут знайдено три види аконіта – строкатий, шерстистовустиий та несправжньопротитруйний. Із видів з Червоної книги України в лісі трапляються булатка великоквіткова, коручка чемерниковидна, коручка пурпурова. На затінених відслоненнях вапняків зростає листовик сколопендровий. Тут одне із небагатьох місць зростання реліктового виду – осоки білої. Степові схили з ранньої весни вкриваються цвітом соню великого та соню чорніючого, горіцвіту весняного, гіацинтника блілого. Збереглася тут популяція ефедри двоколоскової, утворюють куртини зіновать біла, зіновать Блоцького. На схилах срібляться ковили пірчаста, найкрасивіша і волосиста.

На кам'янистих схилах цього заказника можна зустріти рідкісні види комах: мнемозину, ведмедицю Гера, подалірія, махаона, жука-олена. З плазунів тут зустрічаються вуж водяний, ящірка зелена, гадюка звичайна, які є рідкісними в інших районах області. Птахи представлені лісовими та чагарниково-

скельними видами. З рідкісних видів птахів тут гніздяться пугач (Червона книга України), деркач, одуд, кам'янка, сорокопуд терновий та інші. Під час міграцій та зимівлі тут зустрічаються беркут, змієїд, лелека чорний, гоголь, сорокопуд сірий, чепура велика та інші. У гротах і штучних копанках зустрічається підковоніс малий.

«Товтра Вербецька»

Ботанічний заказник загальнодержавного значення «Товтра Вербецька» знаходиться в біля с. Гуменці в Кам'янець-Подільському районі. Площа його невелика – 9,3 га. Територія являє собою мальовничі гостроверхі горби, які витягнулися перпендикулярно до основної Товтрової гряди. Переважає у заказнику степова рослинність. Домінують реліктові осока низька, сеслерія Хейфлерова і занесена до Червоної книги ковила волосиста. Поміж ними зростають сон чорноцюзий, ендемічна рослина лециця дністровська, горичвіт весняний, анемона лісова, волошка Маршалла, ломиніс цілолистий. Незначні ділянки зайняті купцями, такими як спіреї середня та піківська, кизильник цілокрайї. На вапнякових валунах ростуть цибулі подільська, гірська, жовтувата, вероніка сиза, очиток їдкий, молодило руське. Скелі вкриті лишайниками (гіпногімнія трубчаста, калоплака фліктіс, саркогіне правильна, білібія піщана) та мохами (псевдолескіелла жилкувата, хомалотещіум жовтий). У межах цього заказника зареєстрована мідянка звичайна, яка занесена до Червоної книги України та є дуже рідкісною на території Хмельницької області.

«Панівецька дача»

Цей ботанічний заказник площею 923 га знаходиться біля м. Кам'янець-Подільський, на південь від нього. Він розташований вздовж р. Смотрич, яка обмежує заказник зі сходу. Рослинність заказника – це в основному грабово-дубовий ліс. В деревостані наявні ясен звичайний, липа серцелиста, клени гостролистий, польовий і рідше – несправжньо-платановий. В трав'яному ярусі влітку домінують зеленчук, яглиця. Серед чагарників часто трапляються бруслини європейська і бородавчаста, гордовина, свидина, ліщина. Серед весняних ефемероїдів найбільш численними є анемона жовтецева, рясти порожнистий і ущільнений. Звичайними є рівноплідник рутвицелистий, зірочки жовті, підсніжник. На південних схилах поширені грабово-дубові ліси конвалієві та волосистоосокові, в яких багато кизилю. На цих ділянках концентруються й теплолюбні південні трав'яні види – осока парвська, перлівка ряба, шоломниця висока, а також маруна щиткова, чина чорна. Територію заказника перетинає дві долинки із струмками. На їх днищі поширені лісові угруповання з домінуванням яглиці, для яких характерні герань темна, аконіти строкатий та шерстистовустиий. Є й більш зволожені місця з таким видами, як слабник водяний, жовтяниця черговолиста, калужниця болотна. Трапляються у заказ-

нику лісові скелі, на яких ростуть пухирник ламкий, аспеній волосовидний. Із видів, занесених до Червоної книги України, у заказнику зростають булатка великоквіткова, лобки зеленоквіткова і дволиста, зозулинні сльози яйцевидні, гніздівка звичайна, коручки чемерниковидна і пурпурова, скополія карніолійська. Мешканці м. Кам'янця-Подільського та навколишніх сіл люблять відпочити у цьому лісі, що, на жаль, призводить до порушення лісу, особливо його північної частини, яка знаходиться близько від міста.

З рідкісних видів комах тут зустрічаються красотіл пахучий, вусач великий дубовий західний, подалірій, жук-олень, жук-самітник, сатурнія грушева та інші. У межах заказника зареєстровано 49 видів птахів, що підлягають охороні. Серед них 2 види – орел-карлик і пугач – занесені до Червоної книги України і тут гніздяться. Ще 47 видів птахів, включені до списків Бернської конвенції. Серед них слід відмітити види, які тут гніздяться та є рідкісними на території Хмельницької області: осоїд, синиця чорна, золотомушка жовточуба, дятел зелений, боривітер звичайний, берестянка, деркач та інші. Із рідкісних видів ссавців тут зустрічаються борсук, тхір степовий, вовчок садовий, вовчок ліщинувий.

Пам'ятки природи

Озеро Святе

На Хмельниччині небагато озер. Одне із найцікавіших знаходиться в Ізяславському районі на території Михельського лісництва. Озеро з прилеглими територіями входять до гідрологічної пам'ятки природи загальнодержавного значення «Озеро Святе» площею 8,2 га. Святе озеро – таку назву дали йому жителі цього краю – є свідком і наслідком давнього зледеніння. Ця місцевість була прохідною долиною між Волинським лесовим плато та Подільською височиною, по якій стікали льодовикові води. В місці їх стояння і утворилось озеро з островом посередні. Площа озера 4 га. По берегах озера, особливо в його південній частині, а також навколо острова утворились сфагнові плави. В південній частині озера плав зайняв всю затоку і перетворився в болото. Озеро оточене сосновим лісом. Зі сходу це – сухий сосновий ліс на піщаних горбах, в інших частинах – вологий березово-сосновий ліс на вирівняних ділянках.

Плави утворені кореневищам болотних рослин, порослими сфагновими мохами, та купинами осок. Утворення таких сфагнових плавів – шлях заростання північних озер (властивий, скажімо, болотам Карелії, півночі Білорусі). В Україні він відмічений лише на декількох болотах на півночі Українського Полісся, неподалік від території Білорусі. На Малому Поліссі ці плави більше ніде не відомі. Це робить озеро Святе унікальним серед озер Хмельниччини.

На плавах сформувались угруповання осоки шерстистоплодої і пухівок на килимі сфагнових мохів. В цих угрупованнях зростає низка рідкісних, в тому числі реліктових видів рослин. Серед них насамперед слід назвати третинний релікт шейхцерію болотну, занесену до Червоної книги України, яка знайдена тут вперше на Хмельниччині. Рідкісними для області північними видами є осока багнова, журавлина болотна, образки болотні, бобівник трилистяний. Знайдена тут і рідкісна комахоїдна рослина – росичка круглолиста, що свідчить про бідне мінеральне живлення на плавах. Рясно росте північна болотна рослина з довгими кореневищами – вовче тіло болотне, яка є одним із утворювачів плаву. По приводній смузі ростуть осоки омська і здута, очерет, рогіз широколистяний. В кушинах осоки омської, а також в заболочених зниженнях на березі озера зростає ситник бульбистий – рідкісний центральноєвропейський вид, занесений до Червоної книг України. Він знаходиться тут поблизу східної межі свого поширення. В обводнених угрупованнях виявлений пухирник малий – бореальна комахоїдна водна рослина, малопоширена в Україні та рідкісна для Хмельниччини.

У повоєнний час на березі Святого озера відомий дослідник флори Полісся та Малого Полісся д.б.н. А.І. Барбарич знайшов льодовиковий релікт – вербу чорничну. Ці гербарні збори зберігаються в національній гербарії України. Нами цей вид був виявлений неподалік від озера на сфагновому болоті в тому ж Михальському лісництві.

В східній частині території, що оточує озеро, на піщаних горбах переважає середньовіковий і пристигаючий сосновий ліс. В його деревостані є домішка берези та дуба. Трав'яний покрив цього лісу дуже змінений внаслідок витоптування. В травостой переважають злаки – костриця червона, куничник наземний, окремими куртинами трапляються орляк, чорниця, верес, чебрець звичайний та інші типові види соснових лісів. Серед них є група малопоширених видів, властивих сухим сосновим лісам Полісся. Це – один з небагатьох ендеміків Полісся гвоздика несправжньорозчепірена, а також лещиця пучкувата, піщанка вузьколиста. Ці рідкісні види флори області знаходяться тут на південній межі свого поширення.

Далі на південь піщані горби поступаються місцем вирівняній плескатій поверхні. Тут поширені вологі соснові ліси з дубом та березою – молінієво-чорницеві та чоринцеві. Тут ростуть типові для таких лісів види – перстач прямостоячий (калган), плаун булавовидний, одинарник європейський, веснівка дволиста. У вологих лісах знайдені рідкісні для України види рослин – осока кульконосна, що трапляється в межах України переважно в Карпатах і дуже рідко – на Поліссі, і ситник розчепірений – центральноєвропейський вид на південно-східній межі ареалу. Обидва ці види не вказувалися раніше для Хмельниччини.

Фауна озера досить різноманітна, хоча має дещо збіднений склад внаслідок антропогенного впливу. Із ссавців відмічені козулі, білки, кроли, зрідка трапляються лисиці, лісові кунци. В норах на берегах озера селиться ондатра. Виявлено біля 20 видів птахів. Звичайним виявились іволга, зяблик, щеврик лісовий, синиця велика, великий строкатий дятел. Поодинокі трапляються хижі птахи – канюк, чеглок. Є крук та одуд. Із водоплавних птахів гніздяться крижень, малий норець. Зрідка трапляються чаплі сірі та мартини звичайні.

Таким чином, озеро Святе є унікальним природним утвором, осередком бореальної флори та рослинності, просунутими на південь. Рідкісними утворами природи є сфагнові плави. Нині бажання людей ознайомитись з цим незвичайним куточком приходить у протиріччя з необхідністю його збереження. Ця ділянка має бути одним із природних ядер майбутнього національного природного парку, при організації якого можливим є вирішення цих питань.

Печера Атлантида

Справжньою перлиною природно-заповідного фонду Хмельниччини є карстова печера «Атлантида», яка є геологічною пам'яткою природи загальнодержавного значення. Вона розташована на схилі мальовничої долини річки Збруч поблизу с. Завалля Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Легенда розповідає, що в верхній частині схилу над печерою у давнину стояла невелика церква. Несподівано вона «завалилась» під землю в карстовий провал, після чого село і назвали Заваллям.

В 1950-х роках на схилах долини був закладений кар'єр з видобутку гіпсу, який швидко припинив свою діяльність, оскільки у вісімнадцятиметровій товщі гіпсу виявилось багато пустот, які довгий час не привертали нічийої уваги.

1968 року київські спелеологи під керівництвом В.Я. Рогожнікова дослідили пустоти, за одною з яких виявилась невелика печера, яка закінчувалася замкнутими плиною тупиками, деякі з них розкопали за кілька експедицій. Багатометровий розкоп привів 1969 року до великої зали, де розпочинається велика печерна система. Вже перше дослідження показало її унікальність. Чіткі скульптурні форми ходів і залів на трьох поверхах, велика кількість прекрасних гіпсових кристалів різного кольору та розмірів – ці та інші особливості ставлять цей геологічний утвір в ряд найцікавіших та найунікальніших гіпсових печер України. Сам керівник експедиції говорив, що у досліджених ним 600 печерах колишнього СРСР і закордону не бачив подібної краси. І назва печери, яку їй дали першовідкривачі асоціюється з таємничістю і красою. Про це свідчать і назви окремих залів – «Радості», «Золотої осені», «Ніжність», «Червоних маків», «Храм Богів», «Казка». На стінах і стелях, нішах, виступах залів природа впродовж мільйонів років створила кришталеву мозаїку сніжно-білих, прозоро червонуватих, лимонно-жовтих кристалів, гірлянд, чудернацько закручених кристалів кальциту, кам'яних квітів, а ще музику – до-

статньо дотику, як виникають глибокі мелодійні звуки. А після фотоспалаху стіни ще довго світяться зеленуватим світлом.

Назви залів «Підкорювачів печер», «Київських спелеологів», «Пам'яті Рогожнікової» (дружина керівника експедиції загинула під час лавини на Кавказі) свідчать про нележку, а почасти і небезпечну працю спелеологів, – людей, завдяки чиему ентузіазму, натхненню, романтиці душі стало можливим відкриття і дослідження печери. Першовідкривачі називали зали і на честь кумирів поколінь – Юрія Гагаріна, Сергія Єсеніна, футбольного клубу «Динамо» тощо.

Уже 1970 року печеру взято під охорону на місцевому рівні, а 1975 року їй як природно-заповідному об'єкту надано республіканського (загальнодержавного) статусу.

Десятки мільйонів років тому південно-західна частина Руської геологічної платформи була вкрита мілководним морем. Згодом воно відступило, виникли окремі водойми. Формування печери розпочалося в кінці неогенового періоду в умовах, коли теперішня глибока долина річки Збруч ще не існувала, а долина річки Дністер знаходилася у зародковому стані і мала вигляд широкої рівнини. Внаслідок карпатського горотворення в гіпсових товщах утворилися тріщини. В них просочувалася вода, розмиваючи породу. Ці тріщини й перетворилися в підземні канали, галереї, зали. З'єднавшись між собою, вони утворили печери-лабіринти. Пізніше рівень ґрунтових вод понизився. Печери звільнилася від води. Тоді у порожнинах почали утворюватися сталактити, сталагміти, колони. В підземних порожнинах виростають друзи гіпсових кристалів.

Печера розташована у 25-и метровій товщі гіпсово-ангідридних порід (кайнозой, неоген, верхній тортон) на глибині 45 метрів і є єдиною горизонтальною печерою на Поділлі. Являє собою систему залів, які з'єднуються сіткою переходів. Порожнини демонструють більшість особливостей морфології лабіринтових карстових печер у сульфатах Південно-Західної частини Руської платформи. Печера має три поверхи. Загальна протяжність ходів – 2525 м, площа – 4440 м², об'єм – 11360 м³, хоча нині існує багато недосліджених і невідкритих камер (залів). В печері постійний мікроклімат: вологість – 87 %, температура – 15 °С.

Нескінченний потік туристів, учених, любителів природи і просто любителів гострих відчуттів нахлинув у печеру, вхід до якої довгий час був легко доступним. Велика кількість відвідувачів стала причиною масового видобутку кристалів (використовуються для виготовлення сувенірів), а використання в печері для освітлення відкритого вогню призвело до закопчення стель, стін, білосніжних кристалів, випалюванню кисню, через що різко скорочується чисельність кажанів, тому що вентиляція печери здійснюється тільки через єдиний вхід. Облаштунок базових таборів у безпосередній

близькості від печери мав своїм наслідком знищення рослинного покриву аж до материнського шару над дахом печери.

Глиняний шар неодноразово закривав вхід до печери. Зусиллями кївських, хмельницьких, кам'янець-подільських спелеологів його вдавалось відновлювати. Рух глиняного шару став особливо активізуватися у весняно-осінні періоди, коли ґрунтові води підживлює надлишковою вологою за рахунок танення снігу і сезонних дощів. В кінці 1990-х років відвідування печери туристами стало небезпечним, тому що шар глини, через який проходить єдиний вхід у печеру, став рухливим.

2000 року печеру передано під охорону Хмельницькій еколого-правовій громадській організації «Подільське екологічне товариство». За участю місцевої молоді, студентів, спеціалістів-спелеологів з Київщини, Хмельниччини, Тернопільщини, Буковини та інших регіонів України було закрито вхід печери спеціальними дверима, які було вбудовано в скелю. Верхня частина проходу дверима не закрита, що сприяє вільному прольоту кажанів. Було засипано старий вхід і розроблено новий, встановлено попереджувальні охоронні знаки та інформаційні аншлаги на скелі поруч з входом до печери, висаджено зелені насадження, зібрано сміття.

У печері знаходять притулок рідкісні види кажанів: підковоніс малий, нічніці гостровуха та велика.

Печера має велике наукове та пізнавально-екскурсійне значення.

«Три дуби»

Гідрологічна пам'ятка природи місцевого значення «Три дуби» площею 1,2 га знаходиться в Хутірському лісництві (Славутський район). Центральну частину цієї ділянки займає природне лісове озеро, яке утворилось у видовженій улоговині. Озеро тягнеться на 250–300 м і має ширину біля 40 м, загальна площа озера біля 1 га. Озеро оточене з усіх боків лісом, який утворює з озером єдиний лісо-озерний комплекс. Озеро має оригінальний для регіону еумезотрофний хід заростання. Еумезотрофні рослинні угруповання розміщені вузькими смугами по боках озера. Найбільш інтенсивний процес заростання виявлений в східній частині озера, де глибина найменша. Саме тут утворились болотні угруповання значної площі. В цій частині переважають угруповання рогозу широколистоного із співдомінуванням бореального виду – вовчого тіла болотного. Характерною їх особливістю є наявність сфагнового покриву, проєктивне покриття якого досягає 50 %. Флористичне ядро в цих ценозах утворюють типові болотні види – смовдь болотна, кизляк китицепвітій, півники болотні, ситник розлогий. Виявлені тут і такі малопоширені в регіоні види як образки болотні та в найбільш обводнених місцях комахоїдна рослина – пухирник малий. В нешироких прибережно-водних смугах, які оточують озеро, переважають угруповання куничника

сіруватого, місцями із співдомінуванням вовчого тіла болотного на сфагновому покриві.

Лісова рослинність в прилеглих до озера смугах представлена сосновими та сосново-дубовими лісами, місцями із сосново-грабово-дубовими лісами. На більш знижених, прилеглих до озера ділянках переважають соснові ліси чорнищеві та чорнищєво-зеленомохові, в яких виявлені великі популяції плауна колочого, занесеного до Червоної книги України. Вище в рельєфі розміщуються сосново-дубові ліси, другий ярус в яких утворює дуб звичайний, інколи – з грабом звичайним. В трав'яно-чагарничковому покриві цих лісів переважає чорниця. Тут зростає ожика лісова, дуже рідкісний на рівнині вид, який в Україні поширений в основному в Карпатах.

Пам'ятка природи «Три дуби» за своїм рослинним покривом та флорою є типовою для Малого Полісся. Водночас в зв'язку з переважанням у заростанні водойми еумезотрофних ценозів із сфагновим покривом вона має специфічні бореальні риси. Основу флори утворюють типові болотні та лісові види. В складі флори є вид із Червоної книги України (плаун колочий) та ряд малопоширених – образки болотні, пухирник малий, ожика лісова. Ділянка є дуже мальовничою, відомою в регіоні.

Китайгородське відслонення

Ця геологічна пам'ятка природи загальнодержавного значення знаходиться біля с. Китайгород Кам'янець-Подільського району і має площу 60 га. Тут охороняється еталонне відслонення силурійських відкладів, де представлені всі геологічні яруси цього періоду. На його крутосхилах сформувалися угруповання ковили волосистої, сеслерії Хейфлерової, осоки низької. На кам'янистих осипах зростають шиверекія подільська, сон чорніючий, цибуля подільська, наперстянка великоквіткова, залізник колочий, вероніка сиза. На верхній частині відслонення є давній монастир. З його аптекарського городу у природні угруповання «перекочував» гісоп лікарський. Мальовничість цієї пам'ятки вабить туристів.

Смотрицький каньйон

Пам'ятка природи «Смотрицький каньйон» площею 80 га знаходиться в долині р. Смотрич на ділянці між селами Голосків і Цибулівка Кам'янець-Подільського району. Схили долини вертикальні, скелясті. На карнизах і скелях оселилися сон великий, сон чорніючий, шиверекія подільська, ковила волосиста і пірчаста, сеслерія Хейфлерова, осока низька, зіноваті біла та Блоцького, леопольдія тонколиста, півники угорські, ясенєць білий. У залісеній частині – підсніжник білосніжний, дерен (кизил) справжній. Скелі вкриті різнобарвними лишайниками (лещідея каменярна, біатора чорно-зелена, кладонія кубкова, калоплака оранжева). З рідкісних видів комах тут зустрічаються

подалірій, жук-олень, поліксена та інші. У межах каньйону зареєстровано 68 видів птахів, що підлягають охороні. Серед них 3 види – сорокопуд сірий, змієд і пугач – занесені до Червоної книги України. Ще 65 видів птахів включені до списків Бернської конвенції. Серед них слід відмітити види, які тут гніздяться та є рідкісними на території Хмельницької області – осойд, дятел зелений, боривітер звичайний, деркач, кобилочка солов'їна та інші. Із рідкісних видів ссавців тут трапляється борсук.

Заповідні урочища

Урочище «Липняк»

Липа рідко домінує в лісах Хмельниччини. Проте, в деяких лісових урочищах участь її є значною. Урочище «Липняк» саме тому отримало свою назву. Це заповідне урочище розташоване у Деражнянському районі в долині яру, який впадає в річку Ровець. Урочище межує з Шисенцьким заказником.

Урочище «Липняк» – ділянка грабового лісу із значною участю липи. В деревостані є також домішка дуба, осики, черешні, берези, в'яза, клена польового. Ліс в основному середньовіковий, але в нижній частині схилу балки, а також в західній частині масиву є ділянки старішого лісу. Підлісок у зв'язку із загіненістю виявлений мало. Він представлений бруслиною європейською, бузиною чорною.

В трав'яному покриві переважають типові види широколистяних лісів (неморальні види). Це – зірочник ланцетовидний, зеленчук жовтий, копитняк європейський. Є ділянки рідкотравних ценозів. Добре виявлене типове флористичне неморальне ядро. Його складають актея колосиста, цирцея звичайна, підлісник європейський, чистець лісовий. Є ділянки з переважанням барвінку.

В урочищі зростає значна кількість рідкісних видів рослин. Тут виявлено 3 види рослин, занесених до Червоної книги України. Це коручка пурпурова – вид, ареал якого охоплює західну і південну Європу і яка перебуває тут на північно-східній його межі, лісова орхідея гніздівка звичайна, а також лілія лісова. Є в заповідному урочищі рідкісна на рівнині папороть – багаторядник шипуватий. В Україні вона трапляється переважно в Карпатах. В лісі можна побачити старі дерева липи, черешні, дуба.

Із птахів фоновими видами є вільшанка, зяблик, костогриз, синиці (велика, голуба, чорноголова), дрізд чорний, повзик. В тій частині лісу, що виходить до заплави, мешкають дрізд-чикотень, славка прудка.

Із земноводних в урочищі «Липняк» були виявлені трав'яна та гостроморда жаби, сіра ропуха, кумка. Копитні представлені досить численними дикими свинями та козулями. На схилах балки в грабовому лісі була знайдена нора борсука – виду, занесеного до Червоної книги України. Найбільше різноманіт-

тя фауни хребетних спостерігалось на ділянках старого лісу. Саме тут відмічались канюки, круки, великий строкатий дятел.

Значна кількість липи вирізняє урочище серед лісових природно-заповідних територій області. Значним є багатство рослинного і тваринного світу.

Долинка притоки Горині

Біля с. Михлі Ізяславського району знаходиться заповідне урочище Гайок площею 17 га, яке займає долинку невеликої притоки р. Горині. Русло її загачене, в кінці урочища знаходиться невеликий став. Схили долини, особливо правий, заліснені. Тут переважає різновіковий листяний ліс, складений дубом, грабом, осикою, липою. Підлісок розріджений, є окремі кущі ліщини, крушини.

В рослинному покриві, як це нерідко буває в лісах заплавл, сполучаються типові лісові видами з видами лук і боліт. До перших належать такі види, як яглиця, осока волосиста, копитняк – лісові папороті – щитник чоловічий, безщитник жіночий. На вологих місцях у лісі зосереджені такі типові види заплавл, як гравілат річковий, слабник водяний, жовтяниця черговолиста. В урочищі Гайок навесні виявлені синузії ефемероїдів – ліс вкривається килимом різнобарвних квітів, які зникають з настанням літа. Серед ефемероїдів тут переважає центральноєвропейський вид рівноплідник рутвицелистий. Звичайними тут є й інші ефемероїди – анемона дібровна, пшінка звичайна.

По днищу долинки виявлені різноманітні водно-болотні угруповання – хвощу річкового, очерету, комишу лісового, м'яти довголистої – дикої м'яти з довгим сірим від опущення листям та сильним запахом.

Там, де днище розширюється, є ділянки вільшняка з кропивою жабрійолистою, очеретянкою, хмелем, який оплітає дерева та чагарники. Тут зростає кілька видів верб – ламка, пурпурова, біла, попеляста. Став оточують осокові угруповання з переважанням осок гострої та здутої. Тут виявлений рідкісний вид флори України – осока остюкова. Поміж осоками є куртини лепешняка великого, очерету.

Фауністичне ядро урочища складають дендрофільні та гідрофільні види. Із ссавців тут постійно мешкають заєць сірий, кріт. Заходять козулі, лисиці, дикі свині. Серед птахів найбагатшою є група деревно-чагарникових видів, таких як вівчарик-ковалик, зяблик, славка чорноголова, горлиця звичайна, соловейко. Цікавим є комплекс лучних птахів, основу якого складають чекан луговий, синьошийка, очеретянка лугова та занесений до Європейського червоного списку деркач. Досить типовий і різноманітний комплекс водно-болотних та навколоводних птахів – делека білий, чапля сіра, крижень, чирок-тріскунок, чайка, лунь болотяний та ін.

В нижній частині схилів є декілька джерел. Одне з них, під старою липою, традиційно відвідують мешканці села, набирають тут воду, яка начебто є цілющою. Джерела чисті, незабруднені. Під час нашого відвідування біля джерела лежав вінок із польових квітів.

Лісова балка в басейні Південного Бугу

Заповідне урочище «Михайлівецьке» площею 253 га знаходиться у Красилівському лісництві Строкостянтинівського лісгоспу. Регіон, в якому воно розміщується, характеризується густою мережею ярів та балок. Балки здебільшого широкі і пологі. Урочище Михайлівецьке і являє собою систему балок з водотоками, які належать до басейну Південного Бугу, і прилеглих горбів. Вони створюють своєрідний та мальовничий ландшафт.

В рослинному покриві переважають дубово-грабові (з переважанням граба) та похідні від них грабові ліси, в основному середньовікові. Вони поростевого походження, трапляються також ділянки лісових культур. Крім дуба і граба, в деревостані досить значну домішку утворюють липа та черешня, меншу – ясен, береза, осика. По зволжених ярах зростають вільха, верби ламка та козяча.

У зв'язку з тим, що такі ліси влітку дуже затінені, ярус підліску в них не виявлений. Поодинокі трапляються ліщина, бруслини європейська та бородавчаста, свидина кривавочервона. В літній період в трав'яному покриві переважають зірочник ланцетовидний, зеленчук жовтий, а по днищах та в нижній частині схилів – яглиця. Значну участь в травостої беруть підмаренник запашний, жовтець кашубський, копитняк європейський. Флора заповідного урочища різноманітна. Тут можна зустріти високі показні рослини, такі як просянка розлога, чистець лісовий, осока лісова, лісові папороті – щитники чоловічий та шартрський, щавель лісовий. Невисокі, нерідко цікаві лісові види ховаються в нижньому ярусі травостою. Це адокса мускусна, вороняче око, медунка темна, веснівка дволиста та інші. По днищах балок трапляються вологолюбні лучні та лучно-болотні види. Смуги навколо струмків утворюють пшінка весняна та жовгяниця черговолиста, трапляються калюжниця болотна, гадючник в'язолистий. На схилах ярів можна побачити зарості хвоща зимуючого, малопоширеного в регіоні виду.

Навесні в заповідному урочищі виявлені синузії весняних ефемероїдів. Найбільшу площу займають синузії рясту ущільненого та анемони дібрової. Окремі куртини утворює високий ряст порожнистий з білим та ліловими квітами. Такі синузії в цілому характерні для дубово-грабових лісів. Значну площу тут займають синузії центральноєвропейських видів. Насамперед це стосується синузії рівношідника рутвицелистого з ніжними білими квітами. Місцями, особливо на схилах ярів, вони переважають у рослинному покриві. Нерідко тут можна побачити підсніжник білосніжний, занесений

до Червоної книги України. Частіше він трапляється окремим куртинами, інколи його участь більша, він виступає співдомінантом трав'яного покриву. Із ефемероїдів тут ще відмічені проліска дволиста, гусячі цибульки жовта та маленька.

В цілому, заповідне урочище Михайлівецьке – мальовнича, типова за рослинним світом для регіону ділянка переважно грабового лісу з типовою та досить багатою флорою. Є дані про зростання у віддалених частинах масиву ще одного виду з Червоної книги – цибулі ведмежої (левурди). Без сумніву, подальші обстеження виявлять тут нові рідкісні види, насамперед, лісових орхідей.

Заповідне урочище «Вільшина» у м. Нетішин

Заповідне урочище «Вільшина» площею 26 га знаходиться у східній частині м. Нетішин на землях Кривинського лісництва. Ділянка являє собою притерасну частину заплави річки Горинь, де знаходиться м. Нетішин, і чітко виділяється у рельєфі, займаючи природне зниження. Зволоження ділянки досить значне, особливо в частині, прилеглої до торф'янистої луки. Тут в нижній частині вільшняк обводнений, у зниженнях стоїть вода. Частина урочища, прилегла до дороги, менш обводнена, тут у вільшняк «заходять» невеликі підвищення, зайняті старою сосною, з яких вода стікає у вільшняк.

Більша частина ділянки заліснена, менша частина її зайнята торф'янистою лукою. Переважає на ділянці вільшняк папоротевий – на зниженій ділянці із теліптерисом болотним (болотною папороттю), який є малопоширеною бореальною рослиною, а у більш підвищених частинах – із безщитником жіночим та щитником шартрським. Трапляється тут і щитник чоловічий. У вільшняку зростають типові рослини-супутники вільхи, такі як осоки несправжньоосмикавцева і видовжена, паслін солодко-гіркий, вовконіг болотний, чистець болотний. У вільшняк заходять старі сосни, вік яких близько 170 років. Тут виявлений вільшняк злаково-папоротевий з мітлицею тонкою, куртинами чорниць. В цій частині урочища по його краю великі плями (місцями в декілька десятків квадратних метрів) утворює ожина шоретка. Це карпатський вид, який знаходиться тут на східній межі ареалу і рясно зростає в лісах, що оточують місто Нетішин. Тут зростає інший вид ожини – ведмежина (ожина несійська), а також центральноєвропейський вид – шипшина дрібноквіткова. В південній частині урочища на місці зведеного вільшняка на плескатому підвищенні сформувалась торф'яниста лука. На ній є окремі екземпляри і групи поростевої вільхи. Луки щучниково-дрібноосокові із щучником дернистим, осоками жовтою, чорною, просовидною. Великі популяції утворюють осот річковий, плакун верболистий, калюжниця болотна. На цьому лузі виявлені популяції двох видів лучно-болотних орхідей, занесених до Червоної книги України – пальчатокорінників м'ясочервоного та плямистого. Вони квітнуть і

плодоносять. Крім того, тут зростають такі малопоширені види болотних рослин як тризубець болотний, звіробій чотирикрилий, валеріана висока – цінна лікарська рослина.

Заповідне урочище «Вільшина» є ділянкою, що зберегла свій природний стан. Тут зростає багато типових для цих екоотопів лучно-болотних рослин, є також рідкісні види флори, названі вище.

БОТАНІЧНИЙ САД

Кам'янець-Подільський ботанічний сад – природно-заповідний об'єкт загальнодержавного значення з 1963 року. Заснований в жовтні 1930 р. як Кам'янець-Подільський ботанічний сад. Ботанічний сад знаходиться в південній частині м. Кам'янця-Подільського і займає пл. 17,5 га. (дендропарк – 11,0 га, експозиційно-наукова зона – 6,9 га). Ботанічний сад знаходиться у підпорядкуванні Подільського аграрного університету.

Історія створення ботанічного саду започаткована в двадцятих роках двадцятого століття. За спогадами Ф.М. Панасюка спочатку під ботанічний сад було відведено 5 га пустища, де паслися кози, а потім приєднали 7 га бульвару, що прилягав до парку по вул. Шевченка. Руками студентської молоді та професорсько-викладацького складу було розчищено та оброблено закинуті землі. В 1926 році під керівництвом професора Нестора Тодоровича Гаморак та його сподвижників були посаджені перші дуби, берези, хвойні дерева. Закладалися систематичні ділянки. Особливої уваги надавали колекції технічних культур, оскільки в місті на той час було створено Інститут технічних культур. Саме на землях ботсаду вперше на Поділлі висіяли сою, арахіс, люфу, перилу. Висаджувалися екзотичні дерева та кущі, теплолюбні цитрусові рослини, пальми та фікуси, які оселилися під скляним дахом оранжереї. В кінці двадцятих на початку тридцятих років науковцями та аспірантами проводяться значні роботи по вивченню хвороб рослин. Ще з 1928 р. залишилися гербарні збори дикорослих рослин місцевої флори М. Любинського та М. Круцкевича. В ці роки в ботанічному саду навколо професора Н. Гаморак згуртовуються аспіранти (М. Жуківський, М. Любинський, Г. Молотковський, Ф. Панасик, Ф. Наливайко) та студенти. В 1930 р. ботанічний сад стає самостійною організацією, яку очолює Ф. Панасюк.

В саду проводиться активна науково-дослідницька робота. На його базі працюють сектори ботаніки, мікології, фізіології, екології, нових культур, технічних рослин, дендрології. Обмін насінним матеріалом проводиться із 157 зарубіжними ботанічними садами та 45 ботанічними садами СРСР. В 1934 р. М. Дубовиком, відомим біологом, що працював в Інституті ботаніки Всеукраїнської академії наук, було розроблено генеральний план території ботанічного саду, де виділено теплично-оранжерейний комплекс, дендроколекції,

колекційні ділянки квітково-декоративних рослин, плодового саду, розсадників, господарських будівель. Але вдалося лише побудувати дві оранжереї, теплицю, парники та започаткувати формування дендропарку і дендрологічної колекції та дослідницьких ділянок.

Не минула лиха доля в тридцятих працівників бот саду. Професора Н. Гамораку заарештували, репресували і окремих його учнів. Наукова робота занепала.

Під час війни в ботанічному саду господарювали німці, але вони не встигли вивезти та зруйнувати повністю колекційний фонд, хоча багато рослин закритого ґрунту загинуло, не збереглися і колекції однорічних культур.

В п'ятидесятих роках налагоджується робота ботанічного саду. Невеликий колектив ентузіастів та фахівців відроджує колекційні ділянки, оновлює та примножує колекційний фонд. Розширюється набір квітково-декоративних однорічників та багаторічників, колекції красиво квітучих кущів, тропічних та субтропічних рослин. Сад відроджується і стає неповторною окрасою міста над Смотричем. Все в більшій мірі налагоджуються зв'язки з різними ботанічними садами, зростає обмін насінням, саджанцями, живими рослинами. Захоплені своєю роботою В. Ремішевський, І. Роменська, З. Грицаєнко, К. Чернілевський, Г. Мендзяк, І. Овчарук, О. Матвієнко не лише розширюють колекційний асортимент, а розмножують і впроваджують в озеленення нові декоративні рослини відкритого та закритого ґрунту, у місті з'являються клумби, зелені зони. Оскільки ботанічний сад передали до відомства обласного, а потім міського відділу освіти, в саду активізується екскурсійна та просвітницька діяльність, створюється шкільний відділ з демонстраційними ділянками. В сімдесятих – вісімдесятих роках будуються ще дві теплиці, розширюються площі парників, але, на жаль, знищується колекція цитрусових через руйнування та недогляд оранжереї, через завезення карантинного шкідника – каліфорнійської щитівки, знищується колекція плодкових рослин. Недостатнє фінансування призводить до погіршення загального стану ботанічного саду та колекцій. Співробітники ботсаду І. Силка, Н. Добродій, О. Закревська, В. Ясніцький, Т. Пономаренко, Т. Шевчук, Н. Постова, Н. Гумєнок, Л. Любінська докладають зусиль для збереження та поповнення флористичного багатства. Розширюється колекція закритого та відкритого ґрунту. Видове різноманіття папоротеподібних, бегонієвих сягає до 45 видів, сортове різноманіття узумбарської фіалки та пеларгонії зональної до 20 сортів, вирощуються динне дерево, авокадо, нові види діфенбахій, монстер, каланхоє. Колекція кактусів та сукулентів збільшується до 300 видів та сортів, поповнюються колекції сортів троянд, канн, ломіносів, жоржин, півників, лілій, колекції лікарських та інших корисних рослин. Формується систематична та фітоценотична колекція рідкісних та червонокнижних видів світової і місцевої природної флори.

На початку 2000 року у колекціях ботанічного саду утримується біля 400 видів тропічних та субтропічних видів. Увагу відвідувачів саду привертають своїми квітами та плодами банан райський та монстера делікатесна, строкатими золотистими або білоплямистими листками діфенбахії, ковбасне дерево, акаліфа, дурманить голову аромат жасмину кімнатного та мурраї. Дивують цвітом і запахом стапелії, ваблять квіти цереуса, розсипані живі камінці – літопси. Величні араукарії, криптометрії, фікуси та пальми тягнуться своїми верхівками аж до скляного даху, в'єтнамський виноград оповив значну частину оранжереї, поряд з ним – ліани сциндапуса, філоллодендронів червонуватого і Селло. Значна колекція алое, які квітують глечиковидними різнобарвними квітами, зібраними у волоті. Оригінальні бромелії та більбергії з розетками наче паперових листків, циперуси нагадують про древні звички папіруса з далеких берегів Нілу. Є в колекції і хлібне дерево з Індії, яке своїми плодами годує великі родини десятки років і дерево-символ – лавр благородний. До Європейського Червоного списку віднесено 2 види рослин закритого ґрунту (адіант венерин волос, ітерис критський).

В дендроколекції представлено 581 видів, форм і сортів дерев та кущів. Зустрічаються в саду реліктові гінґо дволопатеве, тюльпанне дерево, магнолія кобус. Звертають на себе увагу своєрідними квітами та плодами ксантоцетрас, катальпа, павловнія. Рано навесні рожево-фіолетовим цвітом вкривається церсіс канадський (Лудине дерево), золотисто-жовтим – дерен та золотий дощ, рожевіють квіти айви японської, кольквиції, вейгел, капріфодей – квітів кохання, ваблять яскраво-оранжеві махрові квіти керії японської, білі квіти жасминів, калини бульденеж, глоду шарлахового. Захоплення відвідувачів викликають махрові, напівмахрові чи немахрові різнобарвні квіти півонії деревовидної та бузку, виткі, кущові троянди, зелена стіна самшитів. В колекції є також виноград запашний (текома), пуерарія пурпурова, ломиніс виноградолистий. Деякі види з цієї колекції включені до Червоної книги України (модрина польська, клокичка периста, тис ягідний).

На газонах і клумбах, колекційних ділянках і рабатках зростає понад 250 видів і сортів квітково-декоративних рослин. З весни до пізньої осені квітують колекції сортів тюльпанів, нарцисів, гіацинтів, півників, шафранів, півоній, азійських цибуль, лілій, жоржин, канн, гемерокалісів, глідіолусів, гвоздик, маків, ліатрисів, левкоїв, чорнобривців, шавлій, льонів, кореопсисів, айстр, хризантем. Вкривають землю очитки, товстянки, барвінки, портулаки, молодило.

Колекція лікарських та корисних рослин нараховує до 120 видів. Серед них ехінацея пурпурова, беладонна, лаванда гірська, розмарин лікарський, пижмо звичайне, півонія лікарська, харг кущовий, вайда фарбувальна, никандра фізаловидна, чорнушка посівна, ромашка далматська, огіркова трава, огірок пирскач, оман високий.

В колекції рідкісних рослин із 44 видів – 20 червонокнижних (лунарія оживаюча, цибуля ведмежа, цибуля коса, ковила волосиста та ін.) і 3 види з Європейського Червоного списку (зіновать Блоцького, шавлія кременецька, шиверекія подільська).

Ботанічний сад щорічно відвідують понад 5 тис. екскурсантів

ЗООПАРК

Так склалося, що Хмельниччина має найбільший в Україні національний природний парк, багато заказників різного рівня, але зоологічних парків тут існує лише один – це Кам'янець-Подільський зоологічний парк місцевого значення, який є одним з численних екскурсійних об'єктів старовинного міста над Смотричем.

Цей зоопарк функціонує з 1997 року і був затверджений як об'єкт природо-заповідного фонду 16 грудня 1998 року рішенням 4 сесії обласної ради. Він знаходиться на території Кам'янець-Подільського міського еколого-натуралістичного центру учнівської молоді (вул. Тімірязєва, 47) і підпорядкований відділу освіти Кам'янець-Подільської міської ради. Загальна площа зоопарку становить 1,57 га.

Незважаючи на відносно невелику площу, тут зосереджено чимало тварин як фауни помірної зони, зокрема України, так і фауни тропічних і екваторіальних районів. Загалом у Кам'янець-Подільському зоопарку можна побачити 3 види ракоподібних, 16 видів риби, 2 види земноводних, 4 види плазунів, 22 види птахів і 15 видів ссавців.

При відносно невеликому видовому різноманітті риби акватераріуму зоопарку дуже привабливі відвідувачів. Завдяки вдало розміщеним в нішах акваріумам і тераріумам, підсвітці та викладеним каміннями стінам – опиняєшся наче у підводному царстві. В акваріумах плавають скалярії, гурами, барбуси, неони, карасі сріблясті та їхні родичі – золоті рибки та вуалехвости. Обстежують дно сомики, раки річкові, а також їх родичі – раки флоридські червоні та краби мангрові; чатують на здобич піраньї. Є тут жаби шпоркові та аксолотлі (личинки американської земноводної тварини амбістоми, які цікаві тим, що здатні розмножуватися). В тераріумах можна побачити болотяних та середньоазійських черепах.

Найбільшою в цьому зоопарку є колекція птахів. Тут можна побачити різноманітні породи свійських птахів: курей (тетри, міні-коки, бентамки та інші), голубів (чеські, дуті, чайки та інші), а також павичів, пєсарок, фазанів. Екзотичні птахи представлені папугами (карелами, папугами хвилястими, нерозлучниками та іншими), канарками, горлицями єгипетськими, а місцева орнітофауна – снігурами, совами вухатими, синицями вусатими.

Прикрасою зоопарку є ведмідь бурий та мавпи: макака-резус та новозеландська мавпа, які є провідними акторами театру звірів, що функціонує при зоопарку. В спектаклях також беруть участь поні шетлендські, коні та віслюк. Інші ссавці не такі великі за розмірами, але не менш цікаві і привабливі, особливо для дітей. Це хом'ячки, свинки морські, миші та пацюки білі, а також кролі різноманітних порід.

Юннати вчаться доглядати за тваринами, турбуються про них, спостерігають за ними. Тому Кам'янець-Подільський зоологічний парк є не лише екскурсійним об'єктом, де можна познайомитися з різноманіттям фауни світу та області, але і навчальним полігоном для учнів шкіл міста.

ПАРКИ – ПАМ'ЯТКИ САДОВО-ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА

Зручне місцезнаходження та хороші ґрунтово-кліматичні умови сприяли тому, що територію Хмельниччини обирають місцем проживання, відпочинку та ведення господарської діяльності частина польської, російської та української знаті. З початку XVIII ст. тут широко розгортається будівництво поміщицьких садиб. За сучасними мірками їх можна розглядати як комплексні споруди, де сполучались вигоди столичного життя зі спокоєм глибокої провінції.

Антонінський парк

Антонінський парк розташований в смт. Антоніни Красилівського району на площі 14,4 га.

В середині XVIII ст. в Антонінах влаштовує резиденцію регент коронної канцелярії і депутат Сейму від Волинського воєводства Ігнатій Мальчевський. Він будує палац, який, неодноразово перебудовуючись, проіснував до 1919 року, а також закладає на берегах річки Ікопоть (притоки р. Случ) красивий та великий парк. Наступний власник Євстафій-Еразм Сангушко використовує Антоніни для літнього відпочинку. Він перебудовує палац, споруджує великі стайні (вирощування арабських скакунів було сімейною справою), оранжерею, павільйон в китайському стилі, розширює і прикрашає існуючий парк. Резиденція стає центром культурного життя краю. На початку XX ст., коли спадкоємцем стає Юзеф Погоцький, знову збільшується і прикрашається ансамбль палацу. Чавунна огорожа з двома розкішними монументальними в'їзними брамами та сторожкою, побудована у ті роки, є одними з небагатьох архітектурних об'єктів такого типу, що збереглися в Україні дотепер.

1919 року палац був знищений, маєток розграбований. До сьогодні, крім огорожі, збереглися манеж початку XIX ст., флігель палацу (II половина 18 ст.),

стайні, гараж, ряд будівель, де жили робітники маєтку, альтанка, скульптура левів.

Манеж використовує Антонінська дитячо-юнацька спортивна школа, у колишньому графському гаражі розмістилася селищна рада, інша будівля слугує житловим помешканням. На місці палацу влаштовано спортмайданчик для міні-футболу та атлетичних занять. У південній частині парку 1965 року Красилівський машинобудівний завод побудував дитячий садок, який 1967 року перебудували у літній табір відпочинку «Подоланчик».

Творцем парку в Антонінах був маловідомий ландшафтний архітектор Кайзер. Біля 1900 року парк займав понад 40 моргів (22,4 га) рівнинної території. У ньому зростало багато вікових лип, кленів, тополь, каштанів тощо. Розмаїття вносили кольорові плями квітників. Багаті теплиці й оранжереї, а їх було шість, повнилися рідкісними екзотичними рослинами. Окремо була представлена велика колекція орхідей. Ботанічна колекція другої половини XIX ст. нараховувала понад 3500 найменувань. Про це сповіщали видані знаним садоводом Вінцентом Земковським у Києві та Варшаві торгові каталоги.

На переломі XIX ст. осушено найвологішу частину парку в долині річки Ікопоть, прокладено канали, містки, облаштовано та відкрито для прогулянок доріжно-стежкову мережу.

В одному з ставків діяв фонтан, на водоймах плавали білі лебеді, а на галявинах вільно прогулювались павичі, верблюди. У спеціальній загорожі перебували страуси, подаровані Паризьким акліматизаційним товариством. У західній частині парку, згідно європейської моди, було влаштовано фазанник, а в недалекій діброві – великий звіринець, де вільно проживали лані, козулі, зайці, призначені для осінніх полювань. У маєтку було кілька сотень коней та мисливських собак.

На жаль, з колишніх насаджень залишилось дуже мало. Як кажуть місцеві жителі, багато дерев було вирубано для опалення осель та для будівництва ринку. Чимало цінних дерев загинуло у роки Великої Вітчизняної війни, зокрема, найстаріше в Україні тюльпанне дерево.

Біля спортмайданчика є біогрупа дерев із 4 екземплярів ялини звичайної (діаметр стовбура – 25–27 см), береста (діаметр стовбура – 41 см), граба (діаметр стовбура – 34 см) та берези повислої. На території дитячого табору ростуть розкішний екземпляр бука лісового (діаметр стовбура – 105 см), горіх манчжурський, старезні ясени та клени гостролисті з діаметром стовбура понад 1 м.

Ще дотепер прослідковуються залишки старих алей – ялини європейської, липи серцелистої, клена гостролистого, гіркокаштана звичайного, ясена звичайного, діаметр рослин часто перевищує 1 м. Є й новостворені алей – з клена гостролистого, туї західної. Обабіч східної в'їзної дороги ростуть дві вікові модрина польські (висота – 16, 18 м, діаметр стовбура – 60 та 72 см).

Депо далі, на річечкою ще два дерева модрина польської (висота – 18 і 21 м). У долині річки Ікопоті (лівий берег) зростають старезні вільхи чорні (максимальний діаметр стовбура – 73 см), тополя канадська. До південної частини парку прилягає система ставків місцевого рибгоспу площею 1 га.

Заслужують на увагу сосна чорна (висота – 17 м, діаметр стовбура – 53 см, без верхівки), горіх чорний (висота – 23 м, діаметр стовбура – 101 см), бархат амурський (висота – 16 м, діаметр стовбура – 65 см).

Великоновоселицький парк

Парк площею 10,1 га розташований в с. Новоселиця Полонського району.

Відомо, що власником резиденції у Новоселиці був граф Гагарін, згодом – його дружина. Саме вони на мальовничій місцевості побудували палац, заклали парк. У кінці XIX – на початку XX ст. маєток купує німець Грипар. У селі він розгортає цукроварну промисловість, для будівництва заводу розбирає панський палац. Проте згодом на тому ж місці будує новий, більший. Після революційних подій та громадянської війни будівля палацу використовувалась як школа, у 1990-х – як спортивна школа, тепер знаходиться у напівзруйнованому стані. З колишніх панських будівель, ліворуч палацу, є руїни конюшні. Під час Великої Вітчизняної війни на території парку проходили бої, про що свідчать залишки бойових окопів на північній околиці парку.

Незважаючи на аварійний та абсолютно занушений стан палацу (2003 р.), він викликає захоплення та надзвичайну цікавість завдяки абсолютній симетрії, скромному й стильному зовнішньому декору. Палац розташований на найвищій частині пагорба з його західної частини відкривається панорама паркових пейзажів.

Територія парку розташована на пересіченій місцевості правого високого берега р. Хомори, у тому місці, де річка утворює вигин і долина містить кілька озерець. Тому парк з трьох боків оточений заплавою, а зі сходу – сільською дорогою. Проїжджою трасою він розділений на меншу (4,5 га) південно-східну, де розташований палац, та більшу – північно-західну (5,6 га) частини.

За парковим фасадом палацу на схилі є велика галявина, що у шкільні часи слугувала стадіоном. Її оточують старі фруктові дерева, а ближче до основного масиву парку біогрупа вікових хвойних, яку утворюють шість ялин звичайних (максимальний діаметр стовбура – 67 см) та сосна європейська (діаметр стовбура – 115 см), висота дерев складає 17–23 м. Тут неширока стежка, переходячи у побудовані за радянських часів сходи на крутому пагорбі р. Хомора, прямує до джерела з великим дебітом води, над яким у 1980-ті роки побудували будиночок на зразок каплички. Невеликий потічок від джерела впадає в р. Хомору. Ліва (від сходів) частина цієї території – це невелика заболочена ділянка з вільхою чорною та різними видами верб. Права частина є схилом річки, де ростуть старі дуби, ясени та липи. Сходи біля каплички

переходять у затишну і звивисту паркову дорогу, довжиною близько 200 м, яка має давнє походження та проходить безпосередньо біля берега. Ця дорога виводить на луку, що прилягає до парку з його східного боку.

Саме на східній околиці парку зростає декілька десятків дубів-велетнів з діаметром стовбура понад 1 м (максимальний – 143 см), висота цих дерев – близько 27 м, вік – 200–300 років. Їх наявність у цій частині парку, окремі дерева та біогрупи дубів в інших ділянках парку свідчать про те, що він був закладений на місці діброви.

У деревостані меншої частини парку, крім дубів, лип та ясенів, зустрічаються старі особини клена гостролистого, берези повислої, береста, черешні. Особливо виділяються старезні тополі чорні (максимальний діаметр стовбура – 160,0 см). Негустий підлісок утворюють бруслини європейська та бородавчаста, терен, глід, жостір, бузина чорна.

Характерною особливістю ландшафтної композиції Великоновоселицького парку є наявність двох штучно створених великих пагорбів у меншій (північно-східній) частині парку. Більший, піднімаючись над поверхнею на висоту 6–7 м, має діаметр плато близько 30 м, інший, на відстані близько 100 м, – дещо нижчий і менший. Галявини на вершинах пагорбів збереглися до нашого часу, хоча подекуди наступає самосів. З них відкриваються мальовничі пейзажі річкової долини та прилеглих територій (поля, сільські будинки, церква).

На ділянці парку, відділеній від основної частини шосе, переважають молодші, в основному середньовікові загущені насадження берези повислої, липи серцелистої, клена гостролистого, ясеня звичайного. Тут ростуть черешня, дикі груша та яблуня. Інтерес викликають окремі старі дерева берези повислої висотою 26–28 м з максимальним діаметром стовбура 82,8 см.

З інтродукованих видів особливий науковий інтерес представляють чотири особини бундука канадського висотою 24–26 м і середнім діаметром стовбура 63 см.

Парк закладений виключно пейзажними прийомами ландшафтного планування, їх вдале використання, наявність пересіченого рельєфу та мальовничої долини р. Хомора створили красивий і затишний зразок садово-паркового мистецтва.

Голозубинецький парк

Голозубинецький парк площею 21,0 га розташований на південному сході с. Голозубинці Дунаєвського району.

На початку шістдесятих ХІХ ст. на схилі одного з горбів польський поміщик Віктор-Зигмунд Скібневський будує палац у класичному стилі, що зберігся дотепер. В ньому знайшов відображення напрямок архітектурного будівництва цього періоду – невеликий, не відзначається показовою вишука-

ністю та парадністю, прямокутний у плані. З боку партеру виконаний як однопверхова будівля з чітко виявленим головним фасадом, а з боку під'їзної дороги, внаслідок значного нахилу, – двоповерховий з великою оплядовою терасою, оточеною балюстрадою. Архітектором став варшавський майстер О. Сосновський.

Наприкінці XIX – на поч. XX ст. голозубинецький палац розширюється, до його східного кута прибудовується конусоподібна псевдобашта, вкрита фігурною черепицею і завершена гострим шпилем. Таким чином, основа палацу втратила симетрію і набрала дещо романтичного характеру, а башта надала будівлі своєрідного колориту та оригінальності.

З інших архітектурних об'єктів добре збереглися мур та двоє в'їзних воріт. Одні функціонують дотепер і служать головним в'їздом на територію. Від інших в'їзних воріт, що розміщені з протилежного, східного боку села, залишилися лише підпірні стовпи. Тут зберігся викарбуваний напис польською про те, що дана територія є власністю польського магната В.Скібневського. Мур добре зберігся з боку центральної вулиці села, виконаний з місцевого каменю – сірого пісковика і добре проглядається зі всіх боків. Крім утилітарних господарських функцій, він виконує захисну роль. Тривалий час у парку існували теплиця та деревний розсадник.

Після революційних подій 1917 року територія парку та його будівлі використовувались ветеринарним технікумом, у 1956–1958 рр. тут був військовий шпиталь, а з 1960-х р. – розміщено обласну протитуберкульозну лікарню, в підпорядкованості якої парк перебуває дотепер.

Парк розташований на березі р. Студениці, частково – це схил, де крутизна місцями сягає більше 30°. У Голозубинецькому парку природа щедро облаштувала долину вздовж річки Студениця різним за розміром і формою камінням, а місцями створила і скелі. Красивим парковим галявинам та краєвидам додають мальовничості виходи кам'янистих порід.

Принципи формування парку значною мірою зумовлені характером рельєфу. При цьому враховувались мальовничість оточуючої місцевості, що включалась у перспективи паркових пейзажів з метою підвищення їх декоративності. Протилежний бік яру річки Студениці з густим лісом є невід'ємним композиційним елементом парку і служить для ефективного його сприйняття. Пейзажна частина парку, розташована на похилому, але спокійному рельєфі, включає вкритий зеленим килимом газон галявин. Це створює контраст у спогляданні пейзажних картин.

Парк створений різноманітними прийомами ландшафтного та регулярно-стильового стилів із переважанням першого. Оскільки парк розташований на схилі, то доріжки йдуть серпантинно і цим пристосовані до місцевості.

Алеї та доріжки обсажені липою європейською (так звані «темні алеї», – одна із стильових особливостей російського паркобудівництва), гірकोкашта-

ном звичайним і ясенем звичайним, які досягли значних розмірів, з діаметром стовбура понад 1 м (максимальний: у ясеня – 140 см, липи – 120 см, каштана – 83 см). Серед алей особливої уваги заслуговує вікова алея сосни чорної в кількості 38 шт., з діаметром стовбура 54–68 см, висотою 22–26 м та віком близько 150 років.

Дендрофлора парку представлена переважно місцевими породами, але зустрічаються й інтродуковані породи (яловець віргінський, сосна чорна, модрина польська, туя західна, шіон деревовидний, липа срібляста, клен цукристий, що досягли значних розмірів та віку (близько 110–120 років).

До парку прилягає сад з великою кількістю плодкових дерев та кущів: різноманітні сорти яблунь, груш, слив, черешень, вишень, смородини чорної і червоної, малин, агрусу, кизилу.

На території парку є дві монументальні споруди: пам'ятник воїнам-визволителям (в глибині парку) та бюст Максиму Горькому (поблизу палацу).

Малієвецький парк

Малієвецький парк площею 17,2 га розташований на північно-східному боці с. Маліївці Дунаєвецького району.

З 1785 року до революційних подій 1917 року малієвецьке помістя належало родині польських поміщиків Орловських. Над будівництвом палацу працював, вірогідно, італієць Доменік Мерліні. Існує версія, що автором проекту палацу міг бути відомий польський архітектор Якуб Кубицький, парку – Діоніс МакКлер.

Палац розташований на підвищеній частині рельєфу: побудований на виступі крутого схилу з блоків тесаного пісковика золотисто-охристого забарвлення. З цього ж каменю висічено й скульптури атлантів, що підтримують балкон, лавки, торшери для світильників з бронзовим закінченням, сходи та інші елементи малих архітектурних форм, що включені в архітектурну композицію палацу. Оскільки палац розміщений на виступі крутого схилу, то є двоповерховим з мезоніном із північного боку, а з південного – триповерховим, також з мезоніном.

Палац прямокутний у плані, з двома бічними та центральним ризалітами. На центральному ризаліті – чотириколонний портик з колонами тосканського ордену, на бічних – по чотири пілястри того ж ордену. На бічному фронтоні північного фасаду – дата закінчення будівництва палацу – 1788 рік. В інтер'єрах приміщень збереглися давні ліплення та настінний розпис, мармурові колони та плити. До східного фасаду прибудовано двоповерховий корпус, де колись була оранжерея.

У часи першої світової війни, подальших подій в Україні, коли Поділля захопив генерал Антон Денікін, Ксаверій Орловський – останній власник маєтності – вивіз найцінніші речі до Одеси, звідки на французькому кораблі

до Марселя й Парижа. Вціліла бібліотека, архіви, частково картини. Палац 1920 року селяни хотіли розібрати, тому що він був вкритий мідною бляхою товщиною 3 мм. Проте, лікар Е. Сілецький зумів відстояти будинок, скориставшись родинними стосунками з В. Куйбишевим, для цього йому довелося їхати у Харків. Палац став державною власністю і тепер у цій будівлі функціонує обласний дитячий протитуберкульозний санаторій.

До резиденції в'їжджали з західного боку через браму із ребристими тесовими стовпами, на яких навішані чавунні ґрати, увінчані різьбленими кам'яними вазами. Фрагменти огорожі знаходяться у західній і східній межі парку. Саме з боку села огорожа сполучається з водонапірною баштою. Вона є акцентуючим елементом всієї композиції переддвірцевої частини парку. Висота цієї споруди – біля 25 м. Башта розташована на підвищеній частині рельєфу і пов'язана в вісью головного фасаду палацу. На її стінах закріплені опори для культивування витких рослин. Башта побудована з гладко стесаних блоків пісковика, у верхній частині декорована мерлонами і нагадує частину великої оборонної вежі. Для входу в башту передбачено отвори з трьох боків, що мають напівциркулярні перемички, є отвори і для вікон.

Величезний передпалацовий майдан мав великий газон, клумби, фонтан. Переважаюча більшість вікових хвойних дерев зростає саме на цій ділянці парку. Вони надають їй парадності й монументальності.

Досить цікавими та унікальними є три дерева сосни чорної, що утворюють дво- та чотиристовбурні екземпляри. Прослідковується алейна посадка цих рослин, їх вік становить близько 200 років, а діаметр стовбура сягає 101–154 см. Певно, вони є одними з найстаріших екземплярів даного виду в Україні.

Поодинокі зростають чотири дерева найкрасивішої з інтродукованих з Північної Америки у нашій місцевості сосни Веймутової (діаметр стовбура 57–65 см). Тут вона має стрункий ріст та рясне плодоношення.

Ліворуч, на передньому плані, є унікальна галявина з старих модрин (7 з них польських та одна – європейська). З боку в'їзної алеї ростуть віковічні ялини колочі сизої та кандебровидної форм, двостовбурні екземпляри.

Частина в'їзної дороги (ближче до саду) висаджена ялиною звичайною, ще один її фрагмент, що безпосередньо підходить до палацу, обсаджений стриженням грабом, а з протилежного боку – бузкова стара алея.

Між палацом та водонапірною вежею великий прямокутник (близько 2 га) фруктового саду, огорожений по периметру 1,5–2-х метровим кам'яним муром. Оскільки палац розміщено на децю нижчій території, до саду ведуть кам'яні віялоподібні східці, що закінчуються воротами, подібно до головної в'їзної брами з двома стовпами з декоративними вазами.

З інших панських будівель збереглися і дотепер слугують людям конюшня (теперішня їдальня), молочарня, житло прислуги (складські приміщення).

На території парку є глибока балка з похилим схилом, невеличка річка Ушка. Безпосередньо прилягають до парку суцільний масив лісу з північно-східного боку та відкритий простір з південно-східного – вони є невід’ємними елементами композиційного вирішення всього паркового комплексу. Рельєф парку у підвищеній частині – пологий схил, який переходить у крутий, коли наближається до водойм. Є ряд скель, що утворили місцеві породи, які вийшли на поверхню. Вони додають мальовничості парковим пейзажам.

Парк закладений на території лісу, про що свідчить велика кількість віковичних аборигенних видів: ясен звичайний, клен польовий, липа європейська, які досягли значних розмірів, та безпосереднє прилягання лісового масиву до території парку.

Зі схилу проглядаються два ставки, які мають вільно окреслену лінію берегів. Над водою схилилось гілля різних видів верб та тополь. Навколо берегів ставків та річки Ушки розбито доріжки та алейки, обсажені групами або й рядами дерев, що створюють приємну прохолоду та затінок. Весь пейзаж акцентує острівець на одному із ставків. І зараз у цій частині парку зростають старезні, як і колись, дерева ясена звичайного з діаметром стовбура більше 1 м (максимальний – 158 см). На початку XIX ст. з Карпат у парк завезли сосни, біогрупами та поодинокі вони ростуть у парку і сьогодні, – досягли значних розмірів, мають розкішну крону та рясно плодоносять (максимальним діаметр стовбура – 150 см). Зустрічаються і 200-річні солітери ялини звичайної (максимальним діаметр стовбура 86 см).

У глибині парку збереглося джерело питної води з барельєфом лева «Левина паща», залишки оригінального фонтану зі скульптурою журавля, басейну зі скульптурою лебедів «Білі лебеди».

Джерело існує як самотійна споруда, що тісно пов’язана з рельєфом. Розташоване на схилі, поблизу перехрестя паркових доріг, воно прикрашає велику ділянку, прилеглу до неї. Композицію тут утворюють два елемента: напівкруглий басейн площею приблизно 12 м² і підпірна стіна, вигнута в плані. В її верхній частині розташована скульптура, що зображує голову лева, з пащі якої виходить струмінь води і падає в басейн.

Інше джерело з великим дебітом води трубою виходить з колишньої водонапірної станції. У Малісвецькому парку існує й ряд природних джерел. Одне з них волею природи чи людини оформлене великими глинами каміння, що створює гарний та оригінальний куточок у віддаленій частині парку.

Своєрідної загадковості, таємничості та святості надає парку обвіяна легендами «печера-грот» – пам’ятка історії. Це скеля вапняку висотою близько 12 м, на вершині якої був невеликий монастирський храм базиліан, побудований за різними даними 1673 або 1708 року, який за кілька десятків років зруйнували. Пізніше був частково відбудований і перетворений на церкву Воз-

движення Святого Хреста. Проте що кам'яну, з дерев'яним дахом церкву було зруйновано 1937 (1938) року.

Тепер з верхівки скелі мальовничим каскадом постійно падає донизу кришталево чиста вода. Цей потік води обволікає дрібними бризками вхід у печеру, що заходиться внизу скелі. Раніше з цієї води був влаштований фонтан та церковний погост. Фонтан зображував кам'яну групу Хрещення Господнього – вода вилиталася з рук св. Іоанна Предтечі та лилась на голову Спасителя. Тепер вода збирається у маленькому озері перед печерою і невеличким потічком по дерев'яному жолобу стікає у найближчий став.

На верхівку скелі веде стежка зі східцями, витесаними у вапняку. Тут прорубана ще одна печера-грот. Ця печера і тепер нагадує келію монаха, де є ніші, вікно, місце для ікон, свічок та лампадок. Праворуч від скелі є цікавий геологічний розріз вапняків.

Цікавим є задум побудови парку – планування доріжок, алеї, розташування головних архітектурних форм у вигляді кленового листка. Первинне планування дотепер збереглося дуже мало і ледь прослідковується.

На увагу заслуговують цікаві види дендрофлори, що зростають на мальовничих галявинах парку, стрімкому схилі та біля ставків. Слід відмітити бузок китайський, бук лісовий (форма пурпуроволиста), гледичію трикопчову, горобину проміжну, горіх чорний, горіх серцевидний, дейцію шоретку, спірею японську, ясен звичайний плакучої форми, загалом – 84 таксони.

Михайлівський парк

Михайлівський парк площею 15,0 га розташований на південній околиці с. Михайлівка Дунаєвецького району.

Історія Михайлівської садиби пов'язана з родиною польських поміщиків Маковецьких, представники якої брали активну участь в управлінні державними справами як у межах усієї держави, так і на Поділлі.

Розпочав будівництво оборонного замку біля 1720 року Михайло Маковецький. Його правнук Миколай Маковецький старий запущений сад перетворив у пейзажний парк. Останній власник Стефан-Леон Маковецький, ботанік та паркобудівничий, продовжив справу перетворення михайлівського помістя на зразок садово-паркового мистецтва. Тут були зібрані цінні колекції рослин закрито того і відкритої ґрунту (росли банани, орхідні, цитрусові, юкки тощо).

У роки громадянської війни було вщент розгромлено і зруйновано палац, інші будівлі, оранжерею.

Територія парку характеризується чітко виявленим рельєфом зі схилами різної крутизни. Проїжджою трасою він розділений на дві частини. Близня (східна) є основною, саме тут є руїни панських будівель (залишки конюшні), оригінальний кам'яний грот з джерельною водою та озерцем, ставок площею

2,5 га з острівцем. У цій частині парку зростають найцінніші представники дендрофлори. В дальній (західній) частині парку, що розміщена на стрімкому схилі (її місцеві жителі називають Свірхами), зростають насадження ялівцю звичайного та сосни чорної.

Найбільше композиційне значення відіграє став, який з західного боку має береги, викладені плитами, а зі східного – вільно окреслену берегову лінію. З північно-східного боку до нього прилягає весь масив ближньої частини парку, а з південно-західного – невелика лука. Тому саме з цього боку він найкраще проглядається і освічується сонцем. Акцентуючим елементом ставка є острівець, де сріблясте гілля верб спадає до води. Навколо ставу прокладено доріжки, влаштовано майданчики та галявини, зростають цінні дерева та кущі, своїми розмірами вражає тополя біла. Тепер став є улюбленим місцем проведення дозвілля місцевих жителів та приїжджих.

Кам'яний грот «Іспекті» вбудований в крутий схил з північно-східного боку від ставу і тому справляє враження споруди, створеної не рукою майстра, а самою природою. Вхід виконаний у формі арки і має висоту близько 2 м. Поруч з аркою є двері у невелику кімнатку. Джерело, що витікає з гроту, впадає у невеличке озерце округлої форми, що сполучається з ставом, і, як кажуть, вода у ньому має цілющі властивості.

Зразу за руїнами, у центральній частині парку відкривається велика, залита сонцем галявина, – місце колишнього палацу, з її західного боку – руїни панської конюшні. Вона справляє досить приємне враження. Галявина, розташована на пологому схилі, плавно спускається до берега водойми. Тут великого акценту надано хвойним породам: поодинокі чи групами зростають вікові ялини колочі, псевдотсуга Мензіса. Ефектно вписується в пейзаж солітерний екземпляр дуба звичайного форми пірамідалної та група з трьох кленів польових, великих для цього виду розмірів. Декоративністю галявина завдячує красивоквітучим кущам, якими вона обсаджена зі всіх боків: тут зростають жасмин кущовий, бузок звичайний, барбарис звичайний. Вся галявина має щільний травостій та вкрита лісовими квітами. Особливе враження справляє величезний кущ барбарису звичайного (діаметр крони біля 7 м, висотою 3,5 м), розміщений над входом кам'яного підвалу.

Цінними деревними культурами є псевдотсуга Мензіса форми голубої, модрина польська, ялиця біла, сосна Веймутова (зростає групами), яловець віргінський, дуб болотний, берека, бархат амурський, бузок угорський, бук лісовий форми пурпуроволистої, платан кленолистий.

На особливу увагу заслуговує екземпляр гінкго дволопатевого, що є найстарішим представником виду в Україні: віком близько 140–150 років, 21 м висоти та з діаметром стовбура 89 см. Це чоловічий екземпляр.

До парку прилягають два плодових сади, що вдало вписуються в загальну композицію, тут збереглися різні сорти яблунь, слив, кущі кизилу, проте вони

вже давно втратили господарську цінність. Таксономічний склад дендрофлори налічує 109 видів та форм.

Планувальна структура дорожньої сітки, прийоми групування та розташування рослин визначають Михайлівський парк як типово ландшафтний, елементом регулярності тут є алеї робінії звичайної.

Новоселицький парк

Парк розташований у с. Новоселиця Старокостянтинівському району, площа – 44,37 га.

З початку XVII ст. у с. Новоселиця проживала родина Гіжицьких – відомий рід південно-східної Волині. У 1910 році маєток переходить у власність графа Юзефа Потоцького з Антонін.

Біля 1820 року Людвік Гіжицький будує великий палац в стилі англійської готики (неоготики), що зберігся до наших днів. Будівля палацу цегляна, головний та парадний фасади виконані подібно, прикрашені широкими ризалітами на крайніх осях, аттику декорують невеликі вежі. Над ганком з масивним арковим під'їздом розташована широка балкон-тераса, оточена кам'яною балюстрадою. Критим переходом палац з'єднується з великим флігелем, побудованим з лівого боку у тому ж стилі.

У роки революційних подій та двох світових воєн основні будівлі маєтку збереглися від руйнації. Довгі роки його споруди та територія використовували під школу, зооветеринарний технікум (зараз Новоселицький професійний аграрний ліцей).

Парк був заснований на базі природного лісу на правому підвищеному березі р. Ікви на площі 1698 га. До нього прилягає ставок площею 26 га. За південною межею парку знаходиться ставок площею 1 га.

До палацу ведуть під'їзна дорога та широка довга алея гіркокаштану. Хоча до складу парку вони не входять, але є його невід'ємною складовою.

За часів Гіжицьких перед самим палацом зеленів газон, де росли сторічні модрина і сосна. Вони збереглися дотепер – сосна європейська має висоту близько 23 м, діаметр стовбура – 107 см, розлогу крону, відсутні дуплявість та хвороби. Модрина європейська сягає 20 м, має діаметр стовбура 101 см. Вік цих дерев – понад 200 років.

Позаду палацу був великий газон та простір, обрамлений старими деревами, через які відкривався чудовий вид на ставок (тепер значно загущений, проте далека перспектива на ставок прослідковується й нині).

Досить відомою була оранжерея, де росли цитрусові, камелії та інші, колись популярні рослини. До особливих екземплярів належали дуже стара пальма, яку, згідно з місцевим переказом, позичала гетьманша Ржевувська для зустрічі царя Олександра I в Григорівці, та троянда 'Marechal Niel' (стовбур її на рівні землі мав товщину передпліччя людини, а крона сягала даху, обвива-

ючи його повністю зеленим куполом, та квітучи від квітня до кінця червня). За оранжереєю, на сонячній галявині, розтулювали павичі, а далі розпочинався фруктовий сад, ягідник та овочевий город, що доходив до села. Нині у старому саду ростуть плодові дерева: яблуні, груші, сливи, горіхи грецькі, 8 старих кущів кизилу (найбільший з кущів має 9 стовбурів, з яких найтовщій на висоті 1,3 м має діаметр 20 см).

На більшій частині площі переважають насадження граба звичайного. Є ділянки ясена звичайного, липи серцелистої, ялини звичайної (найбільша ялина у масиві має діаметр 72 см) та сосни звичайної (одна з сосен, що зростає на валу, має діаметр 102 см). В насадженнях зустрічаються старі дерева яворів, в'язів шорстких тощо. Загалом у парку зростають деревні рослини 35 видів.

Оскільки раніше парк займав більшу площу, за його сучасними межами є ділянки з старими деревами цінних аборигенних та інтродукованих видів.

Полонський парк

Полонський парк площею 37,0 га розташований у м. Полонному.

У другій половині XIX ст. Францішек Карвіцький (1843–1900) будує на території сучасного Полонського парку одноповерховий і непоказний житловий будинок. Також було побудовано їдальню, контору управляючого, амбари, погріб. Одночасно, на березі річки Хомори (приторка р. Случ), було закладено парк, проект якого розробив польський паркобудівничий Вітковський. Окрасою парку став каскад ставків, які з'єднувались красивими дамбами та ажурними місточками, а також значна кількість високодекоративних деревно-кущових та трав'яних рослин. Сад повнився різноманітними сортами фруктових дерев. Над річкою насипали штучний пагорб (існує й нині), на якому височіла альтанка, неподалік облаштували шляж.

У період громадянської війни у маєтку знаходився штаб дивізії Миколи Щорса. 1923 року у панському маєтку було відкрито технікум для забезпечення розвитку Полонського району спеціалістами сільського господарства. У роки Великої Вітчизняної війни тут знаходився штаб німецької армії. В 1950-х роках тут відкривається сільськогосподарське училище. Тепер на базі училища діє Полонський професійний аграрний ліцей.

Місцевість, на якій розташовано парк, рівнинна, з нахилом в бік річки, біля якої є невелике штучно створене озерце площею близько 8,0 га. Своєрідний пейзаж утворює сполучення світлих галявин, маленьких гаїв та каскад невеликих мальовничих ставків у північній частині.

Головний вхід (у східній частині парку) утворюють чавунна брама та хвіртка з кам'яними стовпами. Головна алея, що зв'язує основний вхід у парк із центральною частиною, прямолінійна і має довжину близько 100 м. Глибока перспектива уздовж неї завершується головним корпусом ліцею зі струн-

кою колонадою. Дві компактні групи хвойних дерев, розташовані симетрично з обох боків алеї, у сполученні з будівлею надають своєрідності пейзажу центральної частини парку.

Друга в'їзна дорога проходить паралельно центральній, на відстані близько 150 м південніше, і веде до ряду господарських будівель. Стара акацієва алея, що розпочинається старезним в'язом, сполучає її з головним корпусом.

Головний корпус справляє враження капітальної, дещо помпезної і в той же час граціозної і гарної споруди. Будівля цегляна, двоповерхова, з цоколем, побудована у формі «Т». Ризаліт включає досить глибоку, високу і квадратну нішу, в яку вбудовано два стовпи, що поділяють нішу на три глибокі отвори і слугують для кріплення балкону і високого фронтона п'ятикутної форми.

Головний корпус ліцею розташований у приблизно геометричному центрі парку. Головна в'їзна алея, палац і три будинки розташовані на центральній осі, яка умовно ділить парк на праву (північну) та ліву (південну) частини.

Південна частина парку обмежена земляним валом, що зберігся частково і місцями досягає 0,5 м. Він обсаджений рядом ялин. Тут сконцентровані всі будівлі. За головним корпусом (із західного боку), зростає солітер ялини звичайної (діаметр стовбура 81,8 см), біогрупа старих акацій переходить у невелику діброву на березі річки. Старими акаціями висаджений і крутий схил р. Хомори.

Північна частина парку створена пейзажними прийомами як у плануванні доріг, так і в розташуванні рослин, лише по її східній межі проходить алея із чотирьох рядів ялини звичайної. Їх вічнозелені крони поряд з декоративними виконують вітрозахисні функції, забезпечуючи більш сприятливі умови для плодкових садів. Посадки з ялин добре збереглися і формують щільні зелені стіни.

Північною межею парку є ланцюжок з чотирьох ставків, які каскадом спускаються до звивистого берега р. Хомора. Останній є найбільшим і наймальовничішим. У місці його переходу в річку є старий місток на чотириметровій дамбі з чавунною ажурною загорожею. На південному березі цього ставу є залишки біогрупи ялини звичайної з максимальним діаметром стовбура – 91,7 см і розкішною кроною. З півночі до ставу прилягає 1,5-гектарна територія, обсаджена старими ясеними. Тут є велика сонячна галявина, у північно-західному кутку якої зберігся штучний насип чотириметрової висоти, де колись стояла альтанка. Галявина вкрита щільним травостоєм, тут солітерно зростає модрина європейська, як монумент височіє стовбур загиблого ясена з великою кількістю оригінальних наростів. З галявини відкривається панорама глибокої перспективи пейзажу річки та ближніх околиць.

Оригінальність планування Полонського парку полягає в тому, що вся композиція південної паркової частини вирішується навколо трьох галявин.

Найбільшою є галявина, яка тепер слугує футбольним полем, розташована паралельно головній в'їзній алеї та безпосередньо межує з каскадом ставків. По її периметру ростуть різні види кленів – гостролистий, ясенелистий, польовий, клен-явір, а також граби, берези та унікальний екземпляр граба звичайного розсіченолистої форми (висотою 8 м та діаметром стовбура 71 см).

Невеликим переходом (стежиною) ця галявина сполучається ще з однією – найменшою, яка продовжується до річки. Раніше ці галявини становили єдине ціле. По боках зростають дві ялини звичайні, дві модрина з діаметром стовбура близько 1 м та біогрупа дуба звичайного.

Попри велику площу парку, він справляє враження компактної, чітко організованої території, прогулянка якою не стомлює, радує різноманітністю пейзажних картин. Стежка над річкою дозволяє відвідувачу зблизька побачити цікаву прибережно-водну рослинність з очеретом, рогозом, осокою, милуватися далекою перспективою найближчого села, полів та лук.

Добре продумана планувальна композиція паркових доріг, що прилягають до галявин, і особливо в береговій смузі, вирішена так, щоб забезпечити опяд пейзажів із найбільш вигідних ділянок. При цьому, деревні насадження включені в перспективи з врахуванням формування різних за глибиною планів, внесення колірних і об'ємних акцентів.

Рельєф місцевості і водні поверхні ставків гранично використані в композиційному рішенні парку. Вони пов'язані з насадженнями так, щоб одержати найбільший декоративний ефект.

У парку росте близько 50 видів дерев та кущів: ялина колоча форми сизої, в'яз низький, клен Траутфеттера, липа американська, тополі біла та берлінська, ясен пухнастий, глід одноматочковий форми біломахрової, сніжногідник білий, бузок звичайний, форзиція європейська тощо.

Використання території парку аграрним ліцеєм сприяє тому, що парк знаходиться у відносно задовільному стані.

Самчиківський парк

Парк площею 18,8 га розташований в с. Самички Старокостянтинівському району. Є складовою частиною Державного історико-культурного заповідника «Самчики».

Резиденцію у с. Самчиках у кінця XIX ст. будує родина польських шляхтичів Чечелів. Постають будівлі палацу, каплиці, оранжереї, флігелів, китайського будинку-холодильника тощо. Розбивається й розширюється парк із садом. Маєток огорожується кам'яним муром, головний в'їзд прикрашається воротами, названими місцевими жителями Графськими (збереглися дотепер). Маєток стає осередком культури і просвітництва в краї. Після поразки польського повстання, учасником якого був Якуб Чечель, 1863 року маєток кон-

фісковує царський уряд й продає з аукціону («з молотка») росіянину, житомирському купцю Ляшкову, а впродовж 1870–1903 рр. власником маєтку стає московський дворянин, історик Іван Угрімов (1837–1905). У цей час у маєтку гостюють відомі вчені, політики, громадські діячі, адвокати, діячі культури і мистецтва Росії та України.

З 1903 року маєток належить Михайлу Шестакову (1856–1926) – редакторові й видавцеві журналу «Хозяйство» і єдиної в Україні газети «Ведомости сельского хозяйства и промышленности», директорів-розпорядників Терещенківських цукроварень, голові Південноросійського товариства заохочення землеробства та сільської промисловості, званому в Україні меценату й колекціонеру творів мистецтва.

Новий власник розширює маєток, у передпалацовій частині закладає дві ділянки у регулярному (французькому) стилі, на газоні яких симетрично висаджують ялини колючі, гіркокаштани звичайні, тополі бальзамічні, липи широколисті, які надають парадності Графським воротам. Будується новий головним в'їзд з мистецьки озdobленою брамою, а також кам'яний мур по периметру маєтку (1904–1905 рр.).

Архітектурні будівлі декоруються елементами з використанням прогресивний на той час будівельного матеріалу – цементу: балюстрадами, кам'яними сходами, балконами тощо. Розширюється і збагачується колекція рослин парку і саду – формується новий парковий пейзаж.

В кінці XIX ст. маєток часто відвідував відомий вчений-ботанік, академік І.Ф. Шмальгаузен (1849–1894), який залишив опис парку в своїй праці «Флора Юго-Западной Росії».

Після 1918 року в маєтку розташовується трест радгоспів, житло, бібліотека, клуб тощо. З 1956 р. в будівлях маєтку розмістилися наукові відділи Хмельницької державної сільськогосподарської дослідної станції. Палац, Графські ворота, два флігелі, Китайський павільйон утворюють єдиний архітектурний ансамбль. Крім того, є «старий» палац, ще одні в'їзні ворота, кам'яний мур, фонтан, скульптури левів при вході до палацу, залишки «садів в мурах».

Центр ансамблю – палац із білокам'яними колонами портиків, вишуканими парадними інтер'єрами. Він побудований в стилі ампір (пізній класицизм) і характеризується чіткою симетрично-осьовою композицією, геометрично виразним і зручним плануванням приміщень, суворістю архітектурних форм і стриманістю оздоблень.

Серед маєткових ансамблів України, Самчиківський палац цікавий тим, що будівля збереглась такою, якою вона склалася на кінець XVIII – початок XIX ст. Інтер'єри палацу є одними із найкращих, художньо виразних в мистецтві палаців XVIII–XIX ст.ст. України, і єдиними збереженими на Хмельнич-

чині. Привертають увагу ліпні декори інтер'єрів Круглої (Голубої), Великої (Червоної), Римської, Зеленої – парадних (репрезентаційних) зал.

Серед оздоблень палацу особливе місце займає винятковий за художньою цінністю «Японський кабінет», монументальний фресковий живопис якого віддзеркалює східну течію в мистецтві того часу. Це – єдиний, що повністю зберігся, інтер'єр такого роду в архітектурній спадщині України. Тут є зображення стилізованих драконів, рослинних орнаментів, зображень самураїв, квітів, тощо за мотивами японських декорів епохи Едо (Токіо до 1867).

Вважається, що вірогідним архітектором Самчиківського палацу міг бути відомий польський зодчий Якуб Кубіцький (1758–1833) а автором ліпних декорів, скульптур левів, горельєфів богинь парадного порталу – італієць Жан-Батісто Цагляно, унікального фрескового розпису – видатний майстер Михайло Врубель.

Цікавою в технологічному відношенні є будівля китайського павільйону, як приклад влаштування в давнину холодильників; на його даху влаштовано флюгер, на якому цифри «1814». В парку збереглася скромна, але дуже рідкісна в Україні споруда, так званій «сад в мурах», що призначався для вирощування теплолюбних й екзотичних рослин (подібна споруда є в парку «Олександрія» у м. Біла Церква).

Парк і сад (18,8 га) закладалися в кілька етапів, але найбільша їх частина створена після закінчення будівництва архітектурного ансамблю. Автором парку є відомий ландшафтний архітектор, ірландець Діоніс МакКлер (1762–1853). В кінці XVIII – на початку XIX ст. у парку переважали місцеві породи дерев – сосни, берести, каштани, дуби, ясени. Сьогодні серед насаджень парку особливу увагу привертають старі дерева-велетні: двостовбурний ясен звичайний (діаметр стовбура – 140,1 см), липа широколиста (діаметр стовбура – 115,5 см), ялина колпача (діаметр стовбура – 101,2 см), ялина звичайна (діаметр стовбура – 94,9 см). З первинних насаджень збереглася романтична липова алея, що вела колись від павільйону-каплиці до оранжереї.

Зусиллями працівників Державного історико-культурного заповідника «Самтики» зібрано цінну дендрологічну колекцію, яка включає 156 видів і форм дерев, кущів та ліан. Значний науковий інтерес становлять модрина польська, Сукачова та японська, псевдотсуга Мензіса, сосни Веймутова та кедрова сибірська, ялиця біла, береза вишнева, берека, в'яз туркестанський, бузок Генрі, верба курайська, горіх айлантолистий, дуб двоколірний, ліванський та македонський, лапина крилоплада, тріскун амурський, секурінега, напівкущова та ряд інших.

Сучасному стану палацу та парку маєток зобов'язаний роботі, проведеній колективом заповідника (раніше відділу музею), очолюваного його незмінним керівником Олександром Пажимським – художником, краєзнавцем, етнографом, людиною, яка вклала свій талант, душу та громадянську позицію

у відродження Самчиківської садиби, що є справжньою перлиною садово-паркового мистецтва не лише Хмельниччини та України, але й Європи.

Тепер тут діють музей історії села Самички, меморіальний музей Героя Радянського Союзу М. Прокоп'юка (народився в одному з флігелів), розмістилися виставки «Промисли і ремесла подільської Волині», «Знамениті поляки на терені Старокостянтинівщини», художні виставки.

Сатанівська перлина

Парк площею 22,0 га розташований на північно-західній околиці смт. Сатанів Городецького району.

Парк закладався як дендропарк у 1984 році на крутосхилах лівого берега р. Збруч трудовим колективом Городецького дослідно-експериментального заводу механізованого інструменту з ініціативи його колишнього директора В.І. Сохи.

Створення парку розпочалося, коли заводу було передано базу відпочинку «Медобори» та територію площею 1 га поблизу Сатанівської ГЕС (побудована 1953 року, на даний час не функціонує). В.І. Соха вирішив її заліснити. Він особисто розробив план невеличкого дендропарку – передбачив алеї, оглядовий майданчик, невеликий басейн, місця відпочинку, кам'янисту гірку і навіть маленький водоспад. На цьому першому гектарі знайшли своє місце біля сорока видів дерев.

Згодом було заліснено ще понад 8 га, найбільше було висаджено сосни звичайної та берези повислої. Коли заводу було передано решту прилеглої території (загалом 22 га), Львівський державний університет 1988 року на замовлення заводу розробив проект Сатанівського дендропарку. Основним завданням дендропарку стало створення цінної систематичної колекції екзотичних рослин та архітектурно-ландшафтне облаштування території. Парк розбили на 33 ділянки, створено експозиції, що відображають рослинність Товтрової гряди. На території зростають гінкго дволопатеве, тис ягідний, кипарисовик Лавсона, псевдотсуга Мензіса, тюльпанне дерево, гібіскус сірійський, аралія маньчжурська та ін.

Крім влаштування цінної колекції деревних рослин схили р. Збруч було врятовано від ерозії, зсувів, вимивання і загалом укріплено берег.

На південній межі парку розташована Сатанівська фортеця – пам'ятник архітектури XVII ст. Найкраще збереглися укріплення з боку р. Збруч – стіна і дві наріжні чотирикутні башти. В мурах, поряд з бійницями для стрільців, є гарматні отвори. Чітко проглядаються рештки валів, що тяглися паралельно зовнішнім стінам, на них стояли внутрішні стіни.

На території парку знаходяться джерела води «Надія», «Віра» та «Наталія», вода має лікувальні властивості.

Виноградівський парк

Парк площею 7,0 га знаходиться у с. Виноградівка Ярмолинецького району.

У середині XIX ст. поміщик Віхерський будує у діброві на околиці села двоповерховий будинок (палац). Частина діброви було перетворено у парк, закладено сад. Селян, які проживали на прилягаючих територіях, переселили в інше місце. Наступним власником помістя став польський поміщик Владислав Біскупський, його син Костянтин володів помістям до революційних подій 1917 року та громадянської війни.

Нині на території парку зберігся палац, є ряд господарських будівель, побудованих за радянської влади.

Ефектності будівлі палацу надає вдале ландшафтне розташування – на пагорбі. Він має форму витягнутого прямокутника, два поверхи з високим цоколем та підвалами, центральний неглибокий портик, а на крайніх осях – неглибокі ризаліти.

Палац розташований приблизно у центрі парку. В'їзд з боку села розташований зі сходу і веде вздовж будівель різного адміністративного і господарського призначення та палацу у господарський двір. У цій південній (найменшій) частині парку сконцентровані будівлі, водонапірна башта, ростуть старі липи (діаметр стовбура – 58,3–131,8 см), акації, ялина звичайна, ясен звичайний, є грабовий живопліт.

Партер облаштований парадно й нині (можливо, ми бачимо старе ландшафтне рішення, дещо перебудоване у радянські часи). У центрі на невеликій круглій клумбі стоїть кам'яна ваза, а навколо – коловий підхід («круг»), до якого хрестоподібно ведуть доріжки (одна безпосередньо до головного входу палацу). Тут бачимо великі туї західні, що ростуть солітерно та невеликою алеєю.

Північна частина парку розташована дещо на схилі. Саме з цього боку на пагорб вів колишній головний панський під'їзд, частково збереглась двобічна грабова алея, що обмежувала його (діаметр стовбура дерев – 31–50 см). По периметру ця частина парку оточена невеликим ровом та старим живоплотом і є дещо заболоченою (колись була криниця з жолобом та журавлем). Тут ростуть старезні осики (діаметр стовбура – 139 см), тополя біла (діаметр стовбура – 123 см). Більше на пагорбі (тобто ближче до палацу) є біогрупи ялини звичайної (6 і 9 шт.), липи серцелистої (4 і 5 шт.), гірकोкаштана звичайного (3 і 4 шт.), а також невелика алейна посадка гірकोкаштана звичайного (діаметр стовбура – 47–63 см). Особливо виділяється солітер ялини звичайної (висота – 33 м, діаметр стовбура – 74 см), клен-явір (висота – 22 м, діаметр стовбура – 101 см) та модрина польська.

На захід від них на пагорбі ростуть цінні деревні рослини: біогрупа сосни Веймутової (7 шт., висота – 16–20 м, діаметр стовбура – 31–68 см, щільна посадка одна суховершиниць), дві особини псевдотсуги Мензіса (сизої форми, висота – 22 і 24 м, діаметр стовбура – 45 та 52 см), дві особини ялиці білої (висота – 18 і 22 м, діаметр стовбура – 35 та 44 см), ялина звичайна гірляндно-повислої форми (3 шт., висота – 22–25 м, діаметр стовбура – 57, 57 та 72 см), старі горобина звичайна (висота – 12 м, діаметр стовбура – 40,1 см), береза повисла (висота – 20 м, діаметр стовбура – 83 см).

Найбільше захоплення викликає вікова діброва природного походження на 2-гектарній площі. Вона без підліску, з добре розвинутим трав'яним покривом. Могутні велетні-дуби мають метровий діаметр стовбура (максимальний – 134 см), розлогу крону. Вік цих дерев – 250–300 років. Діброва є прикладом стійкої екосистеми.

Із заходу діброва обсаджена 400 м дворядною алеєю посадкою ялини звичайної (діаметр стовбура – 36,9–80,9 см, зберігся пеньок, де діаметр стовбура загиблого дерева становить 98 см). Алея добре збереглась, рослини мають хорошу життєвість. Деревя слугують не лише межею парку (далі починається колишній панський сад) і ще одним парковим під'їздом, але й створюють контраст у насадженнях, підкреслюючи величність дубів.

У північно-західному кутку парку зростає група сосни європейської (16 шт., діаметр стовбура 33–36 см).

Парк є одним із найкращих і добре збережених у Хмельницькій області.

Корчунецький парк

Парк площею 6,0 га розташований на хуторі Корчунок Хмельницького району, за 1 км на схід від залізничної станції Скібнево.

Свою історію хутір Корчунок веде з кінця XIX ст., коли на цю землю приїхав поміщик Скібневський. Він викорчував невеликий лісок на горбі (звідки назва місцевості) і влаштував свою резиденцію. Скібневський спорудив двоповерховий будинок, ряд господарських будівель.

Після революційних подій 1917 року та громадянської війни на території маєтку діяв радгосп, потім його передали дитячому будинку. В 1956 році дитячий будинок реорганізували у школу-інтернат, що існує й зараз, 1961 року їй присвоїли ім'я письменника Петра Панча, який відвідував дитячий будинок, допомагав йому та описав у своїх творах.

Зі старих приміщень нині використовуються палац, декілька господарських приміщень, на одному з них дата побудови – 1907 рік, конюшня, водонапірна башта тощо.

Палац має досить просту форму, зовнішнє і внутрішнє оздоблення. Для нього характерна асиметричність. На фасадах стіни будівлі мають горизонтальне гуртування, велика кількість прямокутних неглибоких ніш над вікна-

ми і під ними, що характерно для будівель тогочасного м. Хмельницького (Проскурова).

Парк розташований на невеликому пагорбі і зі всіх боків оточений сільськогосподарськими угіддями агрофірми «Проскурів». У його південно-східній частині є два ставки площею 0,7 та 0,5 га. Центральний вхід знаходиться з північно-західного боку парку.

Паралельно в'їзній алеї, по периметру з обох боків парк обсаджений однорядними алейними посадками: праворуч (південна й південно-східна частина парку) – ясенovими, ліворуч (північний і північно-східний бік) – ялиновими. З обох боків самої алеї росте горобина звичайна, далі – поодинокі посадки старезних беріз (середній діаметр стовбура – 61 см) та кленів-яворів.

Від палацу до ставів веде двобічна алея, де різні види дерев посаджені симетрично. Алея розпочинається дубами звичайними, далі один навпроти одного ростуть клени гостролісті, а до самого ставу – ялини звичайні та клени-явори.

На передпалацовій парковій ділянці наявні біогрупи старих ялин (максимальний діаметр стовбура – 65,9 см), сосна європейська (діаметр стовбура – 67,5 см) та біогрупа робінії псевдоакації (10 шт., максимальний діаметр стовбура – 77,4 см). Тут же, дещо південніше, бачимо два, вірогідно штучно створені горбки, 2 та 3,5 м заввишки. У партерній частині парку – групові (схожі на гніздові) посадки клена-явора (максимальний діаметр стовбура – 87,9 см). Перед навчальним корпусом № 2 ростуть старі туї західні (максимальний діаметр стовбура – 38,5 см).

Характерною особливістю Корчунецького парку, яка вирізняє його з-поміж інших старовинних парків Хмельниччини, є значна кількість старих екземплярів ялини звичайної. Групами та алеїно вони ростуть на всій території – навколо палацу, по периметру парку, ними обсажені спортивні майданчики.

Проте найбільшу дендрологічну цінність Корчунецького парку становлять два екземпляри клена сріблястого. Більший, є найстарішим представником виду у Хмельницькій області і одним із найстаріших в Україні, бо має висоту близько 30 м та діаметр стовбура 136 см. У меншого висота становить 23 м, а діаметр стовбура – 110 см. Зростають ці клени у партерній частині парку, симетрично біля кутів самого палацу.

Куявський парк

Парк площею 27,7 га знаходиться на відстані 2 км на північ від с. Соснівка Ярмолинецького району та 1 км від траси Ярмолинці-Томашівка і являє собою оточену зі всіх боків полями територію на площі 27,7 га.

Село Куява (сучасна назва – Соснівка) у XIX ст. належало пану Юлію Товкачу, що мав польське походження. У 1875–1877 рр. тут розгорнулося бу-

дівництво маєтку: було споруджено палац, закладено парк, сад, посаджено захисну смугу.

Помістя збереглося відносно добре. Після війни тут був організований і функціонує дотепер дитячий санаторій.

Крім панського будинку залишилась будівля однієї з численних конюшень.

Центральний під'їзд забезпечує в'їзд до санаторію з південного боку. До парку веде алея, що складається з двох відрізків, розміщених під кутом: перший – вікові липи серцелисті, з діаметром стовбура близько метра в кількості 63 шт. довжиною близько 400 м, другий – вікові липи та ялини звичайні – близько 600 м. Сама алея не входить до складу заповідного парку, проте є невід'ємною його композиційною складовою.

За алеєю відкривається панорама двох ставків. Більший, площею 2,0 га, розташований справа від алеї і з її боку обсаджений вербами діаметром близько 1 м. З півночі до цього ставу прилягають найстаріші насадження парку; з західного боку його обмежує рідколісся з ялини, сосни та листяних чагарників, а зі сходу – сільськогосподарські угіддя. Цей став був побудований одночасно з палацом.

Менший став, площею 0,2 га, знаходиться зліва від в'їзної алеї і з її боку обсаджений акацією білою, а також каштанами, діаметр стовбура останніх – 125 та 52 см. Цей ставок виконує роль режим-регулюючої водойми, має шлюз. Зі східного боку тягнеться штучний канал у вигляді невеликого потічка. Між ставком і цим потічком пролягає стежка. Сама водойма густо вкрита ряскою, її зовнішні боків обрамляють верби (біла, плакуча тощо).

Канал та річка, що витікають з водойми, створюють заболочені місця, де зростають рогіз та інші водно-болотні рослини. Поруч – алея ялини звичайної. Ще один став знаходиться на південно-західній околиці парку.

Центральний вхід розпочинається на роздоріжжі металевими брамою та хвірткою. По обидва боки від них тягнеться металева ажурна огорожа. До палацу ведуть також два бічні в'їзди. Зі сходу вхід обсаджений кленом-явором (24 дерева, діаметр стовбура – 37–59 см); з півночі – величезними липами з одного боку та кленами яворами – з іншого, ці дерева мають діаметр стовбура понад 1 м.

Будівля палацу скромна, двоповерхова, складається з центрального і правого бічного ризалітів, різних прибудов, виконаних в несиметричних пропорціях. Слід згадати високий цоколь, що надає ефектного вигляду усьому будинку.

У будинку збереглися стародавні дворівневі ступінчасті сходи з поручнями, паркет та камін. І зараз функціонують підвали. Не збереглися скульптури левів, що стояли біля центральних дверей, великий балкон та оранжерея з паркового фасаду палацу.

Характерною та унікальною особливістю Куявського парку є те, що з північного боку він обсаджений трирядною посадкою хвойних, яка непогано збереглась дотепер. Перший (зовнішній) ряд утворюють модрина польська та європейська. Другий (середній) ряд висаджений сосною звичайною, зустрічається сосна чорна. Третій ряд утворює ялина звичайна.

Куявський парк – один із небагатьох у Хмельницькій області, де збереглось багато хвойних дерев (попри факт загибелі 132 дерев лише впродовж 1996–2002 рр.). Вони, насамперед, ростуть по периметру парку – не лише утворюють вищезгадану трирядну посадку, але й створюють фон всіх трьох ставків, зростають короткими алеями (одно- та дворядними) у центральній частині парку, обмежуючи паркові дороги, з усіх боків палацу та поодинокі у насадженнях.

Справа від палацу є стара алея туї західної (по 5 штук). Неподалік є сосна звичайна. В насадженнях є біогрупа сосни звичайної. З боку паркової частини палацу є біогрупа ялини звичайної (5 шт.). Безпосередньо перед палацом – залишки групової посадки туї західної та ялини звичайної.

Цікавою є біогрупа дерев неподалік палацу, – ясен у центрі, а по колу 6 грабів (діаметр рослин 38,5–56,7 см), поруч – гіржовий каштан звичайний форми повислої (висота – 7 м, діаметр стовбура – 63,0 см). Тут же зростають старі ясени, берести, граби, клени польові, осокори, берези, липи та акації. Розміри та вік цих аборигенних дерев свідчить, що колись територія була невеликою природною оазою, утвореною біля природних джерел води.

У парку зростає один із найстаріших представників горіха чорного у Хмельницькій області – дерево має діаметр 109,0 см, висоту – більше 30 м.

На території є кілька садів, черешнева та ліщинова алеї.

Райковецький парк

Парк площею 5,6 га розташований в с. Райківці Хмельницького району.

У кінці XVI століття село стало власністю панів Калиновських, згодом Гроб'янок, Скібнєвських, Радловських. Резиденції у селі вірогідно не було, проте збереглись залишки мальовничого пейзажного парку з цікавим та цінним дендрологічним складом.

Територія парку включає некрутий схил, невеликий видолинок та два ставки, що безпосередньо прилягають до парку з північного та східного боків. Із заходу та півдня парк обмежують сільські дороги.

До парку прямує дорога, безпосередньо біля нього обсаджена з обох боків липою серцелистою, що утворює гарну алеїну стінку. Умовно, головним входом до парку можна вважати доріжку біля дитячого садка, що межує з парком у його західній частині. Тут ростуть дві сосни чорні, висотою 16 та 18 м

та з діаметром стовбура 48,4 та 89,2 см. Більша, зростаючи на схилі, низько опускає своє гілля, зачаровуючи відвідувачів своєю красою.

За соснами відкривається велика сонячна галявина південної та східної експозиції, яка має цікаву лучно-степову рослинність. По її південному периметру солітерно та алесю ростуть старі клени сріблясті розсіченолистої форми (максимальний діаметр стовбура – 96 см), одне дерево має наскрізне душло. Ще одне дерево старого клена сріблястого зростає позаду вищезгаданих сосен чорних. На північному схилі галявини ростуть два дуби звичайних пірамідальної форми (діаметр стовбура – 55 та 60 см), берест, пледичія трикопчкова.

На південь від них привертає увагу невелике насадження модрини європейської, яке, зростаючи децю на пагорбі, справляє враження затишного та оригінального куточка природи. Ближче до ставу бачимо групи беріз та дубів. На північ від галявини простягається кількагектарний сонячний схил. На ньому негусто зростають старі дерева та кущі. На рідколіссі, прогалинах та невеликих галявинах – щільний красивий трав'яний покрив. Поодинокі та групами ростуть ясен звичайний, клен гостролистий, ясенелистий та клен-явір, в'язи гірський, дрібнолистий та граболистий, береза повисла, липа широколиста, ялина звичайна, сосна європейська, що чудернацько роздвоюється.

До північної околиці парку прилягає невеликий ставок. Тут росте група старих лип та гіркокаштанів (максимальний діаметр стовбура – 104 см). У західній частині біля стадіону є цікаві деревні рослини – псевдотсуга Мензіса сизої форми (діаметр стовбура 56 см), два ясени звичайні плакучої форми (максимальний діаметр стовбура – 76 см), клен гостролистий форми Шведлера (червонолистої), сосна чорна (діаметр стовбура – 84 см), софора японська (діаметр стовбура – 77 см), старий берест (діаметр стовбура 67 см), стара глодова алея, де є рослини з цікаво перешлетеними стовбурами.

Особливою гордістю Райковецького парку є розкішний екземпляр тюльпанного дерева (ліріодендрона тюльпанного). Діаметр його стовбура складає 64,0 см, висота – близько 25 м, – такі параметри дерева свідчать про те, що особина є не лише найстарішим представником даного виду в Хмельницькій області, але й одним із найстаріших в Україні. Має стрункий стовбур з широкою кроною.

Райковецький парк є одним із кращих пейзажних парків Хмельниччини. Тут на помірно горбастому рельєфі з великою кількістю мальовничих галявин зростають цінні деревні рослини, що мають столітній вік та більш молоді – 40–60 років. Гарному естетичному сприйманню парку сприяють незагущеність посадок і відносна долянутість території.

Дендропарк «Поділля»

Парк розташований у м. Хмельницькому за Меморіалом Слави по проспекту Миру і тягнеться поздовж автотраси на Старокостянтинів. Площа – 30,5 га.

Був створений обласною сільськогосподарською виставкою, що працювала у м. Хмельницькому на розі проспекту Миру і Старокостянтинівського шосе на початку 1960-х років. У павільйонах експонувались досягнення землеробства й тваринництва, а лісівники вирішили показати багатство дендрофлори Поділля. Тому, неподалік виставки, 1964 року, на ділянці 30 га було закладено дендрологічну колекцію. Ентузіастами її створення стали лісівники О.М. Гуляк, Г.М. Целукіна та П.Й. Барташук. Сюди звозили саджанці з ботанічних садів та розсадників України, Молдови, вирощувались екзоти з насіння, зібраного у старовинних парках. За декілька років було сформовано колекцію, що нараховувала більше 420 таксонів. У 1983 році при вході в дендропарк споруджено Меморіал Слави.

Нині в дендропарку зростає 174 види та 12 декоративних форм деревних рослин. За кількістю видів найбільш представлені родини Розові, Соснові, Жимолостні, Маслині, Березові, Вербові, Кленові, Бобові, Кипарисові.

Серед цінних представників деревних і кущових рослин у дендропарку зростають: біота, кипарисовик горохоплодий, псевдотсуга Мензіса, тис ягідний, тсуга канадська, ялиця кавказька, багрянник японський, береза Ермана, бундук канадський, ведмежий горіх, дуб північний (червоний), кінський каштан павія, платан східний, софора японська, тюльпанне дерево тощо. Красивою є кам'яниста гірка, прикрашена різноманітними хвойними рослинами.

Миньковецький дендропарк

Миньковецький дендропарк розташований в західній частині с. Миньківці Дунаєвецького району, у 9 кварталі Дунаєвецького лісництва Кам'янець-Подільського держлісгоспу. Площа – 3,0 га.

Дендропарк був закладений у 1958–1960 рр. на честь 50-річчя Жовтневої революції 1917 року. Ініціатором створення став С.Є. Бульба, директор Кам'янець-Подільського держлісгоспу. Керівником всіх робіт з проектування, посадки деревних і кущових рослин був Т.Д. Шелестюк (1911–1987), який тривалий час працював лісничим Миньковецького лісництва. Основну кількість посаджених рослин становили саджанці Кам'янець-Подільського ботанічного саду, Новоушицького розсадника, які висаджували за систематичним принципом. На початок закладки дендропарку у ньому нараховувалось 343 види і форми дерев та кущів. Нині тут зростає більше 200 таксонів.

Основу планувальної композиції дендропарку становить алея з туї західної колоновидної форми та самшиту вічнозеленого, що завершується дере-

в'яною альтанкою під наметом високого дерева верби білої. По обидва боки алеї здійснено оригінальні групові посадки дерев та кущів, зокрема, тис ягідний та його жовтострогату форму, а також клен-явір і його пурпурно листу форму висаджено гніздовим способом, чим досягнуто значного декоративного ефекту. Є біогрупи ялівців, беріз, барбарисів тощо.

На невеликій площі зростають цінні ботанічні раритети: гінкго дволопатеве, тис ягідний. Серед інших голонасінних особливої уваги заслуговують різні види хвойних: сосни – Веймутова, кедрова (сибірська), чорпа та звичайна, псевдотсуга Мензіса. Велика формова різноманітність ялини звичайної та колючої, туї західної та широкогілочника східного, які досягли значних розмірів, мають чудові декоративні якості.

Серед квіткових рослин цінними рослинами є оксамит амурський та сахалінський, кельсертерія волотиста, багрянник японський, секурінега кущиста, курисьський чай кущовий, розовик чотирипелостковий, а також червонокнижні види – клокичка периста, бруслина карликова тощо.

У дендропарку є розсадник, де вирощуються саджанці декоративних рослин. Дендропарк став місцем екскурсій жителів Хмельниччини, сюди часто приїздять весільні кортежі.

Отроківський дендропарк

Дендропарк розташований у центральній частині с. Отроків Ново-Ушицького району на площі 1,3 га.

Заслуга у створенні дендропарку у с. Отроків належить П.Д. Бондарчуку, який впродовж кількох десятиріч був головою найбагатшого в Ново-Ушицькому районі колгоспу. Він відгукнувся на пропозицію співробітника Кам'янець-Подільського ботанічного саду К.В. Чернілевського, який і став автором проекту організації дендропарку. За три місяці – протягом осені 1967 року та весни 1968-го – було висаджено 1356 дерев 97 видів та форм дендрофлори, в основному з розсадників Кам'янець-Подільського ботанічного саду та держлісгоспів області.

Більша частина дерев та кущів була посаджена садівником І.М. Лесійчуком та його дружиною, а також силами колгоспників та учнів сільської школи.

Зі старих насаджень збереглися лише дуплявий 300-річний ясен та ялівець віргінський – біля будівлі, де тепер функціонують сільська рада та церква.

Серед посаджених деревних рослин особливу наукову цінність становлять гінкго дволопатеве, тис ягідний, сосна Веймутова, сосна кримська, березка, платан кленолистий, айлант найвищий, кельсертерія мітлиста, клен Гіннала, дуб червоний, горіхи Зібольда, чорний та маньчжурський, оксамит амурський, софора японська тощо.

ПЕРСПЕКТИВНІ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНІ ТЕРИТОРІЇ

Півнева гора

Урочище «Півнева гора» – одна із мальовничих ділянок Хмельниччини, яка знаходиться біля однойменного хутора (на місці колишнього села) Півнева гора Ізяславського району. Це – великий піщаний видовжений горб на боровій терасі Горині, добре помітний у рельєфі. Цей горб засаджений сосною віком близько 40 років. Основне угруповання, яке формується в цих культурах сосни – сосновий ліс зеленомоховий. Місцями є плями конвалії, куртини дзвоників круглолистих, смовді гірської, очитка Рупрехта, чебрецю звичайного – типових видів сухих соснових лісів.

В цьому урочищі виявлене зростання рідкісних та малопоширених видів рослин. Насамперед, слід відмітити наявність тут великих популяцій реліктової папороті багатоніжки звичайної. Цей вид поширений в північній та помірній зонах Голарктики, на території України він є малопоширеним, на Малому Поліссі відомі лише поодинокі його знаходження. В урочищі «Півнева Гора» ця папороть утворює великі куртини (їх було виявлено більше 10), має хорошу життєвість, спороносить.

Тут були знайдені і інші рідкісні та малопоширені види рослин – молодило руське та еремогоне скельна. Молодило руське, що утворює характерні мальовничі розетки, на Поліссі і особливо на Малому Поліссі трапляється зрідка, переважно на піщаних горбах. В околицях м. Нетішин воно більше ніде не було виявлене. На Півневій горі на схилі, майже позбавленому трав'яного та мохового покриву, молодило руське утворювало великі популяції. В деяких з них нараховувалось декілька сотень молодих розеток. Такі великі популяції на Малому Поліссі ще не відмічались.

Найбільший науковий інтерес становить знаходження на Півневій горі в нижній частині схилу великої популяції еремогоне скельної (піщанки вузьколистої). Цей вид із євразійським ареалом є рідкісним на європейській його частині. В Україні він зрідка зростає на Українському Поліссі, де проходить південна межа його ареалу. Для Малого Полісся цей вид ще не був відомий.

Щоб зберегти цей своєрідний куточок необхідно створити тут природно-заповідну територію.

Унікальна ділянка на терасі Горині

Багата за флористичним складом ділянка загальною площею біля 10 га знаходиться у Славутському районі неподалік від колишнього хутора Сільце (кв. 21 Кривинського лісництва). Це ділянка тераси р. Горинь із досить погорбованим рельєфом, яка включає піщані горби та заболочені зниження з водоймами, вірогідно штучними, але вже зарослими. По краю цієї території

прокладена лінія вузькоколійної залізниці. Тут виявлені лісова, болотна та лучна рослинність.

На терасі Горині є зниження, в центрі якого розміщується озерце овальної форми. По краях озеро заросло очеретом, місцями з густим покривом сфагнових мохів. З західного боку озера співдомінантом очерету виступає малопоширений в регіоні вид вех сизаровидний, відмічені угруповання очерету із співдомінуванням болотної папороті – теліптерісу болотного. Великі популяції по краю цих ценозів утворює регіонально рідкісна рослина – росичка крутлолиста, а на обводнених ділянках – малопоширений вид їжача голівка маленька. Велику наукову цінність мають виявлені в цій улоговині популяції ряду рідкісних видів. Тут виявлена велика популяція лікоподієлли зашавної, занесеної до Червоної книги України. Слід відмітити, що цей рідкісний в Україні вид плаунових на Малому Поліссі виявлений вперше. Тут він має добру життєвість і утворює багаточисельні популяції. В подібних екотопах зростає і рідкісна болотна орхідея – коручка болотна (Червона книга України), яка тут також у хорошому життєвому стані – квітує і плодоносить. Не менш цінним є і наявність і такого реліктового пограничноареального виду як хвощ рябий. Цей вид у плескатих зниженнях між залізницею і лісом утворює угруповання. Це невеличкі ділянки площею 3x4 м, по краях яких зростають окремі дерева берези повислої та сосни. Основою травостою на цих ділянках є хвощ рябий, покриття якого досягає 60–70 % на покриві зелених мохів. Серед різнотрав'я тут зростають лучно-болотні та болотні види – осока просовидна, осока жовта, хвощ річковий, ситник жаб'ячий, льон проносний, зозулин цвіт тощо.

Лісова рослинність представлена культурами сосни різного віку, переважно в сухих екотопах. Значні площі займають культури сосни віком 20–25 років, майже без трав'яного покриву з плямами лишайників. Невеликими ділянками зустрічаються соснові ліси зеленомохові. В них відмічені такі західні види як сарогамнус віниковий та лемботропіс чорніочий, які при просуванні на схід випадають з травостою. В західній частині цієї ділянки виявлений грабовий ліс рідкотравний з розрідженими соснами в першому ярусі. В трав'яному ярусі переважають такі неморальні види як осока пальчата, печіночниця звичайна, перлівка поникла, під'ялинник звичайний.

Враховуючи наукову цінність цієї ділянки, де виявлені великі популяції таких рідкісних для регіону та України в цілому рослин як лікоподієлла зашавна, коручка болотна, занесених до Червоної книги, хвощ рябий, який є рідкісним реліктовим видом, вважаємо за доцільне створити тут ботанічну пам'ятку природи загальнодержавного значення. З метою збереження цих екотопів необхідно охороняти весь комплекс – прилеглу з усіх боків смугу лісового масиву шириною до 100 м та улоговину, не продовжувати розробку кар'єв та підтримувати гідрологічний режим, який забезпечував би збереження цих вологолюбних видів.

Праліс біля атомної станції

Ділянка «Праліс» знаходиться на території, підпорядкованій міській раді м. Нетішин. Вона входить у лісові землі Кривинського лісництва (кв. 15). Ділянка являє собою вцілілу частину старого дубово-грабового лісу, більша частина якого нині вирубана. Вік старих дубів, які складають основу деревостану близько 200 років. Висота дубів сягає 22–24 м, середній діаметр 90–92 см. Є окремі дуби-велетні діаметром 110 см і більше. Дуб утворює перший ярус, в якому також наявні старі сосни та поодинокі берези. Граб утворює густий другий ярус висотою 14–16 м, він дає численний підріст. Чимало також підросту клену гостролистого.

Внаслідок значної затіненості підлісок не розвинений, а трав'яний ярус розріджений. В ньому переважають види як широколистяних лісів (неморальні), так і північні (бореальні) види, характерні для хвойних лісів. Вони утворюють розріджений трав'яний покрив. Основну роль у ньому відіграють зеленчук жовтий та квасениця звичайна. Поодинокі зустрічаються такі типові лісові види як зірочник лісовий, веснівка дволиста.

На ділянці «Праліс» виявлене зростання декількох рідкісних та малопоширених видів. Тут зростає три види з Червоної книги України: лілія лісова, коручки чемерниковидна та темночервона. Лілія лісова утворює великі популяції – місцями відмічають по 30–40 молодих неквітучих екземплярів, на освітлених місцях вона квітує та плодоносить. Популяції лісових орхідей – двох вищезгаданих видів коручки – зростають в основному по узліссях, в частково освітленій смузі, де вони рясно квітують та плодоносять. В складі флори ділянки відмічені деякі малопоширені в регіоні види – печіночниця благородна, папороть австрійська, наперстянка великоквіткова. Із боку вирубки в смузі старого лісу є також невелика ділянка старого дубово-соснового лісу на підвищенні. На цій, більш освітленій, ніж дубово-грабовий ліс, ділянці з'являються малопоширені світлолюбні лісові види – шипшина травнева, холодок лікарський, холодок багатolistий. На узліссях ділянки «Праліс» рясно квітують перестріч гайовий, наперстянка великоквіткова, воловик високий, в'язіль різнобарвний.

Ділянка старого грабово-дубового лісу, яка збереглась, має високу наукову значущість. Це цінне лісове насадження – еталон пралісів, яких в цьому регіоні вже немає. Такі ліси занесені до Зеленої книги України і підлягають охороні. Праліс є місцезростанням вищезгаданих видів рідкісних рослин, з яких 3 – занесені до Червоної книги України. Тому доцільно оголосити цю ділянку лісовим заказником місцевого значення, включивши до нього всю ділянку старого лісу в кв. 15.

МАЙБУТНЄ ЗАПОВІДНОЇ МЕРЕЖІ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Займаючи 18 місце за площею території серед адміністративних областей України, Хмельниччина тримає першість в країні за відсотком заповідності (відношення площі природно-заповідного фонду до площі області). Станом на 1 січня 2005 року він становить 14,8 %, в Україні в цілому цей показник складає 4,5 %. Природно-заповідний фонд області утворюють 471 територія та об'єкт загальною площею 318634,67 га.

Хоча загалом Хмельниччина має розвинену мережу природно-заповідних територій, але як у кількісному, так і у якісному відношенні вона вимагає оптимізації – вдосконалення та розширення. Тому подальший розвиток заповідної справи в області спрямований на збільшення площі природно-заповідного фонду, створення її регіональної екологічної мережі як складової національної та Всеєвропейської екомережі в контексті світової тенденції охорони та збереження біологічного та ландшафтного різноманіття.

На кінець ХХ століття розвиток природоохоронних ідей досяг свого певного логічного завершення і вплився у Конвенцію про біорізноманіття, прийняту 1992 року на Конференції ООН з питань довкілля та розвитку в Ріо-де-Жанейро (Бразилія). Одним із основних принципів досягнення сталого розвитку людського суспільства визнано збереження біорізноманіття. За Конвенцією біологічне різноманіття та його компоненти мають велике екологічне, генетичне, соціальне, економічне, наукове, виховне, культурне, рекреаційне і естетичне значення, а його збереження є спільною справою для всього людства. Конвенція про біологічне різноманіття змінила загальний підхід до збереження природи, акцентуючи увагу на всьому комплексі – від генетичного різноманіття до різноманіття біомів, на важливості охорони практично всіх живих організмів, їх угруповань та екосистем. Світовою спільнотою було визнано, що проблеми збереження біорізноманіття та ландшафтів належать до числа тих, успішне вирішення яких можливе лише на основі поєднання зусиль на місцевому, національному та міжнародному рівнях між країнами, міжурядовими організаціями, неурядовим сектором.

Головним механізмом здійснення на європейському континенті Конвенції про охорону біологічного різноманіття є Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, підготовлена Радою Європи у співпраці з Європейським центром збереження природи (Тілбург, Нідерлан-

ди) та схвалена Міністрами охорони довкілля 55 країн Європи на конференції Міністрів «Довкілля для Європи» (Софія, 1995 р.).

Ідея екомережі є однією з найбільш фундаментальних ідей останніх десятиліть у сфері теоретичної та прикладної екології, якісно новим підходом до розв'язання споконвічної проблеми людства у взаєминах людини з природою. Вона поєднує в собі всі попередні концепції та системи охорони, пов'язує природоохоронну діяльність з різними секторами народного господарства (аграрним, транспортним, туристичним, лісовим тощо). Екологічна мережа має об'єднати існуючі осередки природного різноманіття європейського значення в єдину територіальну систему, що простягатиметься від Уралу до Піренейського півострова. Частина земель з природними ландшафтами повинна збільшитися до рівня, достатнього для збереження біоти, забезпечення вільного обміну біоенергетичною та генетичною інформацією, можливостей природної міграції та розповсюдження рослин і тварин. Стратегія стала результатом зміни акценту у збереженні природи – сьогодні потрібно охороняти не окремі види і розрізнені ділянки природних територій, як було раніше, а цілісні функціональні комплекси.

Загальною тенденцією у підході до екомережі є намагання створити універсальну природну структуру, за допомогою якої не лише вирішувалися би проблеми збереження тварин, рослин, грибів та їх середовищ існування, але й постійно здійснювалася б соціальна та економічна допомога населенню, поліпшувались умови його існування. Цим самим створення екомережі закладає підвалини сталого розвитку суспільства як одного з його базових елементів.

В Україні створено законодавчу базу для розвитку екомережі – прийнято закони України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» (2000 р.) та «Про екологічну мережу України» (2004). Закон України «Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки» декларує, що створення екомережі є логічним наступним кроком розвитку природоохоронної справи України, одним з факторів інтеграції нашої держави до міжнародної системи співробітництва у цій сфері; а багатство природних ландшафтів є надбанням Українського народу, його природною спадщиною і має служити нинішньому та майбутнім поколінням, як це проголошено в Конституції України.

Структурними елементами екомережі визначено:

- ключові території (природні екодра) – це території з високою концентрацією біологічного та ландшафтного різноманіття, високим ступенем природності, рідкісності; формуються на існуючих або проєктованих територіях природно-заповідного фонду, відсоток яких значно перевищує аналогічний у цілому по країні;

- СПОЛУЧНІ ТЕРИТОРІЇ (екокоридори) поєднують між собою ключові території, забезпечують неперервність природних екосистем, міграцію тварин та обмін генетичного матеріалу (формуються ділянками природних ландшафтів витягнутої конфігурації, різної ширини та протяжності);
- БУФЕРНІ ТЕРИТОРІЇ забезпечують захист ключових та сполучних територій від зовнішніх впливів, тобто дотримання в їх межах більш сприятливих умов для розвитку і самовідновлення та оптимізації форм господарювання з метою збереження існуючих і відтворення втрачених природних цінностей;
- ВІДНОВЛЮВА НІ ТЕРИТОРІЇ забезпечують формування просторової цілісності екомережі, для яких мають бути виконані першочергові заходи щодо відтворення первинного природного стану (еродовані землі, землі, що підлягають рекультивації та залісненню, тобто ті, що зазнали змін під впливом антропогенних факторів або стихійних явищ, і можуть бути відновленими шляхом здійснення відповідних заходів).

Сукупність цих територій створює екомережу. Відповідно до концепції Всеєвропейської екологічної мережі національна екологічна мережа складається з широтних і меридіональних природних коридорів різного порядку, які з'єднують природні регіони і визначаються за науковими, правовими, технічними, організаційними та фінансово-економічними критеріями.

Широтні коридори відображають зональну диференціацію території України: Поліський (лісовий), Галицько-слобожанський (лісостеповий), Південноукраїнський (приморсько-степовий), а меридіональні репрезентують долини великих рік – Дністра, Бугу, Дніпра, Сіверського Донця.

Розташування природно-заповідних територій більш детально обґрунтовується в схемах і проєктах районного планування областей, адміністративних районів, територіальних комплексних схемах охорони природи. Проєктування екологічної мережі здійснюється шляхом розробки Генеральної схеми екологічної мережі України, регіональних схем Автономної Республіки Крим та адміністративних областей, а також місцевих схем екологічної мережі міст Києва, Севастополя та адміністративних районів.

Запропонована схема (рис.) регіональної екологічної мережі Хмельницької області є першим етапом її розробки. Територією області проходять, перетинаючись, три природні коридори загальнодержавного значення широтний Галицько-Слобожанський і два меридіональні – Бузький та Дністровський. Проєктована регіональна екологічна мережа Хмельниччини має бути об'єднана з екологічними мережами сусідніх областей в рамках єдиної національ-

ної екологічної мережі України, а також з окремими елементами Всеєвропейської екологічної мережі.

В складі екологічної мережі Хмельниччини виділяються 5 ключових територій (ядер) загальною площею близько 319 тис. га. Найбільшою є «Хмельницькі Товтри» (261316,0 га) в межах національного природного парку «Подільські Товтри». Передбачається, що ця частина області стане складовою майбутнього біосферного заповідника з попередньою назвою «Подільський», куди увійдуть такі важливі природно-заповідні території сусідніх Тернопільської та Чернівецької областей, як природний заповідник «Медобори», регіональний ландшафтний парк «Дністровський», проєктований національний природний парк «Хотинський».

«Новоушицька» ключова територія хоч і невелика за розмірами (3832,0 га), проте містить цінні ландшафтно-біологічні ділянки долини річки Калюс з привабливими лісовими масивами, що охороняються в Калоському ландшафтному заказнику.

Ландшафтно-екологічною основою «Центральнобузької» ключової території є витік і, власне, басейн річки Південний Буг із притоками та водосховищами. Тут розташовані гідрологічні заказники «Вовчанський» та «Грузевицький», орнітологічні заказники «Щедрівський» та «Ярославський». Пропонується створення національного природного парку «Верхньобузький».

Ключові території «Мальованська» (16919,0 га) та «Горинська» (15500,0 га) репрезентують на терені Хмельниччини Мале Полісся. Перша знаходиться на території однойменного регіонального парку, «Горинська» являє собою лісовий масив у басейні річок Горині та Вілії із заболоченими ділянками, де розташований гідрологічний заказник «Урочище Клиновецьке». Тут проєктується національний природний парк «Озеро Святе».

Сполучні території проєктованої екологічної мережі області загальною площею близько 13,4 тис. га об'єднують ключові у єдину природно-територіальну систему.

На першому етапі визначено лише три відновлювальні території проєктованої мережі Хмельниччини: Товтрова, Дністровська, Нетішинська, площею близько 700 га. За результатами подальших досліджень їх кількість та площа будуть змінюватись.

Буферні території встановлюватимуться навколо ключових та сполучних територій на відстані до 5 км загальною площею близько 300 тис. га.

Формування як регіональної, так і національної екологічної мережі передбачає зміни в структурі земельного фонду області шляхом віднесення (на підставі відповідних обґрунтувань) частини земель господарського використання до категорій, що підлягають особливій охороні з відтворенням притаманного їм різноманіття природних ландшафтів.

До складових структурних елементів екомережі згідно статті 5 Закону України «Про екологічну мережу України» включаються:

- а) території та об'єкти природно-заповідного фонду;
- б) землі водного фонду, водно-болотні угіддя, водоохоронні зони;
- в) землі лісового фонду;
- г) полежахисні лісові смуги та інші захисні насадження, які не віднесені до земель лісового фонду;
- ґ) землі оздоровчого призначення з їх природними ресурсами;
- д) землі рекреаційного призначення, які використовуються для організації масового відпочинку населення, туризму та проведення спортивних заходів;
- е) інші природні території та об'єкти (ділянки степової рослинності, пасовища, сіножаті, кам'яні розсипи, піски, солончаки, земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу природну цінність);
- є) земельні ділянки, на яких наявні природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України;
- ж) території, які є місцями перебування або зростання видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України;
- з) частково землі сільськогосподарського призначення екстенсивного використання – пасовища, луки, сіножаті тощо;
- й) радіоактивно забруднені землі, що не використовуються та підлягають окремій охороні як природні регіони з окремим статусом.

Землі природно-заповідного фонду Хмельниччини повністю увійдуть до складу регіональної та місцевої екологічної мережі як її ключові та сполучні зони. Особлива увага при цьому буде спрямована на заповідання раніше зарезервованих 47 територій та об'єктів площею 6303,8 га. Загалом передбачається збільшити відсоток заповідності (показник відношення площі мережі природно-заповідного фонду до загальної площі області) на період до 2015 року до 18,5 %. Область має значні площі рекреаційних і курортних земель, які здебільшого розміщені в зоні Товтрової гряди, а також співпадають з прибережними захисними смугами річок.

Головним резервом для формування екологічних мереж виступають землі водного фонду. Законодавчо в Україні виділені такі категорії земель водного фонду: водоохоронні зони, прибережні захисні смуги, берегові смуги, смуги відведення, зони санітарної охорони. Для них встановлений відповідний нормативно-правовий статус і введені обмеження щодо господарського використання. Разом з тим, на даний час землі водного фонду на місцевості (в природі) не виділені, і їх використання практично не регламентоване. Виділення земель водного фонду в природі та їх картографування на планах землекористу-

вання потребує відповідного фінансування, проектування та інших організаційно-господарських заходів. Потрібна спеціальна програма таких робіт.

Водоохоронні зони встановлюються для всіх водних об'єктів – вздовж обох берегів річок, вздовж узбереж морів і лиманів, навколо озер і водосховищ. Їх межі визначають спеціальним земельним проектуванням, але в будь-якому випадку водоохоронні зони включають заплавні землі, а для малих річок – і нижні тераси. У водоохоронних зонах дозволена регульована господарська діяльність. Прибережні захисні смуги виділяють у складі водоохоронних зон. Їх встановлюють вздовж обох берегів річок, навколо водойм, на островах вздовж лінії урізу води (період межені).

Область має значний потенціал водно-болотних угідь. Водно-болотні угіддя являють собою одну з найважливіших складових екомережі. Вони виконують природоохоронні, гідрологічні та соціально-екологічні функції, зокрема у розвантаженні ґрунтових вод, затриманні наносів, токсинів і біологічно активних речовин, очищенні води і стримуванні паводків, ерозії берегів, а також необхідним компонентом для підтримання ландшафтного й біологічного різноманіття. Ці території підтримують рибні і лісові ресурси і є високоцінними рекреаційними ресурсами.

На даний час в області інвентаризовано 9 ділянок водно-болотних угідь місцевого значення загальною площею близько 30 тис га, двом – «Бакотська затока» та «Пониззя річки Смотрич» буде надано статусу водно-болотних угідь міжнародного значення. В межах регіону до складу водно-болотних угідь можуть бути віднесені зарості високотрав'я, заліснені заплави річок, озера, дельти річок, штучні водойми тощо.

Значним резервом для формування регіональної екологічної мережі є малопродуктивні й деградовані сільськогосподарські угіддя, які внаслідок інтенсивного та нераціонального використання втратили свій агровиробничий потенціал. Це еродовані, заболочені, перезволожені, засолені, забруднені важкими металами, кам'янисті, кислі сільськогосподарські угіддя. Загальна площа еродованих та засолених сільськогосподарських угідь в межах Хмельницької області складає 1314,0 тис. га. Найближчим часом необхідно вивести ці малопродуктивні землі з сільськогосподарського використання і перевести їх до складу природних угідь – лісів, чагарників, лук, степів.

Загальна площа малопродуктивних і деградованих сільськогосподарських земель в регіоні, які необхідно включити до складу екологічної мережі, становить близько 700 тис. га. З них понад 430 тис. га середньо- та сильноеродованих земель, понад 70 тис. га – засолених, близько 70 тис. га – солонцюватих, близько 80 тис. га перезволожених земель. До складу екомережі, зокрема її ключових і сполучних територій, можуть включатися також сільськогосподарські угіддя екстенсивного використання – сіножаті, яких в області

50,8 тис. га (1,5 % загальної земельної площі) і пасовища – 356,3 тис. га або 10,7 % всієї території регіону.

Важливим етапом розвитку екологічної мережі буде ренатуралізація шляхом залуження і заліснення 18,6 тис. га орних земель, розміщених на схилах з ухилом більше 7° і створення відповідно до ґрунтово-кліматичного і геоботанічного районування території полігонів еталонних ґрунтів і відновлення на них природних рослинних угруповань.

У структурі земельних угідь області у складі забудованих земель виділяється категорія земель, які використовуються для відпочинку та інші відкриті землі. Всього в регіоні таких земель 34,3 тис. га, і вони можуть бути віднесені до складу буферних зон майбутньої екомережі.

В межах області 222,8 тис. га зайняті лісами та іншими лісовкритими площами, з них 213,4 тис. га лісових земель і 7,1 тис. га – чагарників. Практично всі землі даної категорії (200,8 тис. га), віднесені до лісів першої групи, в яких заборонено лісопромислове користування і які виконують природоохоронні функції. У складі лісових земель регіону 48,4 тис. га полезахисних лісосмуг, які займають 1,45 % всіх земель, а також 37,6 тис. га інших захисних лісових насаджень, що становлять 1,13 % території регіону.

Площа неугідь в Хмельницькій області, на яких можливе створення протирозійних і водоохоронних лісових насаджень, становить 33,7 тис. га.

На першому етапі створення екологічної мережі передбачається створення захисних лісових насаджень: прибережні лісові смуги уздовж витоків річок та прируслові – на площі 6,5 тис. га; полезахисні та стокорегулюючі насадження на водозаборах – на площі 3,5 тис. га; лісові насадження на не-вгіддях – на площі 18,5 тис. га.

Передбачено також здійснити інвентаризацію захисних лісових насаджень для оцінки їх стану та еколого-захисних і соціально-економічних функцій і провести реконструкцію насаджень, що втрачають свої функції, на площі 2,5 тис. га.

Створення екологічної мережі Хмельницької області має супроводжуватися такими науково-організаційними заходами:

- інвентаризація природних комплексів територій та об'єктів природно-заповідного фонду Хмельницької області, місць зростань видів рослин і тварин, занесених до Червоної та Зеленої книг України; оцінка стану таких популяцій та угруповань з метою розширення природно-заповідного фонду області;
- розробка кадастру рослинного і тваринного світу області, автоматизація кадастрової інформації територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного і місцевого значення;
- визначення нових водно-болотних угідь, що відповідають критеріям водно-болотних угідь міжнародного значення;

- створення та ведення регіональної ГІС та бази даних державного кадастру природно-заповідного фонду області, комп'ютеризованої регіональної бази даних екологічної мережі.

Створення екологічної мережі Хмельницької області забезпечить збереження і відтворення ландшафтного різноманіття, а також сприятиме дотриманню екологічної рівноваги на території області; створенню природних умов для життя і розвитку людини у екологічно збалансованому природному середовищі, максимально наближеному до природних ландшафтів; запобіганню безповоротній втраті частини гено-, демо-, цено- та екофонду області; забезпеченню збалансованого та невиснажливого природокористування; розвитку ресурсної бази для туризму, відпочинку та оздоровлення населення; ренатуралізації земельних угідь, що вилучаються із сільськогосподарського використання; посилення узгодженості діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій.

ДОДАТОК I

СПИСКИ РІДКІСНИХ ВИДІВ СУДИННИХ РОСЛИН ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

ПЕРЕЛІК ВИДІВ РОСЛИН, ЗАНЕСЕНИХ ДО МІЖНАРОДНИХ ОХОРОННИХ СПИСКІВ, ЯКІ ВІЯВЛЕНІ НА ТЕРИТОРІЇ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Види з Європейського Червоного списку

1. Відкашник осотовидний (*Carlina cirsioides* Klok.)*
2. Жовтозілля Бессера (*Senecio besseranus* Minder.)
3. Зіновать Блоцького (*Chamaecytisus blockianus* (Pawl.) Klaskova)
4. Зіновать Пачоського (*Chamaecytisus paczoskii* (V.Krecz.) Klaskova)
5. Зіновать подільська (*Chamaecytisus podolicus* (Blocki) Klaskova)
6. Шавлія кременецька (*Salvia cremenecensis* Bess.)
7. Шиверекія подільська (*Schivereckia podolica* Andr. ex DC.)

Види з Червоного списку МСОП

1. Відкашник осотовидний (*Carlina cirsioides* Klok.)*
2. Жовтозілля Бессера (*Senecio besseranus* Minder.)
3. Зіновать Блоцького (*Chamaecytisus blockianus* (Pawl.) Klaskova)
4. Зіновать подільська (*Chamaecytisus podolicus* (Blocki) Klaskova)
5. Цибуля переодягнена (*Allium pervestitum* Klok.)
6. Шавлія кременецька (*Salvia cremenecensis* Bess.)
7. Шиверекія подільська (*Schivereckia podolica* Andr. ex DC.)

Види з Додатку I Бернської конвенції

1. Аконіт Бессера (*Aconitum besseranum* Andr.)
2. Зозулині черевички справжні (*Cypripedium calceolus* L.)
3. Осока житня (*Carex secalina* Wahlenb.)
4. Рябчик гірський (*Fritillaria montana* Hoppe)
5. Сальвінія плаваюча (*Salvinia natans* (L.) All.)
6. Сон великий (*Pulsatilla grandis* Wend.)
7. Сон широколистий (*Pulsatilla patens* (L.) Mill.)
8. Шиверекія подільська (*Schivereckia podolica* Andr. ex DC.)

* види, місцезнаходження яких не підтверджуються

ПЕРЕЛІК ВИДІВ РОСЛИН, ЗАНЕСЕНИХ ДО ЧЕРВОНОЇ КНИГИ УКРАЇНИ, ЯКІ ВИЯВЛЕНІ НА ТЕРИТОРІЇ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

1. Аконіт Бессера (*Aconitum besseranum* Andr.)
2. Анакамптис пірамідальний (*Anacamptis pyramidalis* (L.) Rich.)
3. Анемона нарцисоцвіта (*Anemone narcissiflora* L.)
4. Аспленій чорний (*Asplenium adiantum-nigrum* L.)
5. Астрagal монпельійський (*Astragalus monspessulanus* L.)
6. Астранція велика (*Astrantia major* L.)
7. Баранець звичайний (*Huperzia selago* (L.) Bernh. ex Schrank et Mept.)
8. Беладонна звичайна (*Atropa bella-donna* L.)
9. Билинець комарниковий (*Gymnadenia conopsea* (L.) R. Br.)
10. Билинець найзапашиший (*Gymnadenia odoratissima* (L.) Rich.)
11. Бруслина карликова (*Euonymus nana* Bieb.)
12. Булатка великоквіткова (*Cephalanthera damasonium* (Mill.) Druce)
13. Булатка довголиста (*Cephalanthera longifolia* (L.) Fritsch)
14. Булатка червона (*Cephalanthera rubra* (L.) Rich.)
15. Верба чорнична (*Salix myrtilloides* L.)
16. Відкашик осотовидний (*Carlina cirsioides* Klok.)*
17. Вовчі ягоди пахучі (*Daphne cneorum* L.)
18. Гніздівка звичайна (*Neottia nidus-avis* (L.) Rich.)
19. Гронянка півмісяцева (*Botrychium lunaria* (L.) Sw.)
20. Дифазіаструм сплюснутий (*Diphasiastrum complanatum* (L.) Holub)
21. Жовтозілля Бессера (*Senecio besseranus* Minder.)
22. Зіновать біла (*Chamaecytisus albus* (Hacq.) Rothm.)
23. Зіновать Блоцького (*Chamaecytisus blockianus* (Pawl.) Klaskova)
24. Зіновать Пачоського (*Chamaecytisus paczoskii* (V. Krecz.) Klaskova)
25. Зіновать подільська (*Chamaecytisus podolicus* (Blocki) Klaskova)
26. Змістоловник австрійський (*Dracocephalum austriacum* L.)
27. Зозулинець блощичний (*Orchis coriophora* L.)
28. Зозулинець обпалений (*Orchis ustulata* L.)
29. Зозулинець прикрашений (*Orchis signifera* Vest.)
30. Зозулинець салеповий (*Orchis morio* L.)
31. Зозулинець шоломоносний (*Orchis militaris* L.)
32. Зозулині сльози яйцевидні (*Listera ovata* (L.) R. Br.)
33. Зозулині черевички справжні (*Cypripedium calceolus* L.)
34. Клокичка периста (*Staphylea pinnata* L.)
35. Ковила волосиста (*Stipa capillata* L.)
36. Ковила Граффа, ковила найкрасивіша (*Stipa grafiana* Stev.)
37. Ковила пірчаста (*Stipa pennata* L.)

38. Коральковець тричінадрізаний (*Corallorhiza trifida* Chatel.)
39. Коручка болотна (*Epipactis palustris* (L.) Crantz)
40. Коручка пурпурова (*Epipactis purpurata* Smith)
41. Коручка темночервона (*Epipactis atrorubens* (Hoffm. ex Bernh.) Schult.)
42. Коручка чемерникова (*Epipactis helleborine* (L.) Crantz)
43. Лешиця дністровська (*Gypsophila thyraica* A. Krasnova)
44. Лікоподієлля заплавна (*Lycopodiella inundata* (L.) Holub)
45. Лілія лісова (*Lilium martagon* L.)
46. Ломикамінь болотний (*Saxifraga hirculus* L.)*
47. Лунарія оживаюча (*Lunaria rediviva* L.)
48. Любка дволиста (*Platanthera bifolia* (L.) Rich.)
49. Любка зеленоквіткова (*Platanthera chlorantha* (Cust.) Reichenb.)
50. Малаксіс однолистяний (*Malaxis monophyllos* (L.) Sw.)
51. Меч-трава болотна (*Cladium mariscus* (L.) Pohl)*
52. Молочай волинський (*Euphorbia volhynica* Bess. ex Szaf., Kulcz. et Pawl.)
53. Осока богемська (*Carex bohémica* Schreb.)
54. Осока Буксбаума (*Carex buxbaumii* Wahlenb.)
55. Осока Девелла (*Carex davalliana* Smith)
56. Осока затінкова (*Carex umbrosa* Host)
57. Пальчатокорінник бузиновий (*Dactylorhiza sambucina* (L.) Soo)
58. Пальчатокорінник м'ясочервоний (*Dactylorhiza incarnata* (L.) Soo)
59. Пальчатокорінник плямистий (*Dactylorhiza maculata* (L.) Soo)
60. Пальчатокорінник травневий (*Dactylorhiza majalis* (Reichenb.) P.F. Hunt et Summerhayes)
61. Пальчатокорінник Траунштейнера (*Dactylorhiza transteineri* (Saut.) Soo)
62. Пальчатокорінник Фукса (*Dactylorhiza fuchsii* (Druce) Soo)
63. Підніжник білосніжний (*Galanthus nivalis* L.)
64. Пізньоцвіт осінній (*Colchicum autumnale* L.)*
65. Плаун щитолистий (*Nymphoides peltata* (S.G. Gmel.) O. Kuntze)
66. Плаун колючий (*Lycopodium annotinum* L.)
67. Рутвиця гачкувата (*Thalictrum uncinatum* Rehm.)*
68. Рутвиця смердюча (*Thalictrum foetidum* L.)
69. Рябчик гірський (*Fritillaria montana* Hoppe)
70. Сальвінія плаваюча (*Salvinia natans* (L.) All.)
71. Сашник іржавий (*Schoenus ferrugineus* L.)*
72. Ситник бульбистий (*Juncus bulbosus* L.)
73. Скополія карніолійська (*Scopolia carniolica* Jacq.)
74. Сон великий (*Pulsatilla grandis* Wend.)

75. Сон чорніючий (*Pulsatilla nigricans* Storck)
76. Товстянка звичайна (*Pinguicula vulgaris* L.)
77. Тонконіг різнобарвний (*Poa versicolor* Bess.)
78. Тофільдія чашечкова (*Tofieldia calyculata* (L.) Wahlenb.)
79. Фіалка біла (*Viola alba* Bess.)
80. Цибуля ведмежа (*Allium ursinum* L.)
81. Цибуля коса (*Allium obliquum* L.)
82. Цибуля круглонога (*Allium sphaeropodium* Klok.)
83. Цибуля переодягнена (*Allium pervestitum* Klok.)
84. Чемерник чорний (*Helleborus niger* L.)
85. Чина ряба (*Lathyrus venetus* (Mill.) Wohlf.)
86. Шавлія кременецька (*Salvia cremenecensis* Bess.)
87. Шафран Гейфелів (*Crocus heuffelianus* Herb.)
88. Шейхцерія болотна (*Scheuchzeria palustris* L.)
89. Шиверекія подільська (*Schivereckia podolica* Andr. ex DC.)
90. Шоломниця весняна (*Scutellaria verna* Bess.)
91. Шолудивник королівський (*Pedicularis sceptrum-carolinum* L.)
92. Язичок зелений (*Coeloglossum viride* (L.) C.Hartm.)
93. Ясенець білий (*Dictamnus albus* L.)

ПЕРЕЛІК ВИДІВ РОСЛИН, ЩО ПОТРЕБУЮТЬ ОХОРОНИ У ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

1. Аконіт золотистий (*Aconitum paniculatum* Lam.)
2. Аконіт кущистий (*Aconitum eulophum* Reichenb.)
3. Аконіт молдавський (*Aconitum moldavicum* Hacq.)
4. Аконіт строкатий (*Aconitum variegatum* L.)
5. Андромеда багатоліста (*Andromeda polifolia* L.)
6. Анемона лісова (*Anemone sylvestris* L.)
7. Астрагал австрійський (*Astragalus austriacus* Jacq.)
8. Астрагал білуватий (*Astragalus albidus* Waldst. et Kit.)
9. Багатоніжка звичайна (*Polypodium vulgare* L.)
10. Багатоніжка проміжна (*Polypodium interjectum* Shivas)
11. Багаторядник Брауна (*Polystichum braunii* (Spenn) Fee)
12. Багаторядник шпипуватий (*Polystichum aculeatum* (L.) Roth)
13. Багно звичайне (*Ledum palustre* L.)
14. Берека (горобина глогови) (*Sorbus torminalis* (L.) Crantz.)
15. Бобівник трилистяний (*Menyanthes trifoliata* L.)
16. Бушія бокошвіта (*Buschia lateriflora* (DC.) Ovcz.)
17. Вербка лопландська (*Salix lapponum* L.)
18. Вероніка гірська (*Veronica montana* L.)

19. Вишня степова (*Cerasus fruticosa* Pall.)
20. Вовче тіло болотне (*Comarum palustre* L.)
21. Вовчі ягоди звичайні (*Daphne mezereum* L.)
22. Воловик несправжньооблідожовтий (*Anchusa pseudochroleuca* Schost.)
23. Волошка Маршалла (*Centaurea marschalliana* Spreng.)
24. Волошка східна (*Centaurea orientalis* L.)
25. Вольфія безкоренева (*Wolffia arrhiza* (L.) Korkel ex Wimm.)
26. В'язіль увінчаний (*Coronilla coronata* L.)
27. Гакелія пониклоплода (*Hackelia deflexa* (Wahlenb.) Opiz)
28. Гвоздика несправжньорозчепірена (*Dianthus pseudosquarrosus* (Novak) Klok.)
29. Гвоздика стиснуточашечкова (*Dianthus stenocalyx* Juz.)
30. Гвоздика Фішера (*Dianthus fischeri* Spreng.)
31. Гіацинтик блідий (*Hyacinthella leucopaea*)
32. Голокучник дубовий (*Gymnocarpium dryopteris* (L.) Newm.)
33. Голокучник Робертів (*Gymnocarpium robertianum* (Hoffm.) Newm.)
34. Горделімум європейський (*Hordelymus europaeus* (L.) Harz)
35. Горищвіт весняний (*Adonis vernalis* L.)
36. Гострокільник волосистий (*Oxytropis pilosa* (L.) DC.)
37. Громовик кримський (*Onosma taurica* Pall. et Willd.)
38. Громовик великощетинистий (*Onosma macrochaeta* Klok. et Dobroc.)
39. Гронянка віргінська (*Botrychium virginianum* (L.) Sw.)
40. Грушанка зеленоквіткова (*Pyrola chlorantha* Sw.)
41. Грушанка крупнолиста (*Pyrola rotundifolia* L.)
42. Дзвоники оленячі (*Campanula cervicaria* L.)
43. Дрік германський (*Genista germanica* L.)
44. Ефедра двоколоса (*Ephedra distachya* L.)
45. Еремогоне скельна (*Eremogone saxatilis* (L.) Ikonn.)
46. Живокіст серцевидний (*Symphytum cordatum* Waldst. et Kit. ex Willd.)
47. Жовтець Запаловича (*Ranunculus zapalo wiczii* Pacz.)
48. Жовтозілля дібровне (*Senecio nemorensis* L.)
49. Журавлина болотна (*Oxycoccus palustris* Pers.)
50. Зимолоубка зонтична (*Chimaphila umbellata* (L.) W. Barton)
51. Зміївка болгарська (*Cleistogenes bulgarica* (Bornm.) Keng)
52. Зміївка пізня (*Cleistogenes serotina* (L.) Keng)
53. Золотогисячник звичайний (*Centaureum erythraea* Rafn.)
54. Зубниця залозиста (*Dentaria glandulosa* Waldst. et Kit.)
55. Їжача голівка мала (*Sparganium minimum* Wallr.)
56. Кадило сарматське (*Melittis sarmatica* Klok.)

57. Карагана м'яка (*Caragana mollis* (Bieb.) Bess.)
58. Китятки сибірські (*Polygala sibirica* L.)
59. Клопогін європейський (*Comocifuga europaea* Schipcz.)
60. Конюшина блідо-жовта (*Trifolium ochroleucum* Huds.)
61. Конюшина паннонська (*Trifolium pannonicum* Jacq.)
62. Косарики черепитчасті (*Gladiolus imbricatus* L.)
63. Костриця різнолиста (*Festuca heterophylla* Lam.)
64. Котячі лапки дводомні (*Antennaria dioica* (L.) Gaertn.)
65. Крем'яник гарний (*Telekia speciosa* (Schreb.) Baumg.)
66. Купальниця європейська (*Trollius europaeus* L.)
67. Лазурник трилопатевий (*Laser trilobum* (L.) Borkh.)
68. Латаття біле (*Nymphaea alba* L.)
69. Латаття сніжно-біле (*Nymphaea candida* J. et C. Presl)
70. Липучка напівоточена (*Lappula semicineta* (Stev.) M.Pop. ex Dobroc.)
71. Листовик сколопендровий (*Phyllitis scolopendrium* (L.) Newm.)
72. Лохина (буяхи) (*Vaccinium uliginosum* L.)
73. Льон бесарабський (*Linum bessarabicum* Savul et Rayss) Klok. ex Juz.
74. Льон лінійнолистий (*Linum linearifolium* (Lindem.) Jav.)
75. Мигдаль степовий (*Amygdalus nana* L.)
76. Мінуарція дністровська (*Minuartia thyraica* Klok.)
77. Молочай гранчастий (*Euphorbia angulata* Jacq.)
78. Молочай дністровський (*Euphorbia tyraica* Klok. et Artemcz.)
79. Незабудка литовська (*Myosotis lithuanica* (Schmalh.)
Bess. ex Dobroc.)
80. Образки болотні (*Calla palustris* L.)
81. Одноквітка звичайна (*Moneses uniflora* (L.) A.Grey)
82. Ожика лісова (*Luzula sylvatica* (Huds.) Gaudin)
83. Оман високий (*Inula helenium* L.)
84. Осока багнова (*Carex limosa* L.)
85. Осока біла (*Carex alba* Scop.)
86. Осока Гартмана (*Carex hartmanii* Cajand.)
87. Осока житня (*Carex secalina* Wahlenb.)
88. Осока кульконосна (*Carex pilulifera* L.)
89. Осока остпокова (*Carex atherodes* Spreng.)
90. Осока парвська (*Carex brevicollis* DC.)
91. Осока пухнатопада (*Carex lasiocarpa* Ehrh.)
92. Осока ячменевидна (*Carex hordeistichos* Vill.)
93. Первоцвіт весняний (*Primula veris* L.)
94. Первоцвіт високий (*Primula elatior* (L.) Hill.)
95. Первоцвіт звичайний (*Primula vulgaris* Huds.)
96. Переліска яйцевидна (*Mercurialis ovata* Sternb. et Hoppe)

97. Перстач білий (*Potentilla alba* L.)
98. Півники злаколисті (*Iris graminea* L.)
99. Півники сибірські (*Iris sibirica* L.)
100. Півники угорські (*Iris hungarica* Waldst. et Kit.)
101. Плавушник болотний (*Hottonia palustris* L.)
102. Плаун булавовидний (*Lycopodium clavatum* L.)
103. Плеуросперм австрійський (*Pleurospermum austriacum* (L.) Hoffm.)
104. Плющ звичайний (*Hedera helix* L.)
105. Пухирник малий (*Utricularia minor* L.)
106. Пухирник середній (*Utricularia intermedia* Hayne)
107. Пухівка багатоколоскова (*Eriophorum polystachyon* L.)
108. Пухівка піхвова (*Eriophorum vaginatum* L.)
109. Пухівка струнка (*Eriophorum gracile* Koch)
110. Пухівка широколиста (*Eriophorum latifolium* Hoppe)
111. Ремнещвітник європейський (*Loranthus europaeus* Jacq.)
112. Рододендрон жовтий (*Rhododendron luteum* Sweet)
113. Росичка круглолиста (*Drosera rotundifolia* L.)
114. Ряска горбата (*Lemna gibba* L.)
115. Самосит паннонський (*Teucrium pannonicum* A.Kerner)
116. Сеслерія Хейфлерова (*Sesleria heufflerana* Schur)
117. Синюха голуба (*Polemonium caeruleum* L.)
118. Ситник розчепирений (*Juncus squarrosus* L.)
119. Скорзонера низька (*Scorzonera humilis* L.)
120. Сон широколистий (*Pulsatilla ptens* (L.) Mill.)
121. Страусове перо звичайне (*Matteucia struthiopteris* (L.) Tod.)
122. Сухоцвіт багновий (*Gnaphalium uliginosum* L.)
123. Таволга середня (*Spiraea media* Franz Schmidt)
124. Теліптерис болотний (*Thelypteris palustris* Schott)
125. Тирлич звичайний (*Gentiana pneumonanthe* L.)
126. Тирлич хрещатий (*Gentiana cruciata* L.)
127. Тирличник війчастий (*Gentianella ciliata* (L.) Ma.)
128. Фегоптерис з'єднуючий (*Phegopteris connectilis* (Michx.) Watt)
129. Фітеума колосиста (*Phyteuma spicatum* L.)
130. Хамерій Додонея (*Chamerion dodonaei* (Vill.) Holub)
131. Хвощ великий (*Equisetum telmateia* Ehrh.)
132. Хвощ рябий (*Equisetum variegatum* Schleich. ex Web. et Mohr)
133. Цибуля подільська (*Allium podolicum* (Aschers. et Graebn.)
Blocki ex Racib.)
134. Цикута струйна (*Cicuta virosa* L.)
135. Цирцея середня (*Circaea intermedia* Ehrh.)
136. Чемерник червонуватий (*Helleborus purpurascens* Waldst. et Kit.)

137. Чихавка звичайна (*Ptarmica vulgaris* DC.)
138. Чорноголовник родовиковий (*Poterium sanguisorba* L.)
139. Шавлія австрійська (*Salvia austriaca* Jacq.)
140. Шипшина блискуча (*Rosa nitidula* Bess.)
141. Шипшина червонолиста (*Rosa rubrifolia* Vill.)
142. Шавлія буквицелиста (*Salvia betonicaefolia* Etl.)
143. Шолудивник болотний (*Pedicularis palustris* L.)
144. Шолудивник Кауфмана (*Pedicularis kaufmannii* Pinzg.)
145. Юринея несправжньоволошковидна (*Jurinea pseudocyanoides* Klok.)
146. Язичник карпатський (*Ligularia carpatica* (Schott, Nym. et Kotschy) Rojark.)
147. Яловець звичайний (*Juniperus communis* L.)

ДОДАТОК II

СПИСКИ РІДКІСНИХ ВИДІВ ТВАРИН ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

ПЕРЕЛІК ВИДІВ ТВАРИН, ЗАНЕСЕНИХ ДО ЧЕРВОНОЇ КНИГИ УКРАЇНИ, ЯКІ ВИЯВЛЕНІ НА ТЕРИТОРІЇ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Безхребетні

1. П'явка медична (*Hirudo medicinalis* L., 1758)
2. Рак широкопалий (*Astacus astacus* L., 1758)
3. Красотіл пахучий (*Calosoma sycophanta* L., 1758)
4. Жук-самітник (*Osmoderma eremita* Scopoli, 1763)
5. Жук-олень (*Lucanus cervus* L., 1758)
6. Вусач мускусний (*Aromia moschata* L., 1758)
7. Махаон (*Papilio machaon* L., 1758)
8. Поліксена (*Zerynthia polyxena* Denis et Schifermuller, 1775)
9. Подалірій (*Iphiclides podalirius* L., 1758)
10. Аполлон (*Parnassius apollo* L., 1758)
11. Мнемозина (*Parnassius mnemosyne* L., 1758)
12. Стрічкарка тополева (*Limnitis populi* L., 1758)
13. Райдужниця велика (*Apatura iris* L., 1758)
14. Люцина (*Hamearis lucina* L., 1758)
15. Сінниця геро (*Coenonympha hero* L., 1758)
16. Синявець мелеагр (*Polyommatus daphnis* Denis et Schifermuller, 1775)
17. Бражник мертва голова (*Acherontia atropos* L., 1758)
18. Бражник дубовий (*Marumba quercus* Denis et Schifermuller, 1775)
19. Бражник скобіозовий (*Hemaris tityus* L., 1758)
20. Бражник олеандровий (*Daphnis nerii* L., 1758)
21. Бражник прозерпина (*Proserpinus proserpina* Pallas, 1772)
22. Сатурнія мала (*Eudia pavonia* L., 1758)
23. Сатурнія середня (*Eudia spini* Denis et Schifermuller, 1775)
24. Сатурнія руда (*Agria tau* L., 1758)

25. Ведмедиця гера (*Callimorpha quadripunctaria* Poda, 1761)
26. Ксилокопа фіолетова (*Xylocopa violaceae* L., 1758)
27. Ксилокопа звичайна (*Xylocopa valga* Gerstaecker, 1872)

Круглороті

28. Мінога українська (*Lampetra mariae* Berg, 1931)

Кісткові риби

29. Стерлядь (*Acipenser ruthenus* L., 1758)
30. Білуга чорноморська (*Huso huso* Salnikov et Malatski, 1934)
31. Вирезуб (*Rutilus frisii* Nordmann, 1840)
32. Чоп великий (*Zingel zingel* L., 1766)

Плазуни

33. Мідянка звичайна (*Coronella austriaca* Laurenti, 1768)
34. Полоз лісовий (*Elaphe longissima* Laurenti, 1768)

Птахи

35. Лелека чорний (*Ciconia nigra* L., 1758)
36. Чернь білоока (*Aythya nyroca* Guldenstadt, 1770)
37. Гоголь (*Bucephala clangula* L., 1758)
38. Крех середній (*Mergus serrator* L., 1758)
39. Шуліка рудий (*Milvus milvus* L., 1758)
40. Скопа (*Pandion haliaetus* L., 1758)
41. Змієїд (*Circaetus gallicus* Gmelin, 1788)
42. Орел-карлик (*Hieraetus pennatus* Gmelin, 1788)
43. Підорлик малий (*Aquila pomarina* Brehm, 1831)
44. Підорлик великий (*Aquila clanga* Pall, 1811)
45. Беркут (*Aquila chrysaetus* L., 1758)
46. Лунь польовий (*Circus cyaneus* L., 1766)
47. Лунь степовий (*Circus macrourus* S.G.Gmelin, 1771)
48. Орлан-білохвіст (*Haliaeetus albicilla* L., 1758)
49. Боривітер степовий (*Falco naumanni* Fleischer, 1818)
50. Сапсан (*Falco peregrinus* Tunstall, 1771)
51. Балабан (*Falco cherrug* Gray, 1834)
52. Журавель сірий (*Grus grus* L., 1758)
53. Дрохва (*Otis tarda* L., 1758). ЧКУ (2)
54. Хохітва (*Otis tetrax* L., 1758). ЧКУ (1)
55. Кулик-довгоніг (*Himantopus himantopus* L., 1758)
56. Кулик-сорока (*Haematopus ostralegus* L., 1758)
57. Кульон великий (*Numenius arquata* L., 1758)

58. Кулььон середній (*Numenius phaeopus* L., 1758)
59. Пугач (*Bubo bubo* L., 1758)
60. Сипуха (*Tyto alba* Scopoli, 1769)
61. Сорокопуд сирій (*Lanius excubitor* L., 1758)
62. Скеляр строкатий (*Monticola saxatilis* L., 1766)

Ссавці

63. Рясоніжка мала (*Neomys anomalus* Cabrera, 1907)
64. Підковоніс малий (*Rhinolophus hipposideros* Bechstein, 1800)
65. Широковух європейський (*Barbastella barbastella* Schreber, 1774)
66. Нічниця ставкова (*Myotis dasycneme* Boie, 1825)
67. Нічниця війчаста (*Myotis nattereri* Kuhl, 1818)
68. Нічниця триколірна (*Myotis emarginatus* E. Geoffroy, 1806)
69. Вечірниця мала (*Nyctalus leisleri* Kuhl, 1818)
70. Вечірниця велетенська (*Nyctalus lasiopterus* Schreber, 1780)
71. Кіт лісовий (*Felis silvestris* Schreber, 1777)
72. Горностай (*Mustela erminea* L., 1758)
73. Борсук звичайний (*Meles meles* L., 1758)
74. Видра річкова (*Lutra lutra* L., 1758)
75. Норка європейська (*Mustela lutreola* L., 1766)
76. Тхір степовий (*Mustela eversmanni* Lesson, 1827)
77. Заєць білий (*Lepus timidus* L., 1758)
78. Ховрах європейський (*Spermophilus citellus* L., 1766)
79. Вовчок садовий (*Eliomys quercinus* L., 1766)
80. Мишівка степова (*Sicista subtilis* Pall., 1773)
81. Сліпак білозубий (*Spalax leocodon* Nordmann, 1840)
82. Сліпак подільський (*Spalax zemni* Erxleben, 1777)

ПЕРЕЛІК ВИДІВ РОСЛИН, ЩО ПОТРЕБУЮТЬ ОХОРОНИ У ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

Кісткові риби

1. Севрюга (*Acipenser stellatus* Pallas, 1771)
2. Осетер російський (*Acipenser guldenstadti* Brandt, 1833)
3. Бобирець дніпровський (*Leuciscus borysthenicus* Kessler, 1859)
4. Гольян звичайний (*Phoxinus phoxinus* L., 1758)
5. Білизна звичайна (*Aspius aspius* L., 1758)
6. Клепець або білоочка (*Abramis sapa* Pallas, 1811)
7. Чехоня шаблевідна (*Pelecus cultratus* L., 1758)

8. Пічкур дністровський довговусий (*Gobio kessleri* Dybowski, 1862)
9. Пічкур світлоплавцевий (*Gobio albipinnatus* Lukasch, 1933)
10. В'юн (*Misgurnus fossilis* L., 1758)
11. Йорж-носар (*Gymnocephalus acerina* Gueldenstaedt, 1774)
12. Судак волзький або берш (*Lucioperca volgensis* Gmelin, 1788)
13. Бичок головач (*Neogobius kessleri* Gunther, 1861)

Земноводні

14. Часничниця звичайна (*Pelobates fuscus* Laurenti, 1768)
15. Ропуха зелена (*Bufo viridis* Laurenti, 1768)
16. Жаба гостроморда (*Rana terrestris* Andrzejewski)

Плазуни

17. Черепаха болотяна (*Emys orbicularis* L., 1758)
18. Веретільниця ламка (*Anguis fragilis* L., 1758)
19. Ящірка зелена (*Lacerta viridis* Laurenti, 1768)
20. Вуж водяний (*Natrix tessellata* Laurenti, 1768)

Птахи

21. Пірникоза сірощока (*Podiceps grisegena* L., 1783)
22. Бугай (*Botaurus stellaris* L., 1758)
23. Чепура велика (*Egretta alba* L., 1758)
24. Чепура мала (*Egretta garzetta* L., 1766)
25. Гуска мала (*Anser erythropus* L., 1758)
26. Осоїд (*Pernis apivorus* L., 1758)
27. Шуліка чорний (*Milvus migrans* Boddaert, 1783)
28. Лунь лучний (*Circus pygargus* L., 1758)
29. Підсоколик великий (*Falco subbuteo* L., 1758)
30. Кібчик (*Falco vespertinus* L., 1766)
31. Чеплик (*Falco subbuteo* L., 1758).
32. Тетерук (*Lyrurus tetrix* L., 1758).
33. Орябок (*Tetrastes bonasia* L., 1758).
34. Куріпка сіра (*Perdix perdix* L., 1758).
35. Деркач (*Crex crex* L., 1758)
36. Баранець великий (*Gallinago media* Latham, 1787)
37. Крячок чорний (*Chlidonias niger* L., 1758)
38. Крячок білокрилий (*Chlidonias leucopterus* Temminck, 1815)
39. Голуб-синяк (*Columba oenas* L., 1758)
40. Сова болотяна (*Asio flammeus* Pontoppidan, 1763)
41. Совка (*Otus scops* L., 1758)
42. Дрімлюга (*Caprimulgus europaeus* L., 1758)

43. Сиворакша (*Coracias garrulus* L., 1758)
44. Рибалочка (*Alcedo atthis* L., 1758)
45. Бджолоїдка (*Merops apiaster* L., 1758)
46. Жовна зелена (*Picus viridis* L., 1758)
47. Дятел білоспинний (*Dendrocopos leucotos* Bechstein, 1803)
48. Плиска жовтоголова (*Motacilla citreola* Pall., 1776)
49. Щеврик лучний (*Anthus pratensis* L., 1758)
50. Щеврик польовий (*Anthus campestris* L., 1758)
51. Сорокопуд чорнолобий (*Lanius minor* Gmelin, 1788)
52. Кобилочка річкова (*Locustella fluviatilis* Wolf, 1810)
53. Кобилочка-цвіркун (*Locustella naevia* Boddaert, 1783)
54. Кропив'янка рябогруда (*Sylvia nisoria* Bechstein, 1795)
55. Дрізд білобровий (*Turdus iliacus* L., 1766)
56. Мухоловка мала (*Ficedula parva* Bechstein, 1794)
57. Синьошийка (*Luscinia svecica* L., 1758)
58. Соловейко західний (*Luscinia megarhynchos* C.L. Brehm, 1831)
59. Ремез (*Remiz pendulinus* L., 1758)
60. Синиця чорна (*Parus ater* L., 1758)
61. Щедрик (*Serinus serinus* L., 1766)
62. Чечевича звичайна (*Carpodacus erythrinus* Pallas, 1770)
63. Шишкар ялиновий (*Loxia curvirostra* Borkhausen, 1793)
64. Вівсянка садова (*Emberiza hortulana* L., 1758)

Ссавці

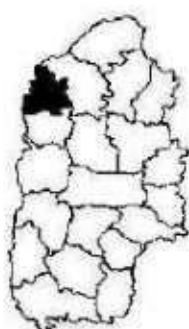
65. Рясоніжка велика (*Neomys fodiens* Pennant, 1771)
66. Вухань звичайний (*Plecotus auritus* L., 1758)
67. Вухань австрійський (*Plecotus austriacus* Fischer, 1829)
68. Нічниця велика (*Myotis myotis* Borkh., 1797)
69. Нічниця вусата (*Myotis mystacinus* Kuhl, 1819)
70. Лілик пізній (*Eptesicus serotinus* Schreber, 1774)
71. Лілик двоколірний (*Vespertilio murinus* L., 1758)
72. Негопир-карлик (*Vespertilio pipistrellus* Schreber, 1775)
73. Негопир лісовий (*Pipistrellus nathusii* Keyserling et Blasius, 1839)
74. Вовк (*Canis lupus* L., 1758)
75. Куна звичайна (*Martes martes* L., 1758)
76. Лось звичайний (*Alces alces* L., 1758)
77. Бабак (*Marmota bobak* Muller, 1776)
78. Ховрах рябний (*Spermophilus suslicus* Guld., 1770)
79. Вовчок горішковий (*Muscaridinus avelianarus* L. 1758)
80. Мишівка лісова (*Sicista betulina* Pall., 1779)
81. Хом'як звичайний (*Cricetus cricetus* L., 1758)
82. Хом'ячок сирій (*Cricetulus migratorius* Pall., 1770)

ДОДАТОК III

РЕЄСТР ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

(СТАНОМ НА 01.01.2007 РОКУ)

БІЛОГІРСЬКИЙ РАЙОН

Площа району – 77623 га
 Площа лісів – 7520 га (9,7%)
 Площа сіножатей – 5655 га (7,3%)
 Площа пасовищ – 8878 га (11,4%)
 Площа кам'янистих мець – 202 га (0,3%)
 Площа боліт – 649 га (0,8%)
 Площа ярів – 175 га (0,2%)

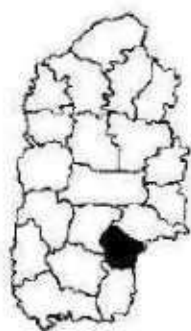
Загальнодержавного значення

Немає

Місцевого значення

1.	Йосиповецький	зак.	ландш.	1995	240,0	В межах сіл Йосипівці, Мала Боровиця і Загірці Білогірського р-ну
2.	Йосиповецькі красниди	зак.	ландш.	1996	100,0	В межах сіл Йосипівці, Мала Боровиця і Загірці Білогірського р-ну
3.	Ставищанський	зак.	гдр.	1990	400,0	Біля с. Ставищани
4.	Голубі озера	зак.	гдр.	1994	74,0	В 1,5 км. на схід від сіл Жижківці і Синаотки
5.	Денисівський	зак.	орніт.	2002	8,0	В межах с. Денисівка Білогірського району
6.	Дзвінки	пам.пр.	бот.	1970	2,5	Білогірське л-во кв 21, діл. 5
7.	Вигорне	пам.пр.	бот.	1970	3,7	Білогірське л-во кв 30, діл. 3
8.	Мезозой крейдяного періоду	пам.пр.	геол.	1982	5,0	смт. Білогір'я, південно-західна околиця
9.	Семенівське	зап.ур.		2002	13,3	Заплава р. Семенівка поблизу с. Денисівка Білогірського району

ВІНЬКОВЕЦЬКИЙ РАЙОН

Площа – 65281 га
 Площа лісів – 9863 га (15,1%)
 Площа сіножатей – 3723 га (5,7%)
 Площа пасовищ – 5731 га (8,8%)
 Площа кам'янистих місць – 574 га (0,9%)
 Площа боліт – 547 га (0,8%)
 Площа ярів – 435 га (0,7%)

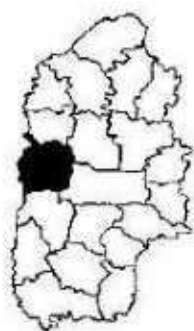
Загальнодержавного значення

Немає

Місцевого значення

	Назва	Категорія	Тип	Рік створення	Площа, га	Розташування
1.	Зіньківський	зак.	ландш.	1994	35,0	лісове урочище «Станіславів яр» біля с. Зіньків
2.	Віньковецький	зак.	бот.	1994	14,5	Віньковецьке л-во ДП «Ярмолинецький лісгосп», кв. 49, вид. 10
3.	Урочище «Балки»	зак.	ліс.	1993	12,9	урочище «Балки», в 3 км від с. Охримівці
4.	Урочище «Піддубне»	зак.	ліс.	1997	16,0	північний і південний схили яру вздовж шляху Калюсик-Осламів
5.	Женишко-вецький	зак.	гідр.	1982	70,0	поблизу с. Женишківці
6.	Заплавний	зак.	гідр.	1993	60,6	заплава р. Калюсик поблизу с. Майдан Віньковецький
7.	Глібівський	зак.	бот.	1990	144,0	Браїлівське лісництво кв. 6, вид. 2, 3, 6, 11, кв. 9, 10 ДП «Новосупицький лісгосп»
8.	Калюсецька гора	пам. пр.	комп.	1997	15,0	поблизу с. Калюсик, урочище «Щомб»
9.	Берека	пам. пр.	бот.	1970	0,1	Віньковецьке л-во, кв. 75, вид. 7 ДП «Ярмолинецький лісгосп», урочище «Корабельна роща»
10.	Дуб звичайний	пам. пр.	бот.	1970	0,1	Віньковецьке л-во, урочище «Корабельна роща» ДП «Ярмолинецький лісгосп» кв. 75, діл. 6
11.	Липа серделиста	пам. пр.	бот.	1982	0,1	с. Охримівці, середня школа
12.	Каштан кінський	пам. пр.	бот.	1982	0,1	с. Охримівці, середня школа
13.	Розріз зіньківських шарів	пам. пр.	геол.	1982	2,5	с. Зіньків, долина р. Ушиця
14.	Говорівський	парк-пам.		1969	9,9	с. Говори, СПТУ-9

ВОЛОЧИСЬКИЙ РАЙОН

Площа – 110366 га
 Площа лісів – 2138 га (1,9%)
 Площа сіножатей – 9207 га (8,3%)
 Площа пасовищ – 5206 га (4,7%)
 Площа кам'янистих місць – 0 га (0,0%)
 Площа боліт – 2121 га (1,9%)
 Площа ярів – 116 га (0,1%)

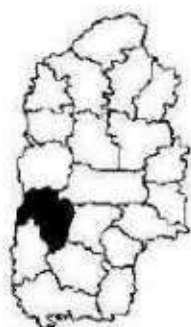
Загальнодержавного значення

1.	Монячинський	зак	гідр.	1980	206,0	заплава р. Грабарка біля с. Рябієвка
----	--------------	-----	-------	------	-------	--------------------------------------

Місцевого значення

2.	Авратинський	зак	гідр.	1982	36,0	заплава р. Збруч поблизу с. Збручівка
3.	Бубнівський	зак	гідр.	1982	40,0	заплава р. Мшанець поблизу с. Бубнівка
4.	Юхимівський	зак	гідр.	1993	45,0	заплава р. Мшанець, 1 км від с. Юхимівці
5.	Грабарківський	зак	гідр.	1994	100,0	заплава р. Грабарка
6.	Урочище «Ожигівське»	зак	гідр.	1996	8,6	біля дороги Волочиськ-Авратин, 1,5 км від с. Ожигівці
7.	Урочище «Зайчики»	зак	ліс	1992	110,0	біля с. Зайчики
8.	Бубнівський ліс	зак	ліс	1996	130,0	1,5 км на північ від с. Наркевичі
9.	Липа європейська	пам пр.	бот.	1972	0,1	с. Бубнівка
10.	Липа манжурська	пам пр.	бот.	1972	0,1	с. Бубнівка
11.	Каштан кінський	пам пр.	бот.	1972	0,1	с. Бубнівка
12.	Ялина колюча	пам пр.	бот.	1972	0,1	с. Бубнівка
13.	Туя пірамідальна	пам пр.	бот.	1992	0,02	в центрі м. Волочиськ
14.	Сіріано-водневе джерело	пам пр.	гідр.	1982	0,5	с. Сарнів, біля озера

ГОРОДОЦЬКИЙ РАЙОН

Площа – 111059 га
 Площа лісів – 12671 га (11,4%)
 Площа сіножатей – 4476 га (4,0%)
 Площа пасовищ – 6860 га (6,2%)
 Площа кам'янистих місць – 567 га (0,5%)
 Площа боліт – 781 га (0,7%)
 Площа ярів – 313 га (0,3%)

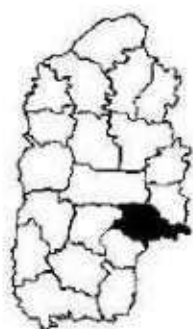
Загальнодержавного значення

1.	«Подільські Товтри»	нац. прир. парк		1996	14741 (заг. площа 261316,0)	Територія Кам'янець-Подільського, Чемеровецького та частина Городоцького районів
2.	Кошаринський	зак.	ландш.	1981	120,0	Урочище Кошарна між с. Чорниводи і м. Городок Городоцького району
3.	Іванковецький	зак.	ландш.	1983	1014,5	Сатанівське л-во, кв. 17, 20, 23, 26, 30, 34, 38, 39, 42, 45, 50, 52, 54, 60, 62
4.	Карабчівський	зак.	бот.	1996	111,0	Поблизу с. Великий Карабчів
5.	Сатанівський	зак.	ліс.	1974	1778,0	Сатанівське л-во кв. 21, 22, 24, 25, 27, 28, 29, 31-33, 35-37, 40, 41, 43, 44, 46, 47-49, 51, 53, 55, 59, 61, 63, 64
6.	Городоцький	зак.	бот.	1983	150,0	Ярмолинецьке л-во кв. 51 вид 23-29, кв. 53, 54, 56 вид 1-7, 10
7.	Сатанівська пелина	парк-пам.		1996	22,0	смт. Сатанів

Місцевого значення

8.	Гора над Смирничем	зак.	ландш.	1996	3,6	На 1 км. південніше від с. Кузьмин
9.	Шандровський	зак.	гідр.	1993	28,0	верхів'я р. Шандрова за 1,5 км на схід від с. Іванківці
10.	Радковецький	зак.	гідр.	1994	55,7	заплава р. Сорока між селами Кремінна та Радковиця
11.	Білинщина	зак.	зоол.	1993	65,0	3 км. на південний захід від с. Підліський Олексинець
12.	Тарасівський	зак.	орніт.	1992	5,3	Сатанівське л-во кв. 1 вид 17, 18, 20
13.	Група вікових дерев	пам пр.	бот.	1984	2,0	с. Вяелика Левада
14.	Урочище «Качанове»	пам пр.	бот.	1994	33,4	В 2,5 км. на північ від с.Зверхівці
15.	Два дуба черешчатих	пам пр.	бот.	1991	0,01	м. Городок, центр.
16.	Городоцька дача	пам пр.	бот.	1977	0,3	Ярмолинецьке л-во кв. 52, вид. 2
17.	Городоцька дача	пам пр.	бот.	1977	0,4	Ярмолинецьке л-во кв. 69, вид. 10
18.	Деренівка	пам пр.	бот.	1996	17,0	2 км. на захід від с. Грицьків
19.	Міліцейський став	пам пр.	гідр.	1996	19,0	2,5-3 км на північ від с. Пільний Олексинець
20.	Запуск	зап.ур.		1993	5,7	В 3-х км. на південний схід від с. Варівці
21.	Скеля	зап.ур.		1989	22,5	Правий схил р. Смирнич в північно-західній частині м. Городок
22.	Козацький яр	зап.ур.		1994	8,0	Придолинний схил заплави р. Тростянець в урочищі «Стара гребля»

ДЕРАЖНЯНСЬКИЙ РАЙОН

Площа району – 91584 га
 Площа лісів – 14028 га (15,3%)
 Площа сіножатей – 9195 га (10,0%)
 Площа пасовищ – 6577 га (7,2%)
 Площа кам'янистих місць – 0 га (0,0%)
 Площа боліт – 3428 га (3,7%)
 Площа ярів – 3 га (0,0%)

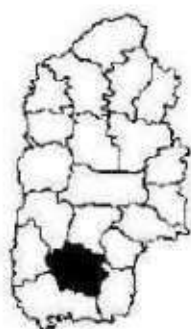
Загальнодержавного значення

Немає

Місцевого значення

	Назва	Категорія	Тип	Рік створення	Площа, га	Розташування
1.	Божиковецький	зак.	гідр.	1997	76,0	Між селами Божиківці і Шелехово
2.	Вовчанський	зак.	гідр.	1982 розш. 1994	1629,5	Заплава р. Вовк (Подільаторф, Яблунівська, Новоселицька, Коржовецька, Богдановецька сільські ради)
3.	Шийнський	зак.	гідр.	1992, розш. 1994	381,8	Заплава р. Ровець між с. Шийнці, Слобідка Шелехівська та Явтухи
4.	Шпичинський	зак.	гідр.	1996	55,2	Східна околиця с. Шпиченці
5.	Чиста криничка	пам.-пр.	гідр.	1991	6,9	Поблизу с. Слобідка Шелехівська
6.	Шелехівський	парк-пам.		1990	1,0	с. Слобідка-Шелехівська
7.	Загінецький	парк-пам.		1995	5,0	В центрі села Загінци
8.	Липник	зап. ур.		1994	59,9	Ліс біля на землях Явтухівської сільської ради

ДУНАЄВЕЦЬКИЙ РАЙОН

Площа – 118153 га
 Площа лісів – 16711 га (14,1%)
 Площа сіножатей – 5029 га (4,3%)
 Площа пасовищ – 5845 га (4,9%)
 Площа кам'янистих місць – 1636 га (1,4%)
 Площа боліт – 250 га (0,2%)
 Площа ярів – 143 га (0,1%)

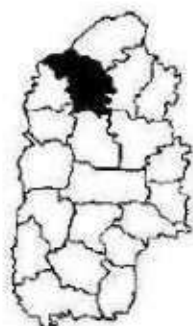
Загальнодержавного значення

	Назва	Категорія	Тип	Рік створення	Площа, га	Розташування
1.	Зарудка зелена	зак.	бот.	1996	244,0	Дунаєвецьке л-во кв. 58, 59.
2.	Малієвецький	парк-п.		1960	17,2	с. Малієвці, обласний дитячий тубдиспансер
3.	Михайлівський	парк-п.		1960	15,0	с. Михайлівка
4.	Голозубинський	парк-п.		1960	21,0	с. Голозубенці, обласна протитуберкульозна лікарня

Місцевого значення

5.	Залісецький	зак.	бот.	1992	70,0	Маківське л-во, кв. 80
6.	Чорний ліс	зак.	ліс.	1990	193,0	Дунаєвецьке л-во кв. 16-18
7.	Рахнівський ліс	зак.	ліс.	1990	676,0	Дунаєвецьке л-во кв. 26-37
8.	Трибухівський ліс	зак.	ліс.	1990	120,0	Дунаєвецьке л-во кв. 60
9.	Бобровицький	зак.	ентом.	1982	143,0	Між селами Лисець та В. Побійна в долині р. Бобровець
10.	Берека	пам пр.	бот.	1970	0,1	Дунаєвецьке л-во кв. 59
11.	Морозівська дача	пам пр.	бот.	1975	5,5	Малієвецьке л-во кв. 34, діл. 9
12.	Урочище «Ступенці»	пам пр.	бот.	1986	32,8	Урочище Ступенці с. Маків
13.	Букові дерева	пам пр.	бот.	1991	0,04	с. Залісці, колишня панська садиба
14.	Алея горіха грешського	пам пр.	бот.	1982	3,0	Автошлях Васьковичі-Краснопільське (ШЕД-649)
15.	Дуб звичайний	пам пр.	бот.	1970	0,1	Малієвецьке л-во кв. 67, діл. 5
16.	Дуб черешчатий	пам пр.	бот.	1996	0,04	Маківське л-во кв. 76 вид. 8
17.	Дуб звичайний	пам пр.	бот.	1996	0,04	Маківське л-во кв. 75 вид. 11
18.	Розріз нагорнянської святи	пам пр.	геол.	1982	2,5	На східній околиці с. Миньківці в урочищі «Антонів яр» на лівому березі р. Ушиця.
19.	Розріз калоських горизонтів	пам пр.	геол.	1982	2,0	На Північній околиці с. Миньківці на лівому березі р. Ушиця.
20.	Виходи травертинів	пам пр.	геол.	1982	5,0	Поблизу с. В. Кужелева
21.	Соколицький розріз канилівської серії верхнього декембрію	пам пр.	геол.	1982	1,5	с. Соколиць, правий берег р. Ушиця.
22.	Маківський	парк-п.		1969	3,0	с. Маків
23.	Миньковецький дендропарк	парк-п.		1969	3,0	с. Миньківці

ІЗЯСЛАВСЬКИЙ РАЙОН

Площа – 125330 га
 Площа лісів – 28967 га (23,1%)
 Площа сіножатей – 11895 га (9,5%)
 Площа пасовищ – 7977 га (6,4%)
 Площа кам'янистих місць – 0 га (0,0%)
 Площа боліт – 1611 га (1,3%)
 Площа ярів – 180 га (0,1%)

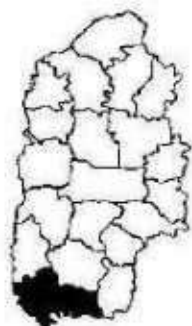
Загальнодержавного значення

1.	Михельський	зак.	гідр.	1996	109,0	Михельське л-во кв. 6
2.	Озеро «Святе»	пам.пр.	гідр.	1996	8,2	Михельське лісництво кв. 3, діл. 20, кв. 8, діл. 8.

Місцевого значення

3.	Плужнянський	зак.	орніт	1992	1,4	Плужнянське л-во кв. 60 діл. 11
4.	Конвалія травнева	зак.	бот.	1992	39,9	Плужнянське л-во, кв. 30 вид. 112, 14, 23, кв. 42 вид. 1, 2, 5, 6, 8
5.	Першотравневий	зак.	бот.	1993	44,0	За 1,5 км. на південний схід від с. Дертка
6.	Сахнівський	зак.	гідр.	1994	88,0	Заплава р. Хомори близько с. Сахнівці Ізяславського району
7.	Сохужинецький	зак.	гідр.	1995	53,0	За 1 км від с. Сохуженці
8.	Хоморські заплави	зак.	гідр.	1997	211,2	на схід від центральної садиби с. Лішани
9.	Шекеринецький	зак.	гідр.	1998	52,0	3 км. на північ від с. Шекеринці
10.	М'якоти́вський	зак.	гідр.	1998	103,2	В 4 км. на захід від с. М'якоти Ізяславського р-ну
11.	Урочище «Клиновецьке»	зак.	гідр.	2000	1157,5	Плужнянське лісництво кв. 44, 57–63, 68–72, 78, 79, 81–83, 90–93, 102–105
12.	Гнилий ріг	зак.	гідр.	2000	816,2	Лютарське лісництво кв. 27–30, 33–36. Ізяславський р-н
13.	Мислятинський	зак.	ландш.	1995	275,8	В межах центральної садиби с. Мислятин Ізяславський р-н
14.	Лютарський	зак.	зоол.	1994	35,7	Лютарське л-во кв. 31 вид. 1, кв. 33 вид. 130–13, 21, 24 кв. 37 вид. 1, 5, 17, 18
15.	Плужнянська дача	пам.пр.	бот.	1970	1,0	Плужнянське л-во кв. 3, діл. 27
16.	Михельська дача I	пам.пр.	бот.	1970	8,6	Михельське л-во кв. 23 вид. 22
17.	Михельська дача II	пам.пр.	бот.	1970	3,1	Михельське л-во кв. 25, діл. 7
18.	Дуб звичайний	пам.пр.	бот.	1970	0,1	Плужнянське л-во кв. 58, діл. 33
19.	Дуб черешчатий	пам.пр.	бот.	1986	41,0	Лютарське л-во кв. 41, діл. 20
20.	Віковий бук	пам.пр.	бот.	1992	0,01	садиба Плужнянського л-ва біля контори Ізяславський район
21.	Каштан кіньський	пам.пр.	бот.	1972	0,01	с. Сохуженці, територія школи
22.	Плужнянська	пам.пр.	зоол.	1994	17,7	Плужнянське л-во кв. 1, вид. 9, 10, 12, 13, кв. 2, вид. 5, 9, 12, 13
23.	Жолоби	пам.пр.	компл.	1995	156,0	1,5 км на південь від с. Двірець
24.	Гайок	зап.ур.		1992	17,0	на околиці с. Михля
25.	Круглик	зап.ур.		1993	90,0	біля с. Плужне
26.	Радощівське	зап.ур.		1994	60,9	В 1,5 км. на захід від с. Радощівка
27.	Адамово займисько	зап.ур.		2000	7,0	біля с. Радощівка
28.	Плужнянський	парк - пам.		1993	17,0	околиця с. Плужне

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

Площа – 153663 га
 Площа лісів – 24604 га (16,0%)
 Площа сіножатей – 5836 га (3,8%)
 Площа пасовищ – 10958 га (7,1%)
 Площа кам'янистих місць – 2510 га (1,6%)
 Площа боліт – 181 га (0,1%)
 Площа ярів – 240 га (0,2%)

Загальнодержавного значення

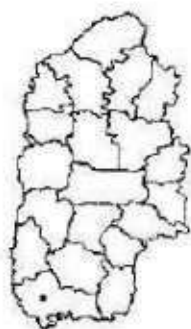
	Назва	Категорія	Тип	Рік створення	Площа, га	Розташування
1.	«Подільські Товтри» (частково)	нац. прир. парк		1996	153815 (заг. площа – 261316,0)	Весь адміністративний район
2.	Кармалюкова гора	зак.	ландш.	1985	765,0	Маківське л-во, кв. 44, 45, 48-55, 58, 61, 63 (вид. 1-8), 65 (вид. 1, 2, 9, 12), 66 (вид. 1-616), 68(вид. 1), 70 (вид. 5-14), кв. 71 (вид. 4-6).
3.	Совий яр	зак.	ландш.	1978	827,0	Подільське л-во, кв. 39-51
4.	Княжгілський	зак.	ландш.	1983	821,0	Подільське л-во, кв. 7-25
5.	Чапля	зак.	бот.	1989	177,0	Схил лівого берега р. Тернава на південь від с. Демшин
6.	Панівецька дача	зак.	бот.	1974	923,0	Панівецьке л-во, кв. 17-31
7.	Товтра Вербецька	зак.	бот.	1996	9,3	Поблизу с. Гуменці Кам'янець-Подільський р-ну
8.	Нижні Патринці	зак.	бот.	1996	80,0	Староушицьке л-во, кв. 41 вид. 1-24
9.	Довжоцький	зак.	бот.	1996	655,0	Кадівецьке л-во, кв. 48-57, 59-61
10.	Китайгородське відслонення	пам.пр.	геол.	1984	60,0	Поблизу с. Китайгород Кам'янець-Подільського району
11.	Смотрицький каньйон	пам.пр.	геол.	1984	80,0	Від с. Голосків до с. Цибулівка
12.	Печера «Атлантида»	пам.пр.	геол.	1979	10,0	Поблизу с. Завалля

Місцевого значення

14.	Китайгородський ліс	зак.	бот.	1988	84,0	Схил р.Тернави поблизу с.Китайгород
15.	Мукшанський	зак.	бот.	1988	21,0	Поблизу с. Жовтнєве
16.	Устянський	зак.	бот.	1988	12,0	Поблизу с. Устя
17.	Нігинська товтра	зак.	бот.	1988	3,5	Поблизу с. Нігин
18.	Три горби	зак.	бот.	1990	283,0	Панівецьке лісництво, кв. 5-9
19.	Лазарєво	зак.	бот.	1990	160,0	Панівецьке лісництво, кв. 1-4
20.	Надністрянський	зак.	бот.	1992	1167,0	Подільське лісництво кв. 69 ліс р-гу «Надністрянський»

21.	Староушицький	зак.	бот.	1993	2715,0	Староушицьке л-во кв. 6-11, 14, 15, 19-27, 30-40, 41-47
22.	На валу	зак.	бот.	1990	215,0	Панівецьке лісництво кв. 30-33
23.	Павлові криниці	зак.	ентом.	1982	6,0	Поблизу с. Нефедівці
24.	Брідок	зак.	ентом.	1982	6,5	Поблизу с. Крушенівка
25.	Дуб звичайний	пам.пр.	бот.	1982	0,1	Поблизу с. Тарасівка
26.	Врублвецький ліс	пам.пр.	бот.	1988	89,0	Ліс кеп «Дружба»
27.	Алея горіха волоського	пам.пр.	бот.	1982	5,0	Автошлях Васьковичі-Краснопільськ Кам'янець-Подільського р-ну
28.	Дуб звичайний	пам.пр.	бот.	1982	0,1	с. Червона діброва
29.	Явір	пам.пр.	бот.	1982	0,1	с. Шустівці біля Будинку культури
30.	Розріз тернавської свити	пам.пр.	геол.	1982	4,7	Поблизу с. Демишин
31.	Розріз гриничукської підсвити	пам.пр.	геол.	1982	1,9	Поблизу с. Малинівці
32.	Розріз нагорнянської свити	пам.пр.	геол.	1982	5,0	Поблизу с. Нагоряни
33.	Голова вітязя	пам.пр.	геол.	1982	0,8	Поблизу с. Устя
34.	Розріз екальської серії силура	пам.пр.	геол.	1982	2,3	Поблизу с. Завалля
35.	Розріз верхньої частини канилівської серії	пам.пр.	геол.	1982	4,8	Поблизу с. Кривчани
36.	Розріз баговицької свити	пам.пр.	геол.	1982	3,2	Лівий беріг р. Дністер нижче гирла р. Мукиш
37.	Розріз баговицької свити	пам.пр.	геол.	1982	2,8	Околиця с. Велика Слобідка
38.	Розріз канилівської свити	пам.пр.	геол.	1982	4,0	Поблизу с. Цвіклівці
39.	Печера «Малишка- Киянка»	пам.пр.	геол.	1982	1,0	Поблизу с. Завалля північна околиця села
40.	Скала-останець «Голова велетня»	пам.пр.	геол.	1982	1,0	Поблизу с. Устя
41.	Гора-останець «Бабин писок»	пам.пр.	геол.	1982	1,5	між селами Колодієвка і Теремці
42.	Гора «Теремець»	пам.пр.	геол.	1982	2,5	між селами Колодієвка і Теремці
43.	Розріз субочської свити верхнього ордовіка	пам.пр.	геол.	1982	4,2	Поблизу с. Гораївка
44.	Розріз канилівської свити	пам.пр.	геол.	1982	4,5	Поблизу с. Устя
45.	Скала «Соколів камінь»	пам.пр.	геол.	1982	5,0	За 1,5 км на південний схід від с. Княжпіль
46.	Розріз верхів рихтівської свити	пам.пр.	геол.	1982	3,9	Поблизу с. Рихга
47.	Розріз гораївської свити	пам.пр.	геол.	1982	2,1	Поблизу с. Гораївка
48.	Голосківський	парк-п.		1972	12,7	с. Голосків

м. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ

Площа – 2787 га
 Площа лісів – 29 га (1,0%)
 Площа сіножатей – 94 га (3,3%)
 Площа пасовищ – 15 га (0,5%)
 Площа кам'янистих місць – 0 га (0,0%)
 Площа боліт – 7 га (0,3%)
 Площа ярів – 8 га (0,3%)

Загальнодержавного значення

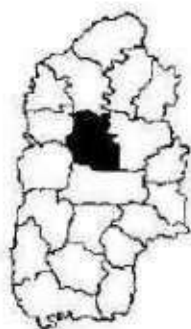
1.	Кам'янець-Подільський	бот. сад		1963	17,5	вул. Лесі Українки, 64, Подільська державна аграрно-технічна академія
----	-----------------------	----------	--	------	------	---

Місцевого значення

2.	Гінкго дволапасте	пам. пр.	бот.	1969	0,01	вул. Шевченка, 55а
3.	Тюльпанове дерево	пам. пр.	бот.	1969	0,01	вул. Л. Українки, 77
4.	Липа кримська	пам. пр.	бот.	1970	0,30	вул. Л. Українки, 60
5.	Ялина колюча	пам. пр.	бот.	1970	0,01	вул. Л. Українки, 91
6.	Гінкго дволапасте	пам. пр.	бот.	1969	0,01	вул. Драй Хмари, 10
7.	Катальпа японська	пам. пр.	бот.	1970	0,01	вул. Л. Українки, 50
8.	Бук червонолистий	пам. пр.	бот.	1970	0,01	вул. Ю. Сідинського, 2
9.	Туя західна	пам. пр.	бот.	1970	0,01	вул. Ю. Сідинського, 2
10.	Липа європейська	пам. пр.	бот.	1970	0,01	вул. Ю. Сідинського, 2
11.	Сефора японська	пам. пр.	бот.	1970	0,01	вул. Ю. Сідинського, 2
12.	Айлант високий	пам. пр.	бот.	1970	0,01	вул. Ю. Сідинського, 2
13.	Айлант високий	пам. пр.	бот.	1970	0,01	вул. Ю. Сідинського, 13
14.	Бук європейський	пам. пр.	бот.	1970	0,01	вул. Ю. Сідинського, 2
15.	Клен сріблястий, форма розсіченолиста	пам. пр.	бот.	1970	0,02	вул. Ю. Сідинського, 2
16.	Тис ягідний	пам. пр.	бот.	1970	0,01	вул. Л. Українки, 56
17.	Катальпа японська	пам. пр.	бот.	1970	0,01	вул. Л. Українки, 50
18.	Біота східна	пам. пр.	бот.	1970	0,02	вул. Л. Українки, 63
19.	Горіх чорний	пам. пр.	бот.	1970	0,01	вул. Драй Хмари, 18
20.	Ялина колюча	пам. пр.	бот.	1970	0,01	вул. Гунська, 9-б
21.	Ялівець віргінський	пам. пр.	бот.	1970	0,10	вул. Л. Українки, 40
22.	Ялівець віргінський	пам. пр.	бот.	1970	0,01	вул. Гунська, 5
23.	Біота східна	пам. пр.	бот.	1970	0,01	вул. Л. Українки, 48
24.	Туя західна	пам. пр.	бот.	1970	0,02	вул. Шевченка, 39

25.	Туя західна	пам.пр.	бот.	1970	0,2	вул. Шевченка, 26
26.	Ялина колюча	пам.пр.	бот.	1970	0,01	вул. Л. Українки, 91
27.	Ясен звичайний, форма плачуча	пам.пр.	бот.	1970	0,02	вул. Суворова, 2
28.	Катальпа	пам.пр.	бот.	1970	0,05	вул. Суворова, 2
29.	Біота східна пірамідальна	пам.пр.	бот.	1970	0,01	вул. Суворова, 2
30.	Липа войлочна	пам.пр.	бот.	1970	0,01	сквер по вул. Соборна, 1
31.	Липа крупнолиста	пам.пр.	бот.	1970	0,01	сквер по вул. Соборна, 1
32.	Софора Японська	пам.пр.	бот.	1970	0,01	сквер по вул. Соборна, 1
33.	Клен еріблястий	пам.пр.	бот.	1970	0,01	сквер по вул. Соборна, 1
34.	Катальпа японська	пам.пр.	бот.	1970	0,01	сквер по вул. Соборна, 1
35.	Біогрупа екзотичних дерев	пам.пр.	бот.	1970	0,50	сквер Василюєва по вул. Шевченка, 16
36.	Сквер	пам.пр.	бот.	1969	1,10	сквер вул. Шевченка, 19
37.	Туя західна	пам.пр.	бот.	1984	0,40	вул. Шевченка, 33
38.	Айлант високий	пам.пр.	бот.	1984	0,01	вул. Л. Українки, 63
39.	Ялина колюча форма сиза	пам.пр.	бот.	1984	0,01	вул. Л. Українки, 63
40.	Липа войлочна	пам.пр.	бот.	1984	0,02	вул. Крупської, 1
41.	Сосна чорна	пам.пр.	бот.	1984	0,02	вул. Петровського, 1
42.	Біота західна	пам.пр.	бот.	1984	0,01	вул. Петровського, 1
43.	Ялина колюча	пам.пр.	бот.	1984	0,03	Хмельницьке шосе, 22, Електромеханічний завод
44.	Ялина колюча	пам.пр.	бот.	1984	0,50	Голосківське шосе, 1
45.	Ялина колюча	пам.пр.	бот.	1984	0,02	вул. Шевченка, 30
46.	Ялина колюча	пам.пр.	бот.	1984	0,40	вул. Соборна, 7, відділення зв'язку
47.	Клен гоєтролистий	пам.пр.	бот.	1984	0,03	вул. Соборна, 7, відділення зв'язку
48.	Тис ягідний	пам.пр.	бот.	1984	0,01	вул. Л. Українки, 52
49.	Біогрупа дерев	пам.пр.	бот.	1984	1,00	майлан Відродження
50.	Біогрупа дерев	пам.пр.	бот.	1984	0,80	вул. Соборна, 2
51.	Дуб черешчатий	пам.пр.	бот.	1984	0,01	вул. Шевченка, 18
52.	Ялина колюча	пам.пр.	бот.	1984	0,02	вул. Соборна, 2
53.	Тис ягідний	пам.пр.	бот.	1984	0,01	Сквер Молодіжний
54.	Ялина колюча	пам.пр.	бот.	1984	0,03	Сквер Молодіжний
55.	Туя західна	пам.пр.	бот.	1984	0,03	Сквер Молодіжний
56.	Сосна чорна	пам.пр.	бот.	1984	0,03	Сквер Молодіжний
57.	Біогрупа дерев	пам.пр.	бот.	1991	0,30	вул. Огінка, 91
58.	Природне джерело	пам.пр.	гідр.	1969	0,25	пров. Музейний, 1
59.	Кам'янець-Подільський	парк-пам.		1970	13,06	вул. Шевченка
60.	Кам'янець-Подільський	зоопарк		1998	1,57	вул. Тімрязєва, 47

КРАСИЛІВСЬКИЙ РАЙОН

Площа – 118122 га
 Площа лісів – 9244 га (7,8%)
 Площа сіножатей – 10886 га (9,2%)
 Площа пасовищ – 3113 га (2,6%)
 Площа кам'янистих місць – 53 га (0,4%)
 Площа боліт – 1905 га (1,6%)
 Площа ярів – 30 га (0,0%)

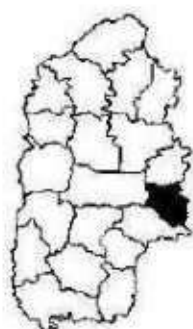
Загальнодержавного значення

1.	Моломолінецький	зак.	гідр.	1980	88,0 (заг. площа в двох районах – 410,0)	заплава р. Бужок від с. Печеське до с. Редвиці в Хмельницькому і Краси́лівському районах
2.	Антоні́нський	парк-пам.		1960	14,4	смт. Антоніни

Місцевого значення

3.	Краси́лівський	зак.	ліс.	1990	85,0	Краси́лівське л-во селекційно насінний комплекс кв. 36, 40, 43, 44
4.	Западинський	зак.	ліс.	1994	30,0	лісове урочище на південно-західній околиці с. Западинці
5.	Заслучненський	зак.	ліс.	1997	26,8	1–1,5 км південніше с. Заслучне Краси́лівського р-ну
6.	Манівецький	зак.	гідр.	1993	249,0	заплава р. Ікопоть між селами Манівці та Ключівка
7.	Волицький	зак.	гідр.	1995	56,0	заплава р. Случ поблизу с. Волиця
8.	Гайдучино	зак.	бот.	1995	48,0	Краси́лівське л-во кв. 83, 86
9.	Кузьминський	зак.	орніт.	1996	918,3	2,5–3 км на північний схід від смт. Краси́лів.
10.	Антоні́нський	зак.	гідр.	2002	567,0	с. Антоніни
11.	Росолівецький	зак.	гідр.	2002	114,5	с. Росолівці
12.	Урочище «Липник» I	пам.пр.	бот.	1969	0,6	Краси́лівське л-во кв. 74, діл. 6
13.	Урочище «Липник» II	пам.пр.	бот.	1982	0,3	Краси́лівське л-во кв. 78, діл. 7
14.	Урочище «Липник» III	пам.пр.	бот.	1982	0,6	Краси́лівське л-во кв. 78, діл. 8
15.	Урочище «Баймаки» I	пам.пр.	бот.	1969	1,3	Краси́лівське л-во кв. 50, діл. 17
16.	Урочище «Баймаки» II	пам.пр.	бот.	1969	0,4	Краси́лівське л-во кв. 52, діл. 3
17.	Урочище «Шмирки»	пам.пр.	бот.	1970	1,6	Краси́лівське л-во кв. 4, діл. 23
18.	Урочище «Волиця»	пам.пр.	бот.	1982	0,3	Краси́лівське л-во кв. 15, діл. 8
19.	Урочище «Кучманівка»	пам.пр.	бот.	1982	2,0	Антоні́нське л-во кв. 5 вид. 9
20.	Алея бука європейського	пам.пр.	бот.	1982	0,8	Антоні́нське л-во кв. 58
21.	Урочище Гайдучино I	пам.пр.	бот.	1969	0,6	Краси́лівське л-во кв. 83, діл. 9
22.	Урочище Гайдучино II	пам.пр.	бот.	1969	2,5	Краси́лівське л-во кв. 80, діл. 7
23.	Бук європейський	пам.пр.	бот.	1991	3,3	лісовий масив поблизу с. В. Салих кв. 1, діл. 18
24.	Михайлівецьке	заг.ур.		1990	253,0	Краси́лівське л-во кв. 56–64
25.	Радієнянське	заг.ур.		1994	38,0	околиця с. Радісне

ЛЕТИЧІВСЬКИЙ РАЙОН

Площа – 95136
 Площа лісів – 22148 га (23,3%)
 Площа сіножатей – 5155 га (5,4%)
 Площа пасовищ – 7455 га (7,8%)
 Площа кам'янистих місць – 96 га (0,1%)
 Площа боліт – 969 га (1,0%)
 Площа ярів – 58 га (0,1%)

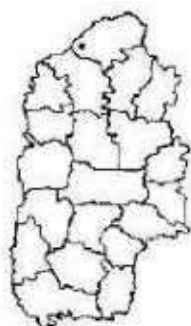
Загальнодержавного значення

1.	Башта	зак.	гідр.	1980	250,0	заплава р. Південний Буг між селами Ставищани, Трибухівка та Головченці
2.	Луг і Крутлик	зак.	гідр.	2002	156,0	біля села Голенищево
3.	Долина	зак.	ланд.	2005	255,9	Заплавна ділянка долини р. Вовк поблизу смт. Летичів

Місцевого значення

3.	Чоботарня	зак.	зоол.	1989	429,0	Козачанське л-во кв. 6–13
4.	Безодня	зак.	гідр.	1979	15,0	В долині лівобережної притоки р. Південний Буг, що впадає в Меджибізьське водосховище
5.	Щедрівський	зак.	орніт.	1986	1150,0	Щедрівське водосховище
6.	Ярославський	зак.	орніт.	1994	990,0	між селами Ярославка і Митківці Летичівського р-ну
7.	Левада	зак.	орніт.	2001	35,09	2 км на північ від с. Горбасів Летичівського району
8.	Дуб звичайний	пам. пр.	бот.	1982	0,1	Козачинське л-во кв. 19, діл. 8
9.	Старий ясен	пам. пр.	бот.	1994	0,01	смт. Летичів, вул. Леніна
10.	Липова 4-х рядна алея	пам. пр.	бот.	1982	5,0	Вінниця-Львів-Краковець (права сторона) км. 72-76+750
11.	Липова алея	пам. пр.	бот.	1982	0,5	автошлях Вінниця-Львів км. км. 82-82+150
12.	Липова алея	пам. пр.	бот.	1982	0,5	автошлях Вінниця-Львів (права сторона) км. км. 82-82+150
13.	Волосовецька дача	пам. пр.	бот.	1970	23,0	Пархомівське л-во, кв. 5, діл. 9
14.	Модрина європейська	пам. пр.	бот.	1998	0,01	смт. Летичів вул. Панасюка біля приміщення старої музичної школи
15.	Подільські криниці	пам. пр.	гідр.	1992	7,0	біля с. Подільське
16.	Відслонення гранітів	пам. пр.	геол.	1982	0,8	Лівий берег р. Південний Буг біля с. Кудинка
17.	Зразок чорнокітових гранітів	пам. пр.	геол.	1982	0,3	біля с. Русанівка
18.	Летичівська	пам. пр.	бот.	2004	1,3	в міському парку
19.	Грабарка	зап.ур.		1982	8,3	Вовковищенське л-во кв. 29, діл. 2
20.	Козачки	зап.ур.		1982	28,0	Козачанське л-во кв. 36, діл. 2

м. НЕТИШИН

Площа – 6592 га
Площа лісів – 1705 га (25,9%)
Площа сіножатей – 764 га (11,6%)
Площа пасовищ – 492 га (7,5%)
Площа кам'янистих місць – 0 га (0,0%)
Площа боліт – 0 га (0,0%)
Площа ярів – 0 га (0,0%)

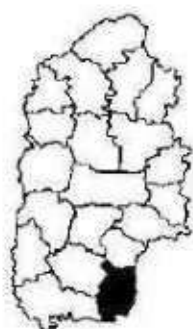
Загальнодержавного значення

Немає

Місцевого значення

1.	Праліс	зак.	ліс.	1998	39,5	Південно-східна частина території Нетішинської міської ради Кривинське л-во кв. 15
2.	Дорогоща	зак.	ліс.	1998	78,5	Південно-східна частина території Нетішинської міської ради Кривинське л-во кв. 26 вид. 1-23, 27 вид. 12-15, 18-21, 23
3.	Вільщина	зап.ур.		1998	25,9	Східна частина м. Нетішин Кривинське л-во кв. 3 вид. 2, 11, 16, 17, 22, 23, 24, 25, 36, кв. 6 вид. 1, 2, 3

НОВОУШИЦЬКИЙ РАЙОН

Площа – 85327 га
 Площа лісів – 15284 га (17,9%)
 Площа сіножатей – 2919 га (3,4%)
 Площа пасовищ – 5310 га (6,2%)
 Площа кам'янистих місць – 3806 га (4,5%)
 Площа боліт – 329 га (0,4%)
 Площа ярів – 354 га (0,4%)

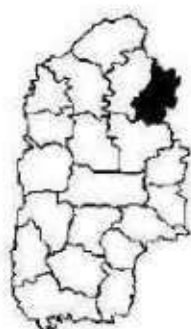
Загальнодержавного значення

Немає

Місцевого значення

	Назва	Категорія	Тип	Рік створення	Площа, га	Розташування
1.	Данилівський	зак.	ландш.	1989	693,0	Долина р. Данилова з прилеглими схилами біля с. Пересіть Зеленокурилівське л-во кв. 10–19, новоушицьке л-во кв. 28, 29, 30 вид. 1–4
2.	Дністровський	зак.	ландш.	1989	480,0	Берег Дністровського водосховища від с. Піжівка до с. Рудківці Зеленокурилівське л-во кв. 37 вид. 6, 8, 11 в. 38–41, Новоушицьке л-во кв. 30 вид. 5, кв. 32 вид. 13–14, кв. 37 вид. 3–4, кв. 38 вид. 1–8, Струзьке л-во кв. 44, 45
3.	Калоський	зак.	ландш.	1991	1832,0	Брайнівське л-во кв. 35, 37, Новоушицьке л-во кв. 18–23, кв. 34–36, кв. 38 вид. 9–11, Новоушицький розсадник, кв. 3, 4, Струзьке л-во кв. 21–24, 31–35, 42, 43 вид. 1–10, 21, 22
4.	Глібівський	зак.	гідр.	1998	101,3	Між селами Майдан-Олександрівський та Капустяни
5.	Берека лікарська	пам. пр.	бот.	1996	0,01	2,5–3 км на південь від с. Куча
6.	Берека лікарська	пам. пр.	бот.	1993	0,02	Новоушицький декоративний квітковий розсадник кв. 1, діл. 30
7.	Берека звичайна	пам. пр.	бот.	1993	0,01	смт. Нова Ушиця, парк культури і відпочинку
8.	Дуб черешчатий	пам. пр.	бот.	1996	0,4	Лісовий масив на південно-західній околиці с. Антонівка
9.	Дуб звичайний	пам. пр.	бот.	1970	0,2	Новоушицький декоративний квітковий розсадник, кв. 3, діл. 18
10.	Дуб звичайний	пам. пр.	бот.	1993	0,1	Струзьке л-во кв. 36, діл. 7
11.	Дуб 130 років	пам. пр.	бот.	1993	0,01	смт. Нова Ушиця, парк культури і відпочинку
12.	Дуби черешчаті № 2, 3	пам. пр.	бот.	1970	0,04	Струзьке л-во, кв. 22, вид. 15
13.	Сосна чорна	пам. пр.	бот.	1993	0,02	смт. Нова Ушиця, дил. Українська
14.	Сосна чорна	пам. пр.	бот.	1993	0,2	смт. Нова Ушиця, парк культури і відпочинку
15.	Розріз середньої частини канилівської сери «Жарновська світа»	пам. пр.	геол.	1982	3,0	між селами Пилипи і Шебутинці
16.	Розріз калоських шарів	пам. пр.	геол.	1982	5,0	Між селами Куча і Калос
17.	Відслонення торгонського ярусу з викопною фауною	пам. пр.	геол.	1982	5,0	Поблизу с. Куча
18.	Розріз джуржавських відкладів	пам. пр.	геол.	1982	3,0	Поблизу с. Джурівка
19.	Отроківський	парк-п.		2002	1,3	Центральна частина с. Отроків
20.	Іванковецький	парк-п.		1997	2,6	с. Іванківці

ПОЛОНСЬКИЙ РАЙОН

Площа – 86582 га
 Площа лісів – 15644 га (18,1%)
 Площа сіножатей – 5995 га (6,9%)
 Площа пасовищ – 9211 га (10,6%)
 Площа кам'янистих місць – 67 га (0,1%)
 Площа боліт – 1892 га (2,2%)
 Площа ярів – 2 га (0,0%)

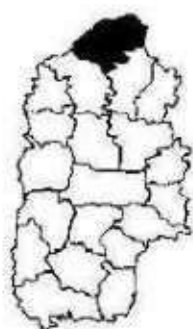
Загальнодержавного значення

1.	Полонський	парк-пам.		1950	37,0	м. Полонне
2.	Великоновоселицький	парк-пам.		1950	10,1	с. Новоселиця

Місцевого значення

3.	Малі і Великі Луки	зак.	ландш.	1994	82,0	заплава р. Случ між с. Котюрженці і Чернівка
4.	Великоберезнянський	зак.	орніт.	1993	500,0	гирло р. Скрипівка та заплава р. Хомора на південний захід від с. В. Березна
5.	Дубинка	пам.пр.	бот.	1990	8,1	лівий берег р. Хомори поблизу с. Понінки
6.	Адамців гай	пам.пр.	компл.	1995	19,0	1,5 км на північний схід від с. Коханівка
7.	Лісок Громадський	пам.пр.	компл.	1995	13,0	в північно-західній частині с. В. Каленичі
8.	Гірчуків гайок	пам.пр.	компл.	1995	4,1	лісовий масив в 2 км від с. Титків
9.	Богданів гайок	пам.пр.	компл.	1995	7,4	1,5 км на південний захід від с. Новолабунь
10.	Завадське	пам.пр.	компл.	2001	4,6	кв. 16, вид. 5,6,15,30 Поніківського лемніцтва, на правому березі р. Хомора, смт. Понінка
11.	Кордієрит-гранатові граніти	пам.пр.	геол.	1982	0,5	околиця м. Полонного
12.	Білецький	парк.-пам.		1993	10,0	с. Білецьке
13.	Мальованка	РЛП		1999	3976,9 (заг. пл. – 16915,3)	знаходиться в Шепетівському і Полонському районах, в Полонському р-ні: Полонське л-во (3439,0 га), землі сільськогосподарських підприємств (537,9 га)

СЛАВУТСЬКИЙ РАЙОН

Площа – 116278 га
 Площа лісів – 26844 га (23,1%)
 Площа сіножатей – 4764 га (4,1%)
 Площа пасовищ – 10158 га (8,7%)
 Площа кам'янистих місць – 0 га (0,0%)
 Площа боліт – 644 га (0,6%)
 Площа ярів – 0 га (0,0%)

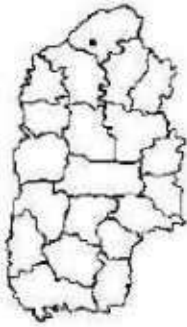
Загальнодержавного значення

1.	Теребіжі	зак.	бот.	2005	32,1	Голицьке лісництво кв. 64, вид. 8, 13, 14, 21, 27, 31, 33, 34
----	----------	------	------	------	------	---

Місцевого значення

1.	Голубе озеро	зак.	гідр.	1993	28,5	Голицьке лісництво кв. 4 вид. 2, кв. 5 вид. 5
2.	Сосновий бір	зак.	ліс.	1993	21,0	Голицьке л-во кв. 33 вид. 7
3.	Дубовий гай	зак.	ліс.	1993	19,0	Голицьке л-во кв. 39 вид. 2
4.	Колонія підсніжника	зак.	бот.	1994	7,3	Хутірське л-во кв. 13, 14
5.	Шундерова дача	зак.	бот.	1996	23,2	Шепетівський військовий лісгосп, кв. 3 вид. 5, 7, 8, 14-21, 33, 35
6.	Голицький	зак.	геол.	1994	6,6	Голицьке лісництво кв. 68 вид. 1, кв. 58 вид. 9-11
7.	Устиянів	зак.	ландш.	1997	195,7	Між селами Яблунівка та Манятин Славутського р-ну
8.	Хутірський	зак.	бот.	1998	46,8	Хутірське л-во кв. 31 вид. 21, кв. 40 вид. 4, кв. 41 вид. 2
9.	Княже озеро	зак.	гідр.	2002	75,8	На правому березі р. Горинь, між селами Крупець і Колом'є Славутського р-ну
10.	Дуб звичайний	пам. пр.	бот.	1970	0,1	Хутірське л-во кв. 43, діл. 22
11.	Голицька дача	пам. пр.	бот.	1972	2,7	Голицьке л-во, кв. 34, діл. 14
12.	Дубове насадження	пам. пр.	бот.	1991	4,7	Хутірське л-во кв. 6, вид. 7
13.	Підсніжник звичайний	пам. пр.	бот.	1994	0,7	Хутірське л-во кв. 35, вид. 13, 14
14.	Курган	пам. пр.	бот.	1995	2,0	Поблизу с. Печиводи
15.	Дуби велетні	пам. пр.	бот.	1996	0,8	Хутірське л-во, кв. 23
16.	Валуни льодовикового періоду	пам. пр.	геол.	1982	25,0	Поблизу с. Корчак
17.	Свята криниця	пам. пр.	гідр.	1992	1,0	Славутське л-во урочище «Малинове» кв. 21 вид. 14
18.	Витік р. Утка	пам. пр.	гідр.	1993	20,0	Хутірське л-во кв. 32, вид. 8
19.	Печиведська	пам. пр.	компл.	1995	4,8	с. Печиводи, центр села
20.	Три дуби	пам. пр.	гідр.	1998	1,2	Хутірське л-во кв. 20 вид. 14
21.	Ганнопільський	парк.-пам.		1969	24,3	с. Ганнопіль
22.	Кривинський	парк.-пам.		1969	30,5	с. Кривин

м. СЛАВУТА

Площа – 2250 га
Площа лісів – 431 га (19,2%)
Площа сіножатей – 85 га (3,8%)
Площа пасовищ – 3 га (0,1%)
Площа кам'янистих місць – 0 га (0,0%)
Площа боліт – 63 га (2,8%)
Площа ярів – 0 га (0,0%)

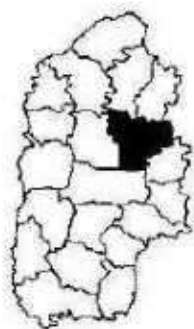
Загальнодержавного значення

Немає

Місцевого значення

1.	Славутський	парк.-пам.		1969	6,5	м. Славута
----	-------------	------------	--	------	-----	------------

СТАРОКОСТЯНТИНІВСЬКИЙ РАЙОН

Площа – 121417 га
 Площа лісів – 8108 га (6,7%)
 Площа сіножатей – 6488 га
 Площа пасовищ – 6538 га
 Площа кам'янистих місць – 18 га
 Площа боліт – 752 га
 Площа ярів – 22 га

Загальнодержавного значення

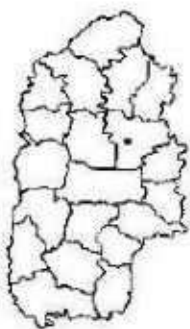
1.	Новоселицький	парк.-пам.		44,4	1960	с. Новоселиця
2.	Самчиківський	парк.-пам.		16,6	1960	с. Самчики

Місцевого значення

1.	Великочернятинський	зак.	гідр.	332,4	1992	заплава р. Ікопоть близько с. Великий Чернятин (Чернятинська сільська рада)
2.	Ікопотський	зак.	гідр.	59,6	1993	заплава р. Ікопоть
3.	Воронковецький	зак.	гідр.	60,4	1993	заплава р. Случ (Воронковецька сільська рада)
4.	Мартинівський	зак.	гідр.	45,4	1994	на південний схід від с. Мартинівка
5.	Старокостянтинівський	зак.	гідр.	673,7	1995	південна околиця м. Старокостянтинів
6.	Вишнопільський	зак.	гідр.	79,1	1998	між селами Вишнопіль та Малий Вишнопіль
7.	Чорнянський	зак.	ліс.	103,0	1994	Самчиківське л-во кв. 24, 25 (ур. «Чорна»)
8.	Підгірнянський	зак.	ліс.	38,0	1994	Сковородецьке л-во, кв. 3 (ур. «Малевичі»)
9.	Мацевидський	зак.	ліс.	41,0	1994	Самчиківське л-во кв. 23, вид. 9, 13
10.	Калинівський	зак.	ліс.	66,0	1994	Самчиківське л-во кв. 16 (вид. 12, 14, 17), кв. 17 (вид. 1, 2, 10, 11, 13, 15, 16, 18, 19), кв. 18 (вид. 9, 10, 12, 17), кв. 20 (вид. 2, 4, 9), кв. 21 (вид. 1, 2, 3, 6, 12)–21
11.	Новиківський	зак.	ліс.	301,0		Самчиківське л-во кв. 1–7, заплава р. Згар
12.	Пеньківський	зак.	зоол.	123,6	1996, розш. 1997	1,5 км. від с. Драчі
13.	Андронівський	зак.	зоол.	55,2	1996	на північній околиці с. Андронівка
14.	Ладизький	зак.	ліс.	143,0	2004	Самчиківське л-во кв. 30–32
15.	Урочище Новики	пам. пр.	бот.	0,7	1969	Самчиківське л-во кв. 4, вид. 5

16.	Венеція	пам.пр.	компл.	14,0	1993	Ур. «Венеція» біля с. Миролюбне
17.	Решнівецька	пам.пр.	компл.	66,4	1994	На південний захід від с. Решнівка
18.	Сковородецькі краєвиди	пам.пр.	компл.	82,0	1994	на околиці с. Сковородки
19.	Левківська	пам.пр.	компл.	52,0	1995	на південь вздовж р. Случ, між селами Калинівка і Сергіївка
20.	Стецьківська	пам.пр.	компл.	107,6	1995	на північний захід від м. Старокостянтинів
21.	Миролюбинська	пам.пр.	компл.	90,7	1995	1 км на південь від м. Старокостянтинів
22.	Северин	пам.пр.	компл.	40,6	1997	на околиці с. Северин
23.	Липова алея	пам.пр.	бот.	0,7	1970	при в'їзді в с. Самчинці
24.	Урочище «Руда»	пам.пр.	бот.	1,2	1970	Самчиківське л-во кв. 30, діл. 7
25.	Урочище «Баглай»	пам.пр.	бот.	0,9	1982	Самчиківське л-во кв. 37, діл. 8
26.	Бук європейський	пам.пр.	бот.	0,5	1992	Сковородецьке л-во кв. 14, вид. 17
27.	Біогрупа дерев	пам.пр.	бот.	0,9	1993	в лісі, який знаходиться на відстані 1,5 км від с. Миролюбне (колишній колгоспний ліс)
28.	Урочище «Керманівка»	пам.пр.	бот.	2,0	1982	Антонінське л-во кв. 5, вид. 9
29.	Дуб черешчатий	пам.пр.	бот.	13,0	1986	Антонінське л-во кв. 47, діл. 10
30.	Дуб черешчатий	пам.пр.	бот.	12,0	1986	Антонінське л-во кв. 46, діл. 22
31.	Виходи гранато-біотитових гранітів	пам.пр.	геол.	4,0	1982	По р. Случ між селами Ст. Остропіль, Красносілка та Самчики.
32.	Скелі-виходи пегматитів	пам.пр.	геол.	1,0	1982	поблизу с. Ст. Остропіль, лівий берег р. Случ
33.	Морозівське	заг.ур.		10,0	1993	біля с. Миролюбне, кв. 3, вид. 19, 20

м. СТАРОКОСТЯНТИНІВ

Площа – 3542 га
Площа лісів – 2 га (0,1%)
Площа сіножатей – 306 га (8,6%)
Площа пасовищ – 0 га (0,0%)
Площа кам'янистих місць – 0 га (0,0%)
Площа боліт – 17 га (0,5%)
Площа ярів – 0 га (0,0%)

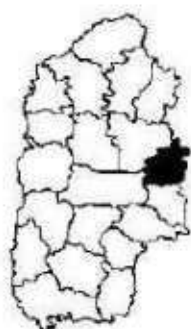
Загальнодержавного значення

Немає

Місцевого значення

Немає

СТАРОСИНЯВСЬКИЙ РАЙОН

Площа – 66222 га
Площа лісів – 3012 га (4,5%)
Площа сіножатей – 5310 га (8,0%)
Площа пасовищ – 2579 га (3,9%)
Площа кам'янистих місць – 0 га (0,0%)
Площа боліт – 614 га (0,1%)
Площа ярів – 179 га (0,0%)

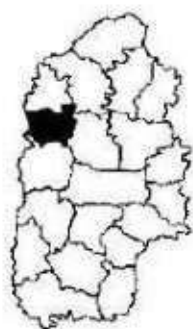
Загальнодержавного значення

Немає

Місцевого значення

1.	Миколаївський	зак.	орніт.	1993	45,0	заплава р. Іква, на околиці с. Миколаївка
2.	Христосівський	зак.	гідр.	1994	147,0	на західній околиці смт. Стара Синява
3.	Урочище «Бам»	зак.	гідр.	1997	44,3	поблизу с. Паплинці
4.	Теліженецький	зак.	ландш.	1997	115,2	поблизу села Теліженці Старосинявського р-ну
5.	Чарівська дача	пам.пр.	зоол.	1990	42,0	Старосинявське л-во кв. 20
6.	Гранітні відслонення	пам.пр.	геол.	1982	2,0	с. Н. Синявка, лівий берег р. Іква

ТЕОФІОПОЛЬСЬКИЙ РАЙОН

Площа – 71626 га
 Площа лісів – 1565 га (2,2%)
 Площа сіножатей – 6383 га (8,9%)
 Площа пасовищ – 4650 га (6,5%)
 Площа кам'янистих місць – 91 га (0,1%)
 Площа боліт – 705 га (1,0%)
 Площа ярів – 110 га (0,2%)

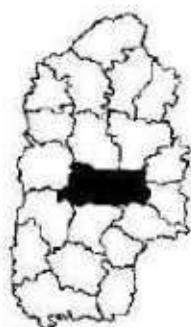
Загальнодержавного значення

Немає

Місцевого значення

1.	Човгузівський	зак.	гідр.	1993	50,0	верхів'я ставу в 1,5 км від Черногузова
2.	Урозище «Катаївка»	зак.	гідр.	1995	12,0	За 4 км на схід від с. В. Лазучин
3.	Колісецький	зак.	гідр.	1996	40,0	1 км від с. Колісець на північний схід
4.	Лазучинський	зак.	ландш.	1995	55,0	каньйон безіменної притоки р. Полякви Теофіпольського р-ну
5.	Жердянські каньйони	зак.	ландш.	1996	82,0	північно-західна частина сіл Воронівці і Немиринці Теофіпольського р-ну
6.	Волиця	зак.	гідр.	1997	65,0	В південній частині с. Волиця
7.	Михиринський	зак.	гідр.	2007	52,7	На східній околиці с. Михиринці в заплаві р. Случ
8.	Група вікових дерев	пам.пр.	бот.	1995	6,1	с. Волиця, західна частина села
9.	Віковічні дерева	пам.пр.	бот.	1995	8,0	околиця с. Рідка
10.	Екзотичні дерева	пам.пр.	бот.	1989	0,2	околиця с. М. Жеребки
11.	Вікові дерева	пам.пр.	бот.	1992	4,6	при в'їзді в с. Волиця-Польова
12.	Група вікових дерев	пам.пр.	бот.	1993	3,1	південна частина с. Ільківці
13.	Віковічні дерева	пам.пр.	бот.	1994	4,3	смт. Базалія, територія лікарні
14.	Група вікових дерев	пам.пр.	бот.	1994	3,5	смт. Базалія, центр
15.	Алея каштана кінського	пам.пр.	бот.	1989	0,5	смт. Теофіполь
16.	Жердя	пам.пр.	компл.	1989	20,0	між селами Медисівка і Шибена
17.	Лютарівська	пам.пр.	бот.	1996	1,0	в центрі с. Лютарівка, на території колишньої панської садиби

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ РАЙОН

Площа – 122693 га
 Площа лісів – 9865 га (8,0%)
 Площа сіножатей – 11327 га (9,2%)
 Площа пасовищ – 9923 га (8,1%)
 Площа кам'янистих місць – 0 га (0,0%)
 Площа боліт – 2099 га (1,7%)
 Площа ярів – 13 га (0,0%)

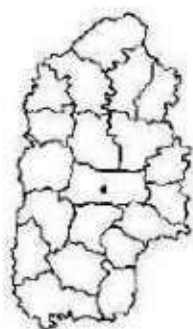
Загальнодержавного значення

1.	Моломолинський	зак.	гідр.	1980	322,0 (заг. площа в двох районах – 410,0)	Заплава р. Бужок від с. Печеськи до с. Редвинці в Хмельницькому і Красилівському районах
----	----------------	------	-------	------	---	--

Місцевого значення

2.	Давидовецький	зак.	ліс.	1994	506,0	Хмельницьке л-во кв. 28–34
3.	Остапки	зак.	ліс.	1994	222,0	Хмельницьке л-во кв. 12–15
4.	Грузевицький	зак.	гідр.	1982	324,0	Заплава р. Південний Буг, Хмельницький район
5.	Тюльпанове дерево	пам. гр.	бот.	1991	0,01	Дитячий садок с. Райківці
6.	Лісогринівський	зап. ур.		1977	110,0	Хмельницьке л-во кв. 35, 36
7.	Лезнівський ліс	зап. ур.		1977	114,0	Хмельницьке л-во кв. 37
8.	Корчі	зап. ур.		2007	52,0	В урочищі «Корчі», яке знаходиться в південно-західній частині с. Шпичинці
9.	Корчунецький	парк-пам.		1993	6,0	с. Корчунок
10.	Парк ім. Мацишина	парк-пам.		1994	12,0	Поблизу с. Пирогівці
11.	Райковецький	парк-пам.		1991	5,3	с. Райківці

СТУФЧИНЦІ
м. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Площа – 8624 га
 Площа лісів – 0 га (0,0%)
 Площа сіножатей – 211 га (2,4%)
 Площа пасовищ – 220 га (2,6%)
 Площа кам'янистих місць – 0 га (0,0%)
 Площа боліт – 20 га (0,2%)
 Площа ярів – 5 га (0,1%)

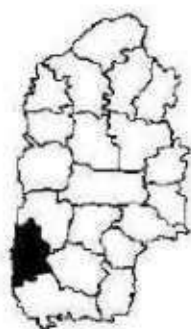
Загальнодержавного значення

Немає

Місцевого значення

1.	Липа звичайна	пам.гр.	бот.	1977	0,02	вул. Грушевського, 64
2.	Бук червоний	пам.гр.	бот.	1977	0,01	вул. Театральна, 24
3.	Бук червоний	пам.гр.	бот.	1969	0,01	вул. Гагаріна, 3
4.	Каштанова алея	пам.гр.	бот.	1977	0,5	вул. Чорновола, 24 (територія ВАТ «Хмельницький обласний пивзавод»)
5.	Горіх чорний	пам.гр.	бот.	1977	0,02	вул. Пилипчука, 53
6.	Парк ім. 500-річчя Хмельницького	парк.-пам.		1975, зміна назви та розп. 1998	140,45	Обмежений вулицями Курчатова, Олімпійською та Прокурівською підпілля
7.	«Поділля»	парк.-пам.		1969	30,5	на перетині проспекту Миру та Староколястинівського шосе
8.	Заріччя	парк.-пам.		2004	4,3	обмежений вулицями Свободи, Зарічанською, Перемоги та Проспектом Миру
9.	Сквер ім. І.Г. Шевченка	парк.-пам.		2002	4,7	обмежений вул. Грушевського, Прокурівською, Володимирською, Театральною

ЧЕМЕРОВЕЦЬКИЙ РАЙОН

Площа – 92801 га
 Площа лісів – 9825 га (10,6%)
 Площа сіножатей – 3146 га (3,4%)
 Площа пасовищ – 4319 га (4,7%)
 Площа кам'янистих місць – 1642 га (1,8%)
 Площа боліт – 197 га (0,2%)
 Площа ярів – 291 га (0,3%)

Загальнодержавного значення

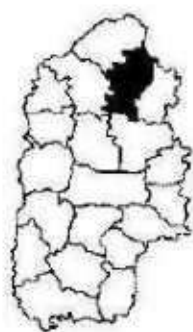
№	Назва	Категорія	Тип	Рік створення	Площа, га	Розташування
1.	«Подільські Товтри»	зак.	–	1996	92760 (заг. площа 261316,0)	Кам'янець-Подільський, Чемеровецький, Горолицький райони
2.	Івахновецький	зак.	ландш.	1981	155,0	поблизу с. Івахнівці
3.	Сокіл	зак.	ландш.	1989	66,0	поблизу с. Цикова
4.	Велика і Мала Бугайха	зак.	ландш.	1989	66,0	поблизу с. Голенищеве
5.	Циківський	зак.	ландш.	1981	290,0	Циківський лісорозсадник кв. 5, 6, 11(4), 13 (1), 14 (3), 15 (2), 16 (5)
6.	Товтра «Самовита»	пам.пр.	бот.	1975	15,0	поблизу с. Залуччя

Місцевого значення

7.	Сорочинські Товтри	зак.	ландш.	1991	6,8	в полі між селами Біле та Садове
8.	Івахнівецький ліс	зак.	ландш.	1991	81,0	Вишнівчицьке лісництво кв. 3 Чемеровецький р-н
9.	Буковий ліс	зак.	бот.	1991	5,3	лісове урочище «Середня дубина» кв. 1 вид 7, кв. 2 вид 1
10.	Черчецька Товтра	зак.	бот.	1988	4,5	біля с. Черче
11.	Вільховецька товтра	зак.	бот.	1996	47,0	1 км на захід від с. Вільхівці
12.	Товтри Садова та Деренова	зак.	бот.	1991	25,3	Циківський розсадник кв. 9 діл. 9, кв. 10 діл. 5
13.	Дубовий ліс	пам.пр.	бот.	1991	4,8	лісовий масив кв. 2 вид. 2, кв. 9, с. Слобідка-Смотрицька
14.	Букові дерева	пам.пр.	бот.	1992	0,1	лісовий масив р-пу «Восход» с. Кутківці кв. 3 вид. 10
15.	Дуб звичайний	пам.пр.	бот.	1982	0,1	поблизу с. Чорна, урочище «Середня дубина» кв. 1
16.	Залучанська печера	пам.пр.	геол.	1982	3,0	Між селами Залуччя та Нігин, лівий берег р. Смотрич
17.	Розріз скальської серії	пам.пр.	геол.	1982	1,8	Лівий берег р. Збруч поблизу с. Гуків
18.	Печера в тортонських відкладах	пам.пр.	геол.	1982	1,4	Лівий берег р. Збруч за 300 м. На схід від с. Пукляки
19.	Товтра «Першак» з печерою	пам.пр.	геол.	1982	5,0	Лівий берег струмка Батіжок, притоки р. Іванчик на північній околиці с. Біла
20.	Жабинецька дача	зап.ур.		1988	180,0	урочище «Жабинецькі дачі», Калівецьке л-во кв. 1, 4, 5 (8–18), 8.
21.	Чемеровецький	парк-пам.		2007	5,9	с/п. Чемерівці вул. І. Франка

Примітка: площа НПП «Подільські Товтри» подається за указом Президента України про створення НПП

ШЕПЕТІВСЬКИЙ РАЙОН

Площа – 116244 га
 Площа лісів – 35613 га (30,6%)
 Площа сіножатей – 10341 га
 Площа пасовищ – 8541 га
 Площа кам'янистих місць – 0 га
 Площа боліт – 1159 га
 Площа ярів – 0 га

Загальнодержавного значення

Немає

Місцевого значення

1.	Купинський	зак.	гідр.	12,0	1992	Климентовичське лісництво кв. 44 вид 12 в 2-х км від с. Купино
2.	Лизнявський	зак.	зодл.	422,0	1990	Романівське л-во кв. 37-40
3.	Червоношвітський	зак.	орніт	36,0	1992	Климентовичське л-во кв. 31 вид. 2, 3, 5, 6, 8, 12-6, кв. 15 вид. 1, 2, 4-9
4.	Урочище «Тростянець»	пам.пр.	бот.	2,7	1970	Грицівське л-во кв. 60, діл. 13
5.	Урочище «Вербівці-I»	пам.пр.	бот.	0,8	1970	Грицівське л-во кв. 18, діл. 10
6.	Урочище «Вербівці-II»	пам.пр.	бот.	0,5	1970	Грицівське л-во кв. 25, діл. 11
7.	Урочище «Вербівці-III»	пам.пр.	бот.	0,6	1970	Грицівське л-во кв. 18, діл. 3
8.	Сосна Веймутова	пам.пр.	бот.	1,0	1970	Климентовецьке л-во кв. 71, діл. 22
9.	Дуб черешчатий	пам.пр.	бот.	9,1	1986	Кам'янківське л-во кв. 55, діл. 12
10.	Липова алея	пам.пр.	бот.	20,4	1993	Автошлях Любар-Кременець
11.	Судилківські граніти	пам.пр.	геол.	3,0	1982	Поблизу с. Судилків
12.	Розріз мігматитів і гнейсів	пам.пр.	геол.	1,0	1982	Поблизу с. Рудня-Новенька, правий берег р. Цвітохи
13.	Пегматидна жила	пам.пр.	геол.	5,0	1982	Поблизу с. Рудня-Новенька, в урочищі Федорова
14.	Вапняк-ракушняк	пам.пр.	геол.	1,5	1982	с. Гриців, південно-східна околиця села, за 0,5 км від р. Хомора
15.	Хоморські граніти	пам.пр.	геол.	1,2	1995	с. Гриців, центр села
16.	Мальованка	РПП		12 938,4 (заг. пл. – 16 915,3)	1999 резп. 2002	знаходиться в Шепетівському і Полонському районах, в Шепетівському р-ні: Мальованське л-во (5392,0 га), землі сільськогосподарських підприємств (6091,6 га), землі населених пунктів (199,8 га – сс. Мальованка, Савичі, Купино).

м. ШЕПЕТІВКА

Площа – 3765 га
Площа лісів – 438 га (11,6%)
Площа сіножатей – 214 га (5,7%)
Площа пасовищ – 394 га (10,5)
Площа кам'янистих місць – 0 га (0,0%)
Площа боліт – 17 га (0,5%)
Площа ярів – 0 га (0,0%)

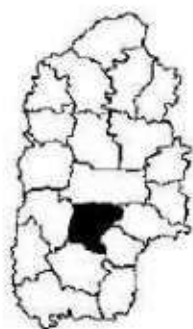
Загальнодержавного значення

Немає

Місцевого значення

1.	Шепетівський	зак.	ліс.	2002	91,8	південно-східна частина м. Шепетівка
----	--------------	------	------	------	------	--------------------------------------

ЯРМОЛИНЕЦЬКИЙ РАЙОН

Площа – 89812 га
 Площа лісів – 8035 га (8,9 га)
 Площа сіножатей – 6587 га (7,3%)
 Площа пасовищ – 6779 га (7,5%)
 Площа кам'янистих місць – 275 га (0,3%)
 Площа боліт – 318 га (0,4%)
 Площа ярів – 65 га (0,0%)

Загальнодержавного значення

Немає

Місцевого значення

1.	Чорний ліс	зак.	ліс.	1998	289,0	Ярмолинецьке л-во, кв. 30–33
2.	Євеліна	зак.	ліс.	1998	320,0	Ярмолинецьке л-во, кв. 25–29, 3 км на захід від смт. Ярмолинці
3.	Соколівщина	зак.	ліс.	1998	218,0	Ярмолинецьке л-во, кв. 42–45
4.	Зелений	зак.	гідр.	1993	10,0	південно-східна околиця хуто- ра Зелений
5.	Алея каштана і бука європейського	пам.пр.	бот.	1969	0,9	с. Скаржинці
6.	Липова алея	пам.пр.	бот.	2004	2,8	в центрі с. Баламутівка
7.	Біогрупа екзотичних дерев	пам.пр.	бот.	1969	0,5	с. Стрیشівці
8.	Дуб звичайний	пам.пр.	бот.	1970	0,1	Михайлівське л-во, кв. 20 вид. 14
9.	Проскурівський ліс	зап.ур.		1982	250,0	с. Проскурівка
10.	Вербківський	парк.-пам.		1990	4,8	с. Вербка
11.	Виноградівський	парк.-пам.		1969	7,0	с. Виноградівка
12.	Скаржинецький парк	парк.-пам.		1969	2,4	с. Скаржинці
13.	Куявський парк	парк.-пам.		1969	27,7	с. Соснівка
14.	Лугівський	парк.-пам.		1993	7,6	південно-західна околиця с. Лугське
15.	Шарівський	парк.-пам.		1994	12,8	в центрі с. Шарівка
16.	Березина	зап.ур.		1977 зміна категорії 1984	407,0	Ярмолинецьке л-во, кв. 34–41

ПРИЙНЯТІ СКОРОЧЕННЯ У ДОДАТКАХ:

бот. – ботанічний

бот. сад – ботанічний сад

вул. – вулиця

геол. – геологічний

гідр. – гідрологічний

діл. – ділянка

ДЛГ – державне лісове господарство

ентом. – ентомологічний

зак. – заказник

зап. ур. – заповідне урочище

зоол. – зоологічний

кв. – квартал

комп. – комплексна

ландш. – ландшафтний

л-во – лісництво

ліс. – лісовий

м. – місто

НПП – національний природний парк

орніт. – орнітологічний

пам. пр. – пам'ятка природи

парк-пам. – парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва

р. – річка

РЛП – регіональний ландшафтний парк

р-ну – району

розш. – розширений

с. – село

с/р – сільська рада

смт. – селище міського типу

ШЕД – шляхово-експлуатаційна ділянка

Заповідні перлини Хмельниччини

Наукове видання

Авторський колектив:

Т.Л. Андрієнко, Р.Я. Арап, Р.Г. Білик, Л.П. Казімірова, М.Л. Клецов,
Л.Г. Лисінська, М.Д. Митасев, В.А. Онищенко, М.О. Осипова, О.І. Прядко,
Г.А. Сагайдак, Ю.О. Семенов, Л.С. Югічек.

Технічний редактор: О.М. Кльоц

Дизайн та верстка: П.Ю. Бойченко

Відповідальний за випуск: Р.Г. Білик

Фото (за номерами):

Р.Г. Білика – 1,4,6,7,8,10,13,22,25,26,27,28,29;

Л.П. Казімірової – 2,3,9,11,12,14,15;

О.П. Щербицького – 16,23,24;

В.А. Онищенка – 5,17,18;

М.М. Рябого – 21.

Адреса для листування

Державне управління охорони навколишнього природного середовища
в Хмельницькій області
вул. І. Франка 2/2, м. Хмельницький, 29000
тел. (0382) 65-43-75, e-mail: ecology@hmi.ukrtel.net
(для замовлень та пропозицій)

Палеонтологічний музей

Національний науково-природничий музей НАН України
вул. Богдана Хмельницького, 15, м. Київ, 01030
тел.: (044) 235-60-53, e-mail: pal-museum@alfacom.net
(для інформування про палеонтологічні знахідки)

Підп. до друку 30.09.2008 р. Формат 60x84 1/16
Гарнітура Таймс. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 14,7
Тираж 1200 примірників

Видавництво та друк: ПП Мошинський В.С.
Свідчення про внесення до Державного
реєстру України суб'єктів видавничої справи
ДК №2150 від 08.04.2005 р.
Св. № 60925508 від 07.09.1994 р.
м. Кам'янець-Подільський, вул. Індустріальна, 1 а
тел. (03849) 2-22-88

